

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
<https://kksu.co.in/>

Digitization was executed by NMM

<https://www.namami.gov.in/>

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedhi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
<https://egangotri.wordpress.com/>

7/11

शिरषक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पूर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम संवत्)	Additional Particulars / Remark
M-2443												
ह्रीमद्भगवते ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं पञ्च स्कंध	ह्रीं ह्रीं	धर्मशास्त्र	पूर्ण		4/14	60 51	संस्कृत देवनागरी	कागद	15	62		

॥ अथ श्रीमद्भागवते श्रीधरीयटीकायुते षष्ठस्कंधः ॥

षष्ठः स्कंधः

श्रीगणेशाय नमः ॥ पुण्यारण्ये नृसिंहैकनामसिंहो विराजते ॥ यन्नादतः पलायंते महाकल्मषकुंजराः ॥ १ ॥ विसर्गसंभवाजीवान्स्वमर्यादासु संस्थितान् ॥ विष्णुः पात्यखिलै रूपैरित्येवं पंचमे स्थितम् ॥ २ ॥ अध्यायेकोनविंशत्या षष्ठे पोषणमुच्यते ॥ अतिलङ्घितमर्यादभक्तरक्षणलक्षणम् ॥ ३ ॥ अजामिलो मनुष्येषु महापापो यथाऽवितः ॥ विश्वरूपादिघाती च यथा देवेषु वासवः ॥ ४ ॥ अजामिलस्य भक्तत्वं विष्णुदूतैर्निरूपितम् ॥ संकेतभगवन्नाम पुत्रस्नेहानु-
षंगजम् ॥ ५ ॥ इंद्रोऽपि भगवद्भक्तः सख्येनोपेन्द्रसेवकः ॥ तदधीनसुरैश्वर्यशत्रुनिर्जयजीवितः ॥ ६ ॥ तत्रादौ त्रिभिरध्यायैरजामिलकथोच्यते ॥ विश्वरूप-
कथा षड्भिरिन्द्रदोषोक्तये ततः ॥ ७ ॥ इंद्रस्यैव तु दोषोक्त्यै वृत्राख्यानं ततोऽष्टभिः ॥ द्वाभ्यां च मरुदाख्यानमेवं प्रकरणक्रमः ॥ ८ ॥ तत्रादौ प्रथमे विष्णोर्दूतैः पातकिमोचने ॥ तत्पापख्यापनायोक्तं याम्यैर्धर्मादिलक्षणम् ॥ ९ ॥ अथ षष्ठस्कंधो व्याख्यायते पूर्वोक्तानुवादपूर्वकं निरंतरोक्तनरकपरिहारोपायं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ राजोवाच ॥ निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथा ॥ क्रमयोगोपलब्धेन ब्रह्मणा यदसंसृतिः ॥ १ ॥ प्रवृत्तिलक्षणश्चैव त्रैगुण्यविषयो मुने ॥ योऽसावलीनप्रकृतेर्गुणसर्गः पुनः पुनः ॥ २ ॥ अधर्मलक्षणा नाना नरकाश्चानुवर्णिताः ॥ मन्वन्तरश्च व्याख्यात आद्यः स्वायंभुवो यतः ॥ ३ ॥ प्रियव्रतोत्तानपदोर्वैशस्तच्चरितानि च ॥ द्वीपवर्षसमुद्राद्रीन्नुद्यानवनस्प-
तीन् ॥ ४ ॥ धरामण्डलसंस्थानं भागलक्षणमानतः ॥ ज्योतिषां विवराणां च यथेदमसृजद्विभुः ॥ ५ ॥

पृच्छति निवृत्तिमार्ग इति षड्भिः । आदौ द्वितीयस्कंधे 'वैश्वानरं याती' त्यादिना । भगवता त्वया ॥ यथा यथावत् यद्येन मार्गेण । क्रमेण योगोऽर्चिरा-
दिप्राप्तिस्तेनोपलब्धो यो ब्रह्मा तेन सहासंसृतिर्मोक्षो भवति । " ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ॥ परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदम् ॥ " इति
वचनात् ॥ १ ॥ त्रैगुण्यं स्वर्गादिसुखं तदेव विषयः प्राप्यं यस्य न लीना प्रकृतिर्यस्य तस्य पुंसः पुनः पुनर्गुणसर्गो भोगार्थं देहारंभरूपो यो मार्गः स च कथि-
तस्तृतीये । " दक्षिणेन पथाऽर्यम्णः पितृलोकं व्रजंति ते " इत्यादिना ॥ २ ॥ अनुवर्णिता निरंतराध्याये व्याख्याताश्चतुर्थस्यादौ । यतो यस्मिन् ॥ ३ ॥
द्वीपादीन्भागतो लक्षणतो मानतश्च धरामण्डलस्य संस्थानं ज्योतिषां विवराणां चेदं संस्थानं विभुर्यथाऽसृजत्तथा व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ संकेततश्च तन्नाम पुत्रस्नेहानुषंगजमिति पाठः । २ द्वीपवर्षसमुद्राद्रिनदीनदवनानि च इति विजयध्वजसम्मतः पाठः ।

नानोग्रा यातना येषु तान्नरकान्यथा येनोपायेन नेयान्न गच्छेत्तन्मेऽधुना व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ तत्र तावन्मन्वाद्युक्तं प्रायश्चित्तं विना नरका दुर्निवारा इत्याह न चेदिति द्वाभ्याम् । मनउक्तिपाणिभिर्मनोवाक्कायैः कृतस्यांहसस्तैरेवेहैवापचितिं प्रायश्चित्तं न कुर्याच्चेत्तर्हि स पुरुषः प्रेत्य मृत्वा नरकान्ध्रुवमुपैति । मे मया ये भवतः कीर्तिताः । तिग्मा दारुणा यातना येषु तान् ॥ ७ ॥ यस्मादेवं तस्मात्पापस्य निष्कृतौ प्रायश्चित्ते यतेत कदा । मृत्योः पुरैव । तत्राप्य-
विपद्यताऽक्षीयमाणेनात्मना देहेन । यद्वा अविपद्विपत्तिरहितो यावत् । यतात्मना संयतेन मनसा । भत्राप्याशु । अन्यथा “ अतीव चिरकाले तु द्विगुणं व्रतमर्हति ” इति द्वैगुण्यापत्तेः । तत्र च पापस्य महत्त्वमल्पत्वं चावेक्ष्य तदनुरूपे प्रायश्चित्ते यतेत रुजां रोगाणां निदानविद्यया वैद्यस्तदनुरूपं चिकित्सेत अधुनेह महाभाग यथैव नरकान्नरः ॥ नानोग्रयातनान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ न चेदिहैवापचितिं यथांहसः कृतस्य कुर्यान्मन उक्तिपाणिभिः ॥ ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवतस्तिग्मयातनाः ॥ ७ ॥ तस्मात्पुरै-
वाश्विह पापनिष्कृतौ यतेत मृत्योरविपद्यतात्मना ॥ दोषस्य दृष्ट्वा गुरुलाघवं यथा भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानवित् ॥ ८ ॥ राजोवाच ॥ दृष्टश्रुताभ्यां यत्पापं जानन्नप्यात्मनोऽहितम् ॥ करोति भूयो विवशः प्रायश्चित्तमथो कथम् ॥ ९ ॥ क्वचिन्निवर्ततेऽ-
भद्रात्क्वचिच्चरति तत्पुनः ॥ प्रायश्चित्तमतोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत् ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्य-
न्तिक इष्यते ॥ अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥ ११ ॥

तद्वत् ॥ ८ ॥ अत्र चोदयति द्वाभ्याम् । दृष्टं राजदंडादि श्रुतं नरकपातादि ताभ्यामात्मनः पापमहितं जानन्नपि भूयः प्रायश्चित्तानंतरं करोति । अथो अतः कारणाद्वादशाब्दादि कथं प्रायश्चित्तं तेन समूलस्य दोषस्यानिवृत्तेः निवृत्तौ वा पुनश्च पापप्ररोहायोगादिति भावः ॥ ९ ॥ किंच क्वचित्कदाचिदभद्रात्पापा-
न्निवर्तते क्वचित्तेदेव पुनराचरति यथा कुंजरः स्नातोऽपि रजोभिरात्मानं मलिनीकरोति तथा पापस्य पुनर्दुर्निवारित्वेन नरकपातस्यावश्यंभावित्वात्प्रायश्चित्तं व्यर्थमिति मन्ये ॥ १० ॥ परिहरति । कर्मणा कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तेन कर्मणः पापस्य निर्हारो नाश आत्यंतिकः समूलो नहीष्यते अविद्वानधिकारी यस्मि-
स्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । अतोऽविद्याया नाशाभावाच्चष्टेऽपि तस्मिन्पापे तत्संस्कारेण पापांतरस्य पुनः पुनः प्ररोहो भवत्येव । किं तर्हि मुख्यं प्रायश्चित्तं तदाह ।

१ अग्नियमाणेनेति पुस्तकांतरे ।

प्रायश्चित्तं तु विमर्शनं ज्ञानम् ॥ ११ ॥ तत्तु नित्यमप्रमत्तः शनैर्लभते नान्य इति सदृष्टान्तमाह । नेति । पथ्यमेवान्नमश्रतः पुरुषान् यथा व्याधयो न बाधन्ते
तथा नियमादिकर्ता क्षेमाय तत्त्वज्ञानाय समर्थो भवति ॥ १२ ॥ एतदेव विशदयति द्वाभ्याम् । तपसैकाग्र्येण “ मनसश्चेंद्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः ”
इति स्मृतेः । ब्रह्मचर्येणाष्टांगेन । तदुक्तम् । “ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥ संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टांगं
प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥ ” इति । शमो मनसो नियमनम् । दमो बाह्येंद्रियाणाम् । त्यागो दानम् । यमोऽहिंसादिः । नियमो
जपादिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अस्यातिदुष्करत्वान्मुख्यमेवान्यत्प्रायश्चित्तमाह केचिदिति । केचिदित्यनेन एवंभूता भक्तिप्रधाना विरला इति दर्शयति । केव-
नाऽश्रतः पथ्यमेवान्नं व्याधयोऽभिभवन्ति हि ॥ एवं नियमकृद्राजञ्छनैः क्षेमाय कल्पते ॥ १२ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च
दमेन च ॥ त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च ॥ १३ ॥ देहवाग्बुद्धिजं धीरा धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः ॥ क्षिपन्त्यघं महदपि
वेणुगुल्ममिवानलः ॥ १४ ॥ केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः ॥ अघं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः ॥ १५ ॥
न तथा ह्यघवान्राजन्पूयेत तपआदिभिः ॥ यथा कृष्णार्पितप्राणस्तत्पूरुषनिषेवया ॥ १६ ॥ सध्रीचीनो ह्ययं लोके पन्थाः क्षेमोऽ-
कुतोभयः ॥ सुशीलाः साधवो यत्र नारायणपरायणाः ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखम् ॥ न निष्पुनन्ति
राजेन्द्र सुराकुम्भमिवापगाः ॥ १८ ॥

लया तपआदिनिरपेक्षया । वासुदेवपरायणा इति नाधिकारिविशेषणमेतत्किं त्वन्येषामश्रद्धया तत्राप्रवृत्तेरर्थात्तेष्वेव पर्यवसानादनुवादमात्रम् ॥ १५ ॥ एतच्च
ज्ञानमार्गादपि श्रेष्ठमित्याह । न तथा पूयेत शुद्धयेत । यथा तत्पूरुषनिषेवया कृष्णेऽर्पिताः प्राणा येन ॥ १६ ॥ तत्र हेतुः । सध्रीचीनः समीचीनोऽयं पन्था
भक्तिमार्गो यतः क्षेमः । क्षेमत्वे हेतुः । न कुतश्चिद्विघ्नादेर्भयं यस्मिन् । तदेवाह । सुशीलाः कृपालवः साधवो निष्कामाः यत्र यस्मिन्मार्गे धर्मनिष्ठाः । अतो
न ज्ञानमार्ग इवासहायतानिमित्तं भयं नापि कर्ममार्गवन्मत्सरादियुक्तेभ्यो भयमिति भावः ॥ १७ ॥ भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वमुक्तं कृच्छ्रादीनि तु भक्तिं विना न
शोधयन्तीत्याह । प्रायश्चित्तानीति । महतामप्यशोधकत्वे दृष्टान्तमाह । सुराकुम्भमापगा नद्य इवेति ॥ १८ ॥

१ नारायणपराङ्मुखैरिति वि० पा०।

भक्तिः स्वल्पाऽपि पुनात्येवेत्याह ॥ सकृदिति । तस्य गुणेषु रागमात्रमस्ति नतु ज्ञानं यस्य तन्मनः । तावतैव चीर्णं निष्कृतं प्रायश्चित्तं यैः ॥ १९ ॥ इममर्थ-
मितिहासेनोपपादयति । अत्र चेति । मे मत्तः ॥ २० ॥ कान्यकुब्जे पुरे । दास्याः पतिः नाम्नाऽजामिल इति ॥ २१ ॥ बन्दीग्रहेणाक्षैश्च द्यूतेन कैतवैर्वचनादिभिश्च
वृत्तिं जीविकां विभ्रत्पुष्पन्यातयामास पीडयामास ॥ २२ ॥ आयुषः संबन्धि महान्कालोऽत्यगात् । स कियानित्यपेक्षायामाह । अष्टाशीत्या संख्यया युक्ताः समाः

सकृन्मनःकृष्णपदारविन्दयोर्निवेशितं तद्गुणरागि यैरिह ॥ न ते यमं पाशभृतश्च सद्भटान्स्वप्नेऽपि पश्यन्ति हि चीर्णनिष्कृताः
॥ १९ ॥ अत्र चोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ दूतानां विष्णुयमयोः संवादस्तं निबोध मे ॥ २० ॥ कान्यकुब्जे द्विजः
कश्चिद्दासीपतिरजामिलः ॥ नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥ २१ ॥ बन्धक्षकैतवैश्चौयैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः ॥ वि-
भ्रत्कुटुम्बमशुचिर्यातयामास देहिनैः ॥ २२ ॥ एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् ॥ कालोऽत्यगान्महान्राजन्नष्टाशी-
त्यायुषः समाः ॥ २३ ॥ तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः ॥ बालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च दयितो भृशम् ॥ २४ ॥ स
बद्धहृदयस्तस्मिन्नर्भके कर्लभाषिणि ॥ निरीक्षमाणस्तल्लीलां मुमुदे जरठो भृशम् ॥ २५ ॥ भुञ्जानः प्रपिबन्वादन्यालकस्नेहय-
न्त्रितः ॥ भोजयन्पाययन्मूढो न वेदागतमन्तकम् ॥ २६ ॥ स एवं वर्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते ॥ मर्तिं चकार तनये बाले
नारायणाह्वये ॥ २७ ॥ स पाशहस्तांस्त्रीन्दृष्ट्वा पुरुषान्भृशदारुणान् ॥ वक्रतुण्डानूर्ध्वरोमा आत्मानं नेतुमागतान् ॥ २८ ॥ दूरे
क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयम् ॥ प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेन्द्रियः ॥ २९ ॥

संवत्सराः ॥ २३ ॥ प्रवयसो वृद्धस्य ॥ २४ ॥ बद्धं हृदयं येन जरठो वृद्धः ॥ २५ ॥ एतच्च तदुपलालनादिश्रीनारायणनामोच्चारमाहात्म्येन तद्भक्तिरेवाभूदिति सिद्धां-
तोपयोगित्वेनापि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ वक्राणि विकटानि तुंडानि मुखानि येषां तान् । ऊर्ध्वानि रोमाणि येषां तान् ॥ २८ ॥ प्लावितेन प्लुतत्वं नीतेन ॥ २९ ॥

१ अजामिलः अजया अविद्यया मिलः मिलनं ज्ञानचक्षुषस्तिरोभावो यस्य सः । २ अत्रापि शब्दः प्रत्येकं योजनीयः सकृदपि किं पुनरभ्यासेन मनः संश-
यात्मकमप्यन्तःकरणं किंपुनर्निश्चयात्मिका वृत्तिः । पादारविन्दयोरपि किं पुनः समग्रमूर्तौ निवेशितं बलादपि किं पुनः स्वतो विष्टं तद्गुणेष्वपि रागि किं पुनः तत्स्वरूपे
यैरिहेति सामान्यवाचिभ्यां सर्वनामभ्यां मनो निवेशने जातिदेशे वानपेक्षेति गम्यते यैः कैश्चिदपि इह कापि निवेशिते भक्ता यमादीन् स्वप्नेपि न पश्यन्ति इति
महेश्वरः ॥ ३ देहिनामिति पाठे देहिनमात्मानमित्यर्थः । ४ अस्फुटमधुरभाषणशीले इत्यर्थः ।

हरिकीर्तनं निशम्यापतन् । यतस्तद्भर्तुर्नाम ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पुरःसरा भृत्याः ॥ ३२ ॥ अस्य नयनं निषेधथ ॥ ३३ ॥ वयं युष्मान्न जानीम इति न कोपः
कार्या यतोऽलौकिकाद्भुतरूपा यूयमित्याहुः सर्व इति सार्धाभ्याम् । लसंत्यः पुष्करमालाः संति येषाम् ॥ ३४ ॥ नूतनं नवं वयो येषां ते । निषंग इषुधिः ।
धनुर्निषंगादिभिः श्रीः शोभाः येषां ते ॥ ३५ ॥ विततं तिमिरमालोकश्चान्यश्च प्रकाशो यासु तथाभूता दिशः कुर्वतः । भवतामेतदनुचितमित्याहुः । किमर्थ-
मिति ॥ ३६ ॥ अहो दंड्यादंड्यादिज्ञानशून्या एते चोरा एवास्मद्भिया धर्मराजस्य किंकरा इत्यनृतं वदंतीति विस्मयेन प्रहस्य तान्प्रत्यूचुः । मेघस्येव

निशम्य भ्रियमाणस्य ब्रुवतो हरिकीर्तनम् ॥ भर्तुर्नाम महाराज पार्षदाः सहसाऽपतन् ॥ ३० ॥ विकर्षतोऽन्तर्हृदयादासीपतिमजा-
मिलम् ॥ यमप्रेष्यान्विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥ ३१ ॥ ऊचुर्निषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरःसराः ॥ के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्म-
राजस्य शासनम् ॥ ३२ ॥ कस्य वा कुत आयाताः कस्मादस्य निषेधथ ॥ किं देवा उपदेवा वा यूयं किं सिद्धसत्तमाः ॥ ३३ ॥
सर्वे पद्मपलाशाक्षा पीतकौशेयवाससः ॥ किरीटिनः कुण्डलिनो लसत्पुष्करमालिनः ॥ ३४ ॥ सर्वे च नूतनवयसः सर्वे चारुचतु-
र्भुजाः ॥ धनुर्निषङ्गासिगदाशङ्खचक्राम्बुजश्रियः ॥ ३५ ॥ दिशो वितिमिरालोकाः कुर्वन्तः स्वेन रोचिषा ॥ किमर्थं धर्मराजस्य
किंकरान्नो निषेधथ ॥ ३६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्ते यमदूतैस्तैर्वासुदेवोक्तकारिणः ॥ तान्प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्हादया गिरा
॥ ३७ ॥ विष्णुदूता ऊचुः ॥ यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ॥ ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥
कथं स्विद् ध्रियते दण्डः किं वाऽस्य स्थानमीप्सितम् ॥ दण्ड्याः किंकारिणः सर्वे आहोस्वित्कतिचिन्तृणाम् ॥ ३९ ॥ यमदूता
ऊचुः ॥ वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ वेदो नारायणः साक्षात्स्वयंभूरिति शुश्रुम ॥ ४० ॥

निर्हादो ध्वनिर्यस्यास्तया ॥ ३७ ॥ तत्त्वं स्वरूपम् । लक्षणं प्रमाणम् ॥ ३८ ॥ कथंस्वित्केन प्रकारेण । स्थानं विषयः । कारिणः कर्मिणः । नृणामिति ।
नरा एव न पश्वादयः । तेष्वपि कतिचिदेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ वेदेन प्रणिहितो विहितो धर्मः । वेदप्रमाणक इत्यर्थः । अनेन यो वेदप्रमाणकः स धर्मो यो धर्मः स
वेदप्रमाणक इति स्वरूपं प्रमाणं चोक्तम् । यथाऽहं जैमिनिः “ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ” इति । व्याख्यातं च भट्टैः । “ द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां

१ प्रतिषेद्धारो यूयं क इति तान् भगवत्पार्षदान् प्रत्यूचुः पप्रच्छुरित्यर्थः । २ इत्युक्ते यमदूतैस्ते इति, इत्युक्ता यमदूतैस्तेरिति, इत्युक्तो यमदूतैस्ते इति च
पाठः । ३ यच्चाधर्मस्य लक्षणमिति वि० पा० ।

निरूप्यते " इति अपृष्टस्याप्यधर्मस्य स्वरूपं लक्षणं च दंडस्थानकथनायाहुः । तद्विपर्ययो यो वेदनिषिद्धः सोऽधर्मः । निषेधश्च तस्मिन्प्रमाणमित्यर्थः । वेदस्य प्रामाण्ये हेतुः वेदो नारायणादुद्धृतोऽतः स एव साक्षादित्युपचारः स्वयंभूरिति च निःश्वासमात्रेण स्वयमेव भवतीति । तथा च श्रुतिः । " अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्वद्वेदः " इति ॥ ४० ॥ कोऽसौ नारायणस्तत्राहुः । येन स्वधाम्नि स्वस्वरूपेऽमी भावाः प्राणिनो गुणाः शांतत्वादयो नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि क्रियाश्चाध्ययनाद्या रूपाणि वर्णाश्रमादयस्तैर्विभाव्यन्ते विविच्यन्ते यथातथं यथावत्स नारायणः ॥ ४१ ॥ तथाऽप्यधर्मोऽनेन कृत इति कुतो ज्ञायते तत्राहुः । सूर्य इति । अहनी अहश्च रात्रिश्च कमुदकं कुः पृथ्वी दैह्यस्य जीवस्य यथाऽऽहुः । " आदित्यचंद्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं येन स्वधाम्न्यमी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ॥ गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम् ॥ ४१ ॥ सूर्योऽग्निः खं मरुद्ग्रावः सोमः संध्याहनी दिशः ॥ कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः ॥ ४२ ॥ एतैरधर्मो विज्ञातः स्थानं दण्डस्य युज्यते ॥ सर्वे क्रमानुरोधेन दण्डमर्हन्ति कारिणः ॥ ४३ ॥ संभवन्ति हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः ॥ कारिणां गुणसङ्गोऽस्ति देहवान्न ह्यकर्मकृत् ॥ ४४ ॥ येन यावान्यथा धर्मोऽधर्मो वेह समीहितः ॥ स एव तत्फलं भुङ्क्ते तथा तावदमुत्र वै ॥ ४५ ॥ यथेह देवप्रव-
रास्त्रैविध्यमुपलभ्यते ॥ भूतेषु गुणवैचित्र्यात्तथाऽन्यत्रानुमीयते ॥ ४६ ॥

यमैश्च ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥" इति ॥ ४२ ॥ स्थानमाहुः । एतैर्निमित्तभूतैर्विज्ञातः । दंडचानाहुः । सर्व इति ॥ ४३ ॥ विपरीतान्यभद्राण्यपि कर्मिणां संभवन्ति यतस्तेषां गुणसंगोऽस्ति । यदि कश्चिदकर्ता स्यात्तर्हि तस्याभद्राणि न स्युर्न त्वेतदस्तीत्याहुः नहि देहवानकर्मकृदस्तीति । अतः सर्वे कर्मिणः । कर्मिणां च पापस्यावश्यंभावित्वात्ते सर्वे क्रमानुरोधेन दण्डमर्हतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कथंस्विद्ध्रियते दंड इत्यस्योत्तरं येनेति । धर्मो वेति दृष्टान्तः । अधर्मानुसारेण दंडो धर्मानुसारेण सुखवदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ न केवलं सूर्यादय एव धर्माधर्मज्ञापकाः किं त्वर्थापत्तिरपीत्याहुः । यथेति । हे देवप्रवराः इह जन्मनि शांतघो-
रमूढत्वेन वा सुखदुःखमिश्रत्वेन वा धार्मिकत्वादिना वा त्रैविध्यं भूतेषु यथोपलभ्यते तथाऽन्यत्र जन्मांतरेऽनुमीयते त्रैविध्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते ॥ ४६ ॥

१ मरुदेव इति बा० प्र० अन्यत्रैकस्मिन्पुस्तके च पाठः । २ कालः स्वयं धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः । इ० वि० पा० । ३ क्रमानुरोधेनेति वि० अपरत्र च पा० । ४ मनश्चेति कुत्रचित् ।

वर्तमानजन्मना पूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानं भवतीति सदृष्टांतमाहुः । वर्तमानो वसंतादिकालोऽन्ययोर्भूतभविष्ययोर्वसंतयोर्ये गुणाः पुष्पफलादयस्तेषामभिज्ञा-
 पको यथैव मे तज्जन्म अन्ययोर्भूतभाविजन्मनोर्धर्माधर्मौ निदर्शयतीति तथा ॥ ४७ ॥ अयं च धर्माधर्मज्ञानप्रकारोऽन्येषां धर्मराजस्तु मनसैव सर्वं पश्यती-
 त्याहुः । पुरे संयमिन्यां स्थित एव देवो यमो देहे स्थितोऽतर्यामी वा जीवस्य पूर्वरूपं धर्माधर्मादियुक्तं विशेषेण पश्यति । अन्वनंतरमपूर्वं रूपं मीमांसते ।
 यद्यस्यानुरूपं तद्विचारयति यतोऽसौ भगवानजः ॥ ४८ ॥ जीवस्त्वीश्वरेणोपस्थापितं वर्तमानं देहं पश्यति न तु पूर्वमपरं चेत्याहुः । यथेति । अज्ञोऽविद्यो-
 पाधिर्जीवस्तु व्यक्तमेव प्राचीनकर्माभिव्यक्तं वर्तमानमेव देहाद्युपास्तेऽहमिति मन्यते पूर्वमपरं वा न वेद । अत्र हेतुः । नष्टा जन्मनां स्मृतिर्यस्य । अत्र
 वर्तमानोऽन्ययोः कालो गुणाभिज्ञापको यथा ॥ एवं जन्मान्ययोरेतद्धर्माधर्मनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥ मनसैव पुरे देवः पूर्वरूपं विपश्यति ॥
 अनुमीमांसतेऽपूर्वं मनसा भगवानजः ॥ ४८ ॥ यथाऽज्ञस्तमसा युक्त उपास्ते व्यक्तमेव हि ॥ न वेद पूर्वमपरं नष्टजन्मस्मृतिस्तथा
 ॥ ४९ ॥ पञ्चभिः कुरुते स्वार्थान्पञ्च वेदाथ पञ्चभिः ॥ एकस्तु षोडशेन त्रीन्स्वयं सप्तदशोऽश्नुते ॥ ५० ॥ तदेतत्षोडशकलं लिङ्गं
 शक्तित्रयं महत् ॥ धत्तेऽनु संसृतिं पुंसि हर्षशोकभयार्तिदाम् ॥ ५१ ॥ देह्यज्ञोऽजितषड्गो नेच्छन्कर्माणि कार्यते ॥ कोशकार इवा-
 त्मानं कर्मणाऽऽच्छाद्य मुह्यति ॥ ५२ ॥ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात् ॥ ५३ ॥
 दृष्टांतः । तमसा निद्रया युक्तो यथा स्वमेऽपि व्यक्तमेव देहाद्युपास्ते न तु जाग्रदेहादिपूर्वस्वमादिगतं वा तद्वदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ एवंभूतस्य जीवस्य संसारं
 प्रपंचयंति पंचभिः श्लोकैः । पंचभिः कर्मेन्द्रियैः स्वार्थानुपादानादीन्कुरुते । तथा पंच शब्दादीन्वेद पंचभिर्ज्ञानेन्द्रियैः षोडशेन मनसा सह सप्तदशः षोडशोपाध्यं-
 तर्गतोऽपि स्वयं त्वेक एव सर्वेन्द्रियविषयप्रतिसंधानात् । त्रीन् ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविषयान्प्राप्नोति ॥ ५० ॥ तदेतल्लिङ्गशरीरं शक्तित्रयं गुणत्रयकार्यं महदनादि
 पुंसि जीवे अन्वनु संसृतिं धत्ते ॥ ५१ ॥ नेच्छन्ननिच्छन्नप्यनेनैव लिङ्गेन कर्माणि कार्यते । कोशकारः कीटविशेषः । मुह्यति निर्गमोपायं न जानाति ॥ ५२ ॥
 कार्यत इत्यत्रानुभवं प्रमाणयंति । न हीति । गुणैर्गुणकार्यरागादिभिः स्वाभाविकैः पूर्वकर्मसंस्कारोद्भूतैः ॥ ५३ ॥

१ सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैरिति पा० । नहीत्यादिश्लोकः श्रीभगवद्गीतासु दृश्यते । २ तथाच यथा श्रुतं तथा वदामि यथा कृतं तथा भोक्ष्ये यथा जानामि तथा
 करोमीति सामानाधिकरण्यप्रतीतेः सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारलक्षणस्य जडेष्विन्द्रियेष्वसंभवतया चेतने जीवे पर्यवसानाच्च नेन्द्रियाणामात्मत्वमन्यथा कृतनाशाकृता-
 भ्यागमदोषापत्तेरिति भावः इ० बा० ।

कर्मवशेन च तदनुरूपो देहो भवतीत्याहुः । लब्ध्वेति । अव्यक्तमदृष्टं निमित्तं लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तं तदनुरूपं स्थूलं सूक्ष्मं च शरीरं भवति । यथायोनि मातृसदृशम् । यथाबीजं पितृसदृशम् । स्वभावो वासना । शुक्रशोणितयोः सर्वत्रैकत्वेऽपि कर्मवासनया मातापितृसदृशो देहो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ संसारचक्रमुपसंहरंतो मुक्तिप्रकारमाहुः । एष इति । ईशसंगात्परमेश्वरभजनात् ॥ ५५ ॥ तदेवं सामान्यतो धर्मादिनिर्णयमुक्त्वा प्रस्तुतस्याजामिलस्याधर्मं प्रयंचयंतो दंध्यत्वमाहुः अयं हीति यावदध्यायसमाप्ति । तत्र द्वाभ्यां तत्पूर्ववृत्तांतानुवादोऽन्यायातिरेकप्रदर्शनार्थः । शीलं सुस्वभावो वृत्तं सदाचारो गुणाः क्षमा-

लब्ध्वा निमित्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत ॥ यथायोनि यथाबीजं स्वभावेन बलीयसा ॥ ५४ ॥ एष प्रकृतिसङ्गेन पुरुषस्य विपर्ययः ॥ आसीत्स एव न चिरादीशसङ्गाद्विलीयते ॥ ५५ ॥ अयं हि श्रुतसंपन्नः शीलवृत्तगुणालयः ॥ धृतव्रतो मृदुर्दान्तः सत्यवान्मन्त्रविच्छुचिः ॥ ५६ ॥ गुर्वर्ज्यतिथिवृद्धानां शुश्रूषुर्निरहंकृतः ॥ सर्वभूतसुहृत्साधुर्मितवागनसूयकः ॥ ५७ ॥ एकदाऽसौ वनं यातः पितृसंदेशकृद्विजः ॥ आदाय तत आवृत्तः फलपुष्पसमित्कुशान् ॥ ५८ ॥ ददर्श कामिनं कंचिच्छूद्रं सह भुजिष्यया ॥ पीत्वा च मधु मैरेयं मदाघूर्णितनेत्रया ॥ ५९ ॥ मत्तया विश्वथन्नीव्या व्यपेतं निरपत्रपम् ॥ क्रीडन्तमनुगायन्तं हसन्तमनयाऽन्तिके ॥ ६० ॥ दृष्ट्वा तां कामलितेन बाहुना परिरम्भिताम् ॥ जगाम हृच्छयवशं सहसैव विमोहितः ॥ ६१ ॥ स्तम्भयन्नात्मनात्मानं यावत्सत्त्वं यथाश्रुतम् ॥ न शशाक समाधातुं मनो मदनवेपितम् ॥ ६२ ॥

दयस्तेषामालयोऽयम् ॥ ५६ ॥ निरहंकृतो निरहंकारः ॥ ५७ ॥ तत आवृत्तो वनात्परावृतः ॥ ५८ ॥ भुजिष्यया भोगस्त्रिया दास्या । मैरेयं मधु पैष्टीं सुरां पीत्वा मदेनाघूर्णिते भ्रान्ते नेत्रे यस्याः ॥ ५९ ॥ विशेषेण श्लथंती नीवी यस्यास्तया सह । व्यपेतं स्वाचाराद्भ्रष्टम् ॥ ६० ॥ कामेन कामोद्दीपकेन तदंगरागेण हरिद्रादिना लिप्तेन ॥ ६१ ॥ तत्त्वं धैर्यं श्रुतं ज्ञानं तद्वलेन स्तम्भयन्नपि मदनेन कंपितं मनः समाधातुं नियमितुं शक्तो नाभूत् ॥ ६२ ॥

१ चेति पाठांतरम् । २ गुर्वादीनां शुश्रूषुः सेवकः । अग्निसेवा होमः । अतिथिसेवा भोजनादिना सन्मानं । गुरुणां वृद्धानां च सेवा तदाज्ञानुसारित्वं परिचर्यादिकं च । सर्वभूतसुहृत् कृपयैव सर्वप्राणिहितकारी । साधुः परलोकसाधनतत्परः । मितवागल्पभाषी वृथालापरहितः । अनसूयकः परेषु दोषारोपोऽसूया तद्रहितः ३० बा० ।

तद्दर्शनमेव निमित्तं यस्य स्मरव्याजग्रहस्य तेन ग्रस्तः । विचेतनो गतस्मृतिः ॥ ६३ ॥ यावता समग्रेण ॥ ६४ ॥ लंभितां परिणीताम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
अघरूपमार्यस्य मलमेव तदीयमन्नादिकमतीति मलात् ॥ ६७ ॥ अकृतनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तम् । अस्यैव च हितार्थे नेष्याम इत्याहुः । यत्रेति ॥ ६८ ॥
इति श्रीमद्भागवतम् ० षष्ठस्कन्धे टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ६९ ॥ द्वितीये वैष्णवैर्याम्यान्नाममाहात्म्यमद्भुतम् ॥ श्रावयित्वा द्विजो विष्णोर्लोकं नीत इती-
तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तो विचेतनः ॥ तामेव मनसा ध्यायन्स्वधर्माद्विरराम ह ॥ ६३ ॥ तामेव तोषयामास पित्र्येणार्थेन
यावता ॥ ग्राम्यैर्मनोरमैः कामैः प्रसीदेत यथा तथा ॥ ६४ ॥ विप्रां स्वभार्यामप्रौढां कुले महति लम्बिताम् ॥ विससर्जाचिरात्पापः
स्वैरिण्याऽपाङ्गविद्धधीः ॥ ६५ ॥ यतस्ततश्चोपनिन्ये न्यायतोऽन्यायतो धनम् ॥ बभारास्याः कुटुम्बिन्याः कुटुम्बं मन्दधीरयम्
॥ ६६ ॥ यदसौ शास्त्रमुल्लङ्घ्य स्वैरचार्यार्यगर्हितः ॥ अवर्तत चिरं कालमघायुरशुचिर्मलात् ॥ ६७ ॥ तत एनं दण्डपाणेः सकाशं
कृतकिल्बिषम् ॥ नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दण्डेन शुध्यति ॥ ६८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे अजामिलोपाख्याने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ते भगवद्भूता यमदूताभिभाषितम् ॥ उपधार्याऽथ तान्राजन्प्रत्याहुर्नयकोविदाः ॥ १ ॥
॥ विष्णुदूता ऊचुः ॥ अहो कष्टं धर्मदृशामधर्मः स्पृशते सभाम् ॥ यत्रादण्डचेष्टवपापेषु दण्डो यैर्ध्रियते वृथा ॥ २ ॥ प्रजानां
पितरो ये च शास्तारः साधवः समाः ॥ यदि स्यात्तेषु वैषम्यं कं यान्ति शरणं प्रजाः ॥ ३ ॥ यद्यदाचरति श्रेयानितरस्तत्त-
दीहते ॥ स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते ॥ ४ ॥ यस्याङ्गे शिर आधाय लोकः स्वपिति निर्वृतः ॥ स्वयं धर्ममधर्मं वा
न हि वेद यथा पशुः ॥ ५ ॥ स कथं न्यर्पितात्मानं कृतमैत्रमचेतनम् ॥ विश्रम्भणीयो भूतानां सघृणो द्रोग्धुमर्हति ॥ ६ ॥
र्यते ॥ १ ॥ नयकोविदा न्यायनिपुणाः ॥ १ ॥ धर्मदृशां सभामधर्मः स्पृशति । तदाहुः । यत्र सभायाम् । यैर्धर्मदृग्भिस्तेषां तां सभाम् ॥ २ ॥ पितरः
पितृवत्पालकाः शास्तारोऽनुशिक्षकाः । वैषम्यमदङ्ग्यदण्डनम् ॥ ३ ॥ एतत्प्रवर्तितमधर्ममन्योऽपि करिष्यतीति महत्कष्टमभूदित्याहुः । यद्यदिति । श्रेयान्
श्रेष्ठः ॥ ४ ॥ विश्वस्तघातादपीत्याहुः यस्येति द्वाभ्याम् । निर्वृतो निश्चितः ॥ ५ ॥ विश्वासेन नितरामर्पित आत्मा येन तं विश्रम्भणीयो विश्वसनीयः सवृगश्चेत् ॥ ६ ॥

१ सतामिति पाठः । २ अयं श्लोको गीतासु किञ्चित्पाठवैलक्ष्येन दृश्यते ।

नन्वस्य पापिनो दंडे किमर्थमाक्रोशः क्रियते तत्राहुः । अयं हीति यद्यस्माद्विवशोऽपि हरेर्नाम व्याजहारोच्चारितवान् । न केवलं प्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नामापि तु स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि । “ सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥ ” इति स्मृतेः ॥ ७ ॥ ननु कर्मसाङ्ख्यकरं हरेर्नामेति युक्तम् “ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतम् ॥ ” इत्यादिवचनात् । स्वातंत्र्येण त्ववनि-

अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यंहसामपि ॥ यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ॥ ७ ॥

एतेनैव ह्यघोनोऽस्य कृतं स्यादघनिष्कृतम् ॥ यदा नारायणायेति जगाद् चतुरक्षरम् ॥ ८ ॥

वर्तकं हरेर्नाम कथं स्यात्तत्राहुः । एतेनैवेति । अघोनः अघवतो मघवच्छब्दवद् रूपम् । यत् आ इति च्छेदः । आ ईषदाभासमात्रं चतुरक्षरं यन्नाम जगाद् । एतेनैव केवलेन चतुरक्षरमित्यनेनाधिक्यं च दर्शितम् । कथं जगाद् । नारायण आय आगच्छेत्येवं विक्रोशरूपेण पुत्राह्वानेन । अयं भावः । कर्मागत्वेऽपि हरिनाम्नः स्वादिरत्वादिवत्संयोगपृथक्त्वेन सर्वप्रायश्चित्तार्थत्वं युक्तमेव । तथा हि । “ अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान्विमुच्यते सद्यः

१ यदा नारायण इति इति वि० पा० । २ अत्र स्वादिरो यूपो भवति स्वादिरं वीर्यकामस्येत्यादिवाक्येन एकस्योभयत्र विनियोगः संयोगपृथक्त्वमिति द्वितीयेपि लिखितमेवैतत् तद्वत् हरेर्नाम स्वातंत्र्येणापि पापं नाशयति । कर्मागत्वेनापीति ज्ञेयम् । अत्र स्मृतिं प्रमाणयति । अवशेनापीति । एते अर्थवादा नाम्नः स्तुतिरूपा वादा इति न शङ्कनीयं । कुतः विधिशेषत्वाभावात् । तथा हि पूर्वमीमांसायां ‘वायव्यं श्वेतमालभेत’ इत्यादिना आदौ विधिः प्रवर्तते । ततस्तच्छेषतया ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते, त्यादिना स विधिः स्तूयते तद्वन्नाम्नः स्वतंत्रतया स्मृत्यादिषु वर्णनान्न विधिशेषत्वमित्यर्थः ॥ ननु हरिनामसु विधेरश्रवणात् विधिशेषत्वं कल्पनीयं येषु वाक्येषु विधिर्न श्रूयते तानि विधिशेषाणीति मीमांसकमर्यादा “सोरोदीत् यदरोदीत् तदुद्रस्य रुद्रत्वं” इत्यादिवाक्यानि निषेधशेषाणि ‘वपासुदखिदादे’ त्यादीनि विधिशेषाणि तथात्र न कल्पनीयं किं तु अपूर्वार्थत्वाद्धारिनाम्नस्तु विधिः कल्पनीयः । अत्र दृष्टान्तः सार्थत्वेन । यत् प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्न प्रतिपाद्यते केवलवेदवाक्यैर्नैव ज्ञायते तदप्रामार्थत्वमुच्यते तेन हेतुनेत्यर्थः । हरिनाम तु वेदैर्नैव प्रतिपादितमित्याह । मंत्रेष्विति ॥ मर्ताः मर्त्याः मरणधर्माणः वयं अमर्त्यस्याविनाशिनः ते तव विष्णोर्नाम यज्ञतपआदिभ्यो भूरि अधिकं मनामहे मन्यामहे विप्राः ब्राह्मणा इत्यनेन शूद्रादीनामेव ब्राह्मणानां नामग्रहणेऽधिकार इति मतं निरस्तं ॥ जातवेदसः प्राप्तवेदाः विष्णोर्विशेषणं वेत्यर्थः । विष्णुसूक्तांतर्गतस्य मंत्रस्यायमर्थः । अस्य महानुभावस्य विष्णोर्नाम नामचित् सर्वैः नमनीयं अभिधानं सर्वात्म्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम जानंतः पुरुषार्थप्रदमित्यभिगच्छंतो आसमंताद्विवक्तन वदत संकीर्तयतेत्यर्थः । आदिशब्देन ‘प्रतप्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः शंसामि वयुनानि विद्वान्’ इत्याद्या मंत्रा ग्राह्याः । हे शिपिविष्ट विष्णो वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् आर्यः श्रेष्ठः अहं ते तव नाम प्रशंसामि स्तौमि प्रस्तौमीत्यर्थः ॥ ननु विधिवाक्यानामेव स्वार्थे

सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥ ” इत्यादि पुराणे । “तावत्सहस्रशो नाम्नः स्वातंत्र्यमवगम्यते ।” न चैतेऽर्थवादा इति शङ्कनीयं विधिशेषत्वाभावात् । न च विध्यश्रवणादन्यशेषता कल्पनीया । यदा “अग्नेयोऽष्टाकपालो भवति” इत्यादिवदप्राप्तार्थत्वे तु विध्यनुपपत्तिः । यथा संगतः प्राप्ते भोजनादौ प्राप्तार्थत्वेन विधिकल्पनोपपत्तेः । मंत्रेषु च । “मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातवेदसः । आस्य जानतो नाम चिद्विवक्तन” इत्यादिषु नाम्नस्तपोदानादिसर्वधर्माधिक्यमवगम्यते । उपपादितं च मंत्रार्थवादानामपि स्वार्थे प्राणाण्यं देवताधिकरणे । तस्माच्छ्रीनारायणनामाभासमात्रेणैव सर्वाधनिष्कृतं कृतं स्यादिति ॥

॥ ८ ॥ ननु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रश आवर्तितानां द्वादशाब्दादिकोटिभिरप्यनिवर्त्यानां कथमिदमेकमेव प्रायश्चित्तं स्यात्तत्राहुः स्तेन इति स्तेनः सुरापो मित्रधुग् ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥ स्त्रीराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनोऽपरे ॥ ९ ॥ सर्वेषामप्यध्वतामिदमेव सुनिष्कृतम् ॥ नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः ॥ १० ॥ न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुध्यत्यध्ववान् व्रतादिभिः ॥ यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम् ॥ ११ ॥

द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ सुनिष्कृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्तमिदमेव । तत्र हेतुः । यतो नामव्याहरणात् । तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया मदीयोऽयं मया सर्वतो रक्षणीय इति विष्णोर्मतिर्भवति ॥ १० ॥ श्रेष्ठत्वमेवोपपादयन्ति नेति द्वाभ्याम् । ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिरुक्तैर्व्रतादिभिर्निष्कृतैः प्रायश्चित्तैस्तथा न शुद्ध्यति । उदाहृतैरुच्चारितैर्यथा । नामपदैरित्यनेन नमामीत्यादिक्रियायोगोऽपि नापेक्षित इति दर्शितम् । किंच तन्नामपदोच्चारणमुत्तमश्लोकस्य तद्गुणानां चोपलम्भकं ज्ञापकं भवति । न तु कच्छ्रचांद्रायणादिवत्पापनिवृत्तिमात्रोपक्षीणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रामाण्यं न मंत्रादीनामित्याशङ्क्याह । उपपादितमिति । देवताधिकरणे ‘तदुपर्यपि बादरायणः संभवादि’ त्यधिकरणे शारीरके सूत्रे तेषां उपर्यपि स्वर्गलोकेपि ये देवादयस्तेपि ब्रह्मविद्याया अधिकारिणः सन्ति कुतः संभवात् ऐश्वर्यादिनाशे वैराग्यादीनां ज्ञानसाधनानां संभवात् । यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत इत्यादि श्रुतिरित्यर्थः । अस्य भाष्ये भूतार्थवादस्य स्वार्थेपि प्रामाण्यमस्तीति प्रतिपाद्यमंत्रस्यापि तथात्वमाह एतेन मंत्रो व्याख्यात इति । इ० भा० क्रो० टि० ।

१ यथा “वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” इति विधिः तच्छेषत्वं “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” इत्यर्थवादस्य तथात्रापि विधिशेषत्वेन भाव्यं तदभावादित्यर्थः । २ इदं विष्णोर्नामव्याहरणं यद्गोविंदेति चुक्रोश कृष्ण मां दूरवासिनं । ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पतीति भगवद्वचनादुच्चारणमेवेत्यर्थः । ३ नामपदैरित्यनेन सुवर्तपदमात्रमेव पापनिवारणयालमिति नमामीत्यादिक्रियायोगोपि नावश्यक इति सूचितं । बहुत्वं तु नाम बहुत्वाभिप्रायेण न तु सर्वनामोच्चारणाभिप्रायेण नाम्नामनंतत्वेन यावन्नामोच्चारणासंभवात् । तथा चैतेष्वेकेनैवोच्चारितेन नाम्ना सर्वपापानिवृत्तिरिति ज्ञेयम् ।

नैकांतिकं नात्यंतशोधकं तन्निष्कृतं यस्मिन्कृतेऽप्यसत्पथे पापमार्गे मनो धावति चेत् । कर्मणां पापानां निर्हारमात्यंतिकं नाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवाद एव प्रायश्चित्तम् यतोऽसौ खलु सत्त्वभावनश्चित्तशोधकः ॥ १२ ॥ अथ तस्मादेनं माऽपमार्गेण नयत । कृतमशेषाणामघानां निष्कृतं येन । यद्यस्मात्समग्रहीत्संपूर्णमुच्चारितवान् । नामैकदेशेनाप्यलमिति भावः । म्रियमाण इत्यनेन पुनः पापांतरासंभव उक्तो न तु तत्कालत्वमेव विवक्षितं । तदानीं कृच्छ्रादिविधिवन्नामोच्चारणविधेरप्यसंभवात् । न च विधिं विना काकतालीयनामोच्चारणं पापापहमिति प्रमाणमस्ति ॥ १३ ॥ नन्वयं पुत्रनामाग्रहीन्न तु भगवन्नाम तत्राहुः । सांकेत्यं पुत्रादौ संकेतितं पारिहास्यं परिहासेन कृतं स्तोभं गीतालापपूरणार्थं कृतं हेलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च वैकुण्ठनामोच्चारणम् ॥ १४ ॥ ननु नायं

नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृतं मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे ॥ तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः ॥ १२ ॥ अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् ॥ यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रहीत् ॥ १३ ॥ सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ॥ वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ १४ ॥ पतितः स्खलितो भग्नः संदष्टस्तप्त आहतः ॥ हरिरित्यवशेनाह पुमान् नार्हति यातनाम् ॥ १५ ॥ गुरुणां च लघूनां च गुरुणि च लघूनि च ॥ प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः ॥ १६ ॥

संकल्पपूर्वकं वैकुण्ठनामाग्रहीत्किंतु पुत्रस्नेहपरवशः संस्तत्राहुः । पतित इति । अवशेनापि यो हरिरित्याह स यातनां नार्हति । पुमानित्यनेन नात्र वर्णाश्रमादिनियम इत्युक्तम् । अवशत्वमेवाह । पतितः प्रासादादिभ्यः । स्खलितो मार्गे । भग्नो भग्नगात्रः । संदष्टः सर्पादिभिः । तप्तो ज्वरादिना । आहतो दंडादिना ॥ १५ ॥ ननु महतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं न त्वल्पं नामग्रहणमात्रं पापतारतम्येन कृच्छ्रादितारतम्यवत्तत्राहुर्द्विभ्याम् । गुरुणां पापानां गुरुणि प्रायश्चित्तानि लघूनां च लघूनि तारतम्यं ज्ञात्वा मन्वादिभिरुक्तानि अतस्तत्र तथैव व्यवस्था । हरिनामस्तु नेयं व्यवस्थोक्ता । “विष्णोः स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्वपातकैः” इति वचनात् । न च सुराविंदुपाने महापातकत्वस्मरणवन्नामस्तत्प्रायश्चित्तत्वस्मरणस्यायमतिभारः ॥ १६ ॥

१ म्रियमाण इत्यनेन मरणसमये नामोच्चारः कर्तव्य इति विधिः कल्पनीय इति न वाच्यं इत्याह । ननु तत्कालत्वमिति । कुतः असंभवात् । मरणसमये यथा कृच्छ्रादिर्न संभवति तद्वन्नामोच्चारणविधिरपि न संभवति विधिं विना फलं नास्ति । तस्मात् पापांतरासंभव एवार्थः ।

किंच तैस्तपोदानादिभिस्तान्यधान्येव पूयन्ते नश्यन्ति । अधर्माज्जातं मलिनं तु तस्य पापकर्तुर्हृदयम् । यद्वा तेषामधानां हृदयं सूक्ष्मं रूपं संस्काराख्यं न शुद्ध्यति । तदपीशांग्रिसेवया कीर्तनादिना शुद्ध्यतीत्यर्थः । अयं भावः । महान्त्यपि पापानि सकृदुच्चारितेनैव नाम्ना नश्यन्ति सकृत्प्रवर्तितेन दीपेनैव गाढध्वांतानि । तदावृत्त्या तु पापांतरस्यानुत्पात्तिर्निवारण इव तमोऽतरस्य । ततश्च वासनाक्षयाद्धृदयशुद्धिः । एतदर्थमेव तत्र तत्राऽऽवृत्तिविधानं “पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम्” इत्यादिषु । तदेवात्राप्युक्तम् । “गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः” इति “तदपीशांग्रिसेवये” ति च । अतोऽस्य हरिनाम्नैव सर्वपापक्षयो वासनाक्षयस्तु महापुरुषदर्शनादिभिरेति ॥ १७ ॥ तथापि पापप्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नोच्चारितमिति चेत्तत्राहुः । अज्ञानादिति । बालकेनाज्ञानादपि प्रक्षिप्तोऽ-

तैस्तान्यधानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः ॥ नाधर्मजं तद्धृदयं तदपीशाङ्ग्रिसेवया ॥ १७ ॥

अज्ञानादथ वा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् ॥ संकीर्तितमघं पुंसो दहेदेधो यथाऽनलः ॥ १८ ॥

यथागदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ॥ अजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मन्त्रोप्युदाहृतः ॥ १९ ॥

गिर्यथा काष्ठराशिं दहति तद्वत् ॥ १८ ॥ नन्विदमपि पर्षदनुपादिष्टं श्रद्धाहीनं च कथं प्रायश्चित्तं स्यात्तत्राहुः । यथेति । अगदमौषधम् । वीर्यवत्तममिति वक्तव्ये वीर्यतममित्युक्तम् । यदृच्छया श्रद्धादिहीनमुपयुक्तं भक्षितं पर्षन्मुखादजानतोऽपि स्वगुणमारोग्यं कुर्यात् । मन्त्रोऽपि नामात्मकस्तथा स्वकार्यं कुर्यादेव । न हि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षत इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुधर्मेषु । “हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः ॥ अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥” इति ॥ १९ ॥

१ इतः परं—“धर्मो योऽयमुपन्यस्तः परमस्तु सनातनाः ॥ क्रियतेऽहरहः शुद्धिरात्मनो वाससो यथा ॥ १ ॥ नैकांतशुद्धिः स्यात्कर्तुः क्रिययाऽकर्तृतां यतः ॥ अकर्तुरात्मनस्तस्माद्भजेतानीहया हरिम् ॥ २ ॥” इदं श्लोकद्वयं विजयध्वजीसमेतपुस्तकेऽधिकमुपलभ्यते । अन्यत्र च नास्ति । २ यथागदं वीर्ययुतं सूपयुक्तं यदृच्छया इति, यथागदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छयेति च पुस्तकद्वये पाठौ । ३ अत्र विशेषोपि बोध्यः नच पापनिवर्तकत्वमात्रमेव नामोच्चारणस्येति शङ्कनीयं । “सकृदुच्चारितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् । बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥” इति मोक्षे हेतुत्वस्याप्युक्तत्वात् । नच तर्हि धर्मार्थादिफलं न स्यादिति शङ्कनीयं । “न गंगा न गया सेतुर्न काशी नच पुष्करम् । जिह्वाग्रे वर्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् । ऋग्वेदोथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । अधीतास्तेन येनोक्तं हरिरे-

त्यक्षरद्वयम् । अश्वमेधादिभिर्यज्ञैर्नरमेधैः सदक्षिणैः । यजितं तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् । प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्याधिभेषजम् दुःखक्लेशपरित्राणं हरिरित्यक्षर-
द्वयम् ॥ ” इत्यादौ त्रिवर्गफलहेतुत्वस्योक्तत्वात् । नच हरिनारायणादिनामविशेषस्यैवायं प्रभावो न सर्वेषां नाम्नामिति शङ्कनीयम् । “ नामान्यनंतस्य हनत्रपः पठन् ।
वैकुण्ठनामग्रहणं । नामव्याहरणं विष्णोः । हरेर्नामपदैरिति ” त्यादौ सामान्यतो नाममात्रस्यैव तथा फलकत्वोक्तेः । “ अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्दनम् । हंसं
नारायणं चैव ह्येतन्नामाष्टकं शुभम् ॥ ” इत्यादौ सर्वेषामेव नाम्नां यथोक्तप्रतिपादनात् । नच नामसंकीर्तनादौ वर्णाश्रमादेर्नियमः । “ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः स्त्रियः
शूद्रांत्यजादयः । यत्र तत्रानु कुर्वन्ति विष्णोर्नामानुकीर्तनम् । सर्वपापविनिर्मुक्तास्तेपि यांति सनातनम् ॥ ” इति भविष्योक्तेः । नचात्र देशकालादिनियमोस्ति । “ न
देशकालनियमः शौचाशौचविनिर्णयः । परं संकीर्तनादेव रामरामेति मुच्यते । ” इति वैश्वानरसंहितावचनात् । “ न देशनियमो राजन्न कालनियमस्तथा । विद्यते नात्र
संदेहो विष्णोर्नामानुकीर्तने । कालोऽस्ति यज्ञे दाने वा स्नाने कालोऽस्ति सज्जपे । विष्णुसंकीर्तने कालो नास्त्यत्र पृथिवीपते । गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्वापि पिबन्भुञ्जपंस्तथा ।
कृष्ण कृष्णेति संकीर्त्य मुच्यते पापकंचुकात् ॥ ” इति नारदवचनात् । “ अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थांगतोपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यंतरः शुचिः ॥ ”
तथापि नामांतरेभ्यः श्रीकृष्णनाम्न उत्कर्षो ब्रह्मवैवर्ते उक्तः “ नाम्नां सहस्रं दिव्यानां स्मरणे यत्फलं लभेत् । तत्फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः । नाम्नां सहस्रं
दिव्यानां त्रिरावृत्त्या तु यत्फलम् । एकावृत्त्या तु कृष्णस्य तत्फलं लभते नरः । कृष्णेति मंगलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते । भस्मीभवन्ति सद्यस्तु महापातककोटयः ।
सर्वेषामपि यज्ञानां लक्षाणि च व्रतानि च । तीर्थस्नानानि सर्वाणि तपांस्यनशनानि च । वेदपाठसहस्राणि प्रादक्षिण्यं भुवः शतम् । कृष्णनामजपस्यास्य कलां
नार्हति षोडशीम् । ” इति न केवलं नामकीर्तन एवैतत्फलं किंतु श्रवणस्मरणयोरपि । “ यन्नामामंगलघ्नं श्रुतमथ गदितमि ” ति दशमे । “ रमते सह रामाभिः प्राप्य
विद्याधरं पदम् । अस्य भावनया नाम्नः कीर्तनादपि भार्गव । ” इति विष्णुधर्मोत्तरे । “ आश्चर्यं वा भये शोके क्षते वा मम नाम यः । व्याजेन वा स्मरेद्यस्तु स
याति परमां गतिम् ” इति शिवगीतायाम् । “ प्रयाणे चाप्रयाणे च यन्नाम स्मरतां नृणाम् । सद्यो नश्यति पापौघो नमस्तस्मै चिदात्मने ॥ ” इति पाद्मे ।
“ स्मरन्ति ये स्मारयन्ति हरेर्नाम कलौ युगे । ते सभाग्यामनुष्येषु कृतार्था नृप निश्चितम् ॥ ” इति लघुभागवते । “ श्रुत्वा नामानि तत्रस्थास्तेनोक्तानि हरे द्विज ।
नारका नरकान्मुक्ताः सद्य एव महामुने ॥ ” इतीतिहासोत्तमे च फलस्य दर्शितत्वात् । तत्रापि कलौ तु यथोक्तदेशकालपात्रश्रद्धादिसर्वांगसहितधर्मादेरसंभवेन भग-
वन्नामसंकीर्तनादेव तत्तत्फलप्राप्तिर्नान्यथा । “ ईशोहं सर्वजगतां नाम्नां विष्णोर्हि जापकः । सत्यं सत्यं वदाम्येव हरेर्नान्या गतिर्नृणाम् ॥ ” इत्युमां प्रति शिव-
वाक्यम् । “ कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः । द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्तनात् । कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः । कीर्तनादेव
कृष्णस्य मुक्तबंधः परं व्रजेत् ॥ ” इति वक्ष्यमाणत्वात् । नच “ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वंदे तमच्युतम् ॥ ”
इति क्रियासाद्गुण्यकरत्वोक्तेः कथं स्वातंत्र्येण तत्तत्क्रियाफलहेतुत्वं च संभवति । एकरूपस्यैव नामसंकीर्तनादेरनेकहेतुत्वासंभवादिति शङ्कनीयम् । खादिरो यूपो
भवति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्यादिवत्संयोगपृथक्त्वन्यायेन तत्तत्कामनावशात्तत्तत्फलकत्वसंभवात् । न चाग्निदृष्टान्तेन वर्तमानस्यैव पापस्य नाशकत्वं नाम्नः

(पतिं वः पृच्छत भटा धर्मेऽस्मिन्यदि संशयः ॥ स वेद परमं गुह्यं धर्मस्य भगवान्यमः ॥ १ ॥) ॥ श्रीशुक उवाच ॥
त एवं सुविनिर्णीय धर्मं भागवतं नृप ॥ तं याम्यपाशान्निर्मुच्य विप्रं मृत्योरमूमुचन् ॥ २० ॥ इति प्रत्युदिता याम्या दूता
यात्वा यमान्तिके ॥ यमराज्ञे यथासर्वमाचक्षुरारिंदम ॥ २१ ॥
तं विप्रममूमुचन्मोचयामासुः ॥ २० ॥ प्रत्युदिता निराकृताः संतो यात्वा गत्वा यमराज्ञे यमराजाय यथावत्कथयामासुः ॥ २१ ॥

संभवति नागामिपापस्येति शंकनीयं । “ वर्तमानं च यत्पापं यदूभूतं यद्विष्यति । तत्सर्वं निर्दहत्याशु गोविंदानलकीर्तनम् ॥ ” इति लघुभागवतवचनात् ।
“ जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविंदम् । कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥ ” इति
यमेनाप्येकदापीति वक्ष्यमाणत्वात् । सकृदुच्चरितं येनेत्युक्तत्वाच्च । नच तर्हि “ पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥ ” इत्यावृत्तिविधानं प्रायश्चित्तान्तरविधानं च
किमर्थमिति शंकनीयम् । यद्यप्येकदैव नामसंकीर्तनादिना सर्वपापनिवृत्तिस्तथापि पापांतरोत्पत्तिभयात्तद्विधानम् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन “ न तावत्पापमस्तीह यन्नाम्ना
न हृतं हरेः । अतिरेकभयादाहुः प्रायश्चित्तान्तरं बुधाः ॥ ” इति वस्तुतस्तु भक्तिदाढ्यार्थमेवावृत्तिविधानमिति तत्र तत्र प्रसिद्धत्वात् । अत्रापि पापक्षयश्चेति च शब्द-
प्रयोगाच्च । नच प्रायश्चित्तान्तरं पापे प्रवृत्तिवन्नामोच्चारणानन्तरमपि पापप्रवृत्तिर्दृश्यते तत्कथं संगच्छते नामसंकीर्तनेन समूलदोषनिवृत्त्यंगीकारादिति शंकनीयम् ।
नामसंकीर्तनादितः समूलदोषनिवृत्तावपि भोजनादिप्रवृत्तिवत्प्रबलसंस्कारवशात्पापप्रवृत्तिसंभवात् । नच तर्हि पापफलमपि स्यादेवेति शंक्यमुदाहृतानेकवचनविरोधात् ।
नचैवं नामसंकीर्तनाद्यल्पसाधनेनोदाहृतमहाफलस्यासंभवादर्थवादमात्रमेवैतदिति शंकनीयम् “ पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः । तैरर्जितानि पुण्यानि तद्वदेव
भवन्ति हि ” इति नारदीये । “ मन्नामकीर्तनफलं विविधं निशम्य न श्रद्धधाति मनुते यदुतार्थवादम् । यो मानुषस्तमिह दुःखचये क्षिपाभि संसारघोरविविधार्तिनि-
पीडितांगम् ॥ ” इति ब्रह्मसंहितायाम् । “ अर्थवादं हरेर्नाम्नि संभावयति यो नरः । स पापिष्ठो मनुष्याणां नरके पतति स्फुटम् ॥ ” इति कात्यायनसंहितायां चार्थ-
वादकल्पने दोषस्योक्तत्वात् । नच तर्हि नामसंकीर्तनादिकर्तारोप्यर्थवादकल्पनाद्यपराधवशान्नरकादौ पतन्ति तर्हि तस्मादपराधादुद्धारे नामसंकीर्तनादेः शक्तिर्नास्तीति
सिद्धं तर्हि सर्वपापनिवारकत्वमिति कथमिति शंकनीयं । लोकपालने समर्थस्यापि स्वापराधिदंडे प्रवृत्तिदर्शनान्नाम्नोऽपि स्वापराधिनं दंडयतस्तत उद्धारे सामर्थ्यं
नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात् । तथा च भगवद्विमुखा नामापराधेनैव संसारे भ्रमन्तीति न नाममाहात्म्ये काचिदनुपपत्तिः । अत एव प्रायश्चित्तान्तरं पापप्रवृत्तिदर्शनेन
“ प्रायश्चित्तमथोपार्थं मन्ये कुंजरशौचवत् ॥ ” इति प्रायश्चित्तमाक्षिपतापि राज्ञा भक्तानां मध्ये नामसंकीर्तनादि कुर्वतोपि कस्यचित्पुनः पापप्रवृत्तिदर्शनेपि न तथा-
क्षेपः कृतः । नचाजामिलस्याप्येतदपराधः शंकनीयः अनुक्तत्वात्फलदर्शनाच्च । एवमन्यासामपि सेवापूजादिभक्तीनां निर्णयो ज्ञेयः । १ अयं श्लोको विजयध्वजीसमे-
तपुस्तके मुद्रिते चैकस्मिन्पुस्तके दृश्यते ।

दर्शनेनोत्सवो यस्य ॥ २२ ॥ विवक्षुं वक्तुमिच्छंतं ज्ञात्वा ॥ २३ ॥ त्रैविद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं गुणाश्रयं यमदूतानां धर्मं कृष्णदूतानां च भागवतं भगवत्प्रणीतं शुद्धं निर्गुणं धर्ममाकर्ण्येति योज्यम् । भक्तिमानासीदित्युत्तरस्यानुषंगः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अनुतापं प्रपंचयति अहो इति चतुर्भिः । येनात्मना मया वृषल्यां पुत्रतया जायमानेन ब्रह्म ब्राह्मणजातिर्विप्लावितं नाशितम् ॥ २६ ॥ दुष्कृतं दोषकर्तारम् । कुलस्य कज्जलं कलंकम् ॥ २७ ॥ नास्त्यन्यो बंधुः पुत्रादिर्यद्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गतः ॥ ववन्दे शिरसा विष्णोः किंकरान् दर्शनोत्सवः ॥ २२ ॥ तं विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरुष-किंकराः ॥ सहसा पश्यतस्तस्य तत्रान्तर्दधिरेऽनघ ॥ २३ ॥ अजामिलोप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः ॥ धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम् ॥ २४ ॥ भक्तिमान् भगवत्याशु माहात्म्यश्रवणाद्धरेः ॥ अनुतापो महानासीत् स्मरतोऽशुभमात्मनः ॥ २५ ॥ अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः ॥ येन विप्लावितं ब्रह्म वृषल्यां जायतात्मना ॥ २६ ॥ धिङ् मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम् ॥ हित्वा बालां सतीं योऽहं सुरापामसतीमगाम् ॥ २७ ॥ वृद्धावनार्थौ पितरौ नान्यबन्धू तपस्विनौ ॥ अहो मयाऽधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत् ॥ २८ ॥ सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे ॥ धर्मघ्नाः कामिनो यत्र विन्दन्ति यमयातनाः ॥ २९ ॥ किमिदं स्वप्न आहोस्वित् साक्षादृष्टमिहाद्भुतम् ॥ क्व याता अद्य ते ये मां व्यकर्षन् पाशपाणयः ॥ ३० ॥ अथ ते क्व गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः ॥ व्यमोचयन् नीयमानं बद्धा पाशैरधो भुवः ॥ ३१ ॥ अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने ॥ भवितव्यं मङ्गलेन येनात्मा मे प्रसीदति ॥ ३२ ॥ योस्तौ । तपस्विनौ संतप्तौ । अधुना तत्क्षणमेव ॥ २८ ॥ २९ ॥ इदानीं तस्य विमर्शपूर्वकं मोक्षक्रममाह किमिदमित्यष्टभिः । साक्षात्प्रत्यक्षमिह जाग्रतैव दृष्टम् ॥ ३० ॥ ये मां व्यमोचयंस्ते च क्व गताः ॥ ३१ ॥ यद्यप्यहमस्मिञ्जन्मनि दुर्भगः पापीयानथापि जन्मांतरे नूनं पुण्यवानित्याह । विबुधोत्तमदर्शन इति निमित्तसप्तमी । तेषां दर्शनार्थं पूर्वेण मङ्गलेन महता पुण्येन भवितव्यम् । येन दर्शनेन ॥ ३२ ॥

१ नचानेकशः पुत्राह्वानव्याजेन श्रीनारायणनामोच्चारणादिशुद्धस्यावशिष्टायुषस्तस्य मध्य एव कथं यमदूता ग्रहणे प्रवृत्ता इति शङ्कनीयं । “ पापिष्ठा ये दुराचारा देवब्राह्मणनिन्दकाः । अपथ्यभोजिनस्तेषामकाले मरणं ध्रुवम् ॥ ” इत्यादि शास्त्रानुरोधेन तदाचारं दृष्ट्वा पापसंभावनया नाममाहात्म्यानभिज्ञानां भ्रांत्या तत्र प्रवृत्तिरत एवाहो कष्टमित्यादि भगवद्भूतकृतोपालंभश्च संगच्छते । अन्ते नामोच्चारणेनैव तस्य शुद्धिस्ततः पूर्वं त्वशुद्धिरित्यङ्गीकारे तु ‘ सकृदुच्चारितं येने ’ त्यादे-रुपालंभस्य चासंगतत्वं स्यादिति बोध्यम् ।

अन्यथा पूर्वपुण्यं विना । कथंभूतं वैकुण्ठनाम । गृह्यते वशीक्रियते चित्तमनेनेति ग्रहणम् ॥ ३३ ॥ ब्रह्मघ्नो विप्रत्वनाशकः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
अमिथ्याभूतेऽर्थे धीर्यस्य तथाभूतः सन् देहादौ ममाहमिति मतिं हित्वा मनो धास्ये ॥ ३८ ॥ मुक्तं सर्वमनुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन सः ॥ ३९ ॥ प्रत्याहृत
इन्द्रियग्रामो येन ॥ ४० ॥ ततो गुणेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं वियुज्य विशोध्य । आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण । भगवतो धाम्नि स्वरूपे ॥ ४१ ॥

अन्यथा म्रियमाणस्य नाशुचेर्वृषलीपतेः ॥ वैकुण्ठनामग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति ॥ ३३ ॥ क्व चाऽहं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो निर-
पत्रपः ॥ क्व च नारायणेत्येतद्भगवन्नाम मङ्गलम् ॥ ३४ ॥ सोऽहं तथा यतिष्यामि यतचित्तेन्द्रियानिलः ॥ यथा न भूय आत्मान-
मन्धे तमसि मज्जये ॥ ३५ ॥ विमुच्य तमिमं बन्धमविद्याकामकर्मजम् ॥ सर्वभूतसुहृच्छान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥ ३६ ॥
मोचये ग्रस्तमात्मानं योषिन्मर्यादमायया ॥ विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाधमः ॥ ३७ ॥ ममाऽहमिति देहादौ हित्वा
मिथ्याऽर्थधीर्मतिम् ॥ धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति जातसुनिर्वेदः क्षणसङ्गेन
साधुषु ॥ गङ्गाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबन्धनः ॥ ३९ ॥ स तस्मिन् देवसदन आसीनो योगमाश्रितः ॥ प्रत्याहृतेन्द्रियग्रामो युयोज मन
आत्मनि ॥ ४० ॥ ततो गुणेभ्य आत्मानं वियुज्यात्मसमाधिना ॥ युयुजे भगवद्धाम्नि ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥ ४१ ॥ यर्ह्युपारतधीस्त-
स्मिन्नद्राक्षीत्पुरुषान्पुरः ॥ उपलभ्योपलब्धान्प्राग् ववन्दे शिरसा द्विजः ॥ ४२ ॥ हित्वा कलेवरं तीर्थे गङ्गायां दर्शनादनु ॥ सद्यः
स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ४३ ॥ साकं विहायसा विप्रो महापुरुषकिंकरैः ॥ हैमं विद्यानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥ ४४ ॥
एवं स विष्ठावितसर्वधर्मा दास्याः पतिः पतितो गर्ह्यकर्मणा ॥ निपात्यमानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ॥ ४५ ॥
नातः परं कर्मनिबन्धकृन्तनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् ॥ न यत्पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा ॥ ४६ ॥

तस्मिन्भगवद्धाम्नि उपारता निश्चला धीर्यस्य सः । तस्मिन्कालेऽद्राक्षीदिति वा । पुरः पुरतः । ततश्च प्रागुपलब्धानेव तानुपलभ्य प्रत्यभिज्ञाय ववन्दे ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ उपसंहरति एवमिति द्वाभ्याम् । विष्ठाविताः सर्वे धर्मा येन । हतं व्रतं स्वदारनियमादि यस्य ॥ ४५ ॥ कर्मनिबन्धस्य पापमूलस्य कृन्तनं

१ दांत इति पा० । २ योगमाश्रित इति स्नानादिनियमा अहिंसादयो यमाः पूरकादयः प्राणायामाश्चोक्ताः । प्रत्याहृतो विषयेभ्य इन्द्रियग्रामो येन स इति प्रत्या-
हार उक्तः । आत्मनि भगवति मनो युयोजेति धारणोक्ता ।

छेदकमतः परं नास्ति । कस्मात्परम् । तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् । तत्र हेतुः । यद्यतोऽनुकीर्तनात् । ततोऽनुकीर्तनात् । अन्यथा प्रायश्चित्तांतरे रजस्तमोभ्यां कलिलं मलिनमेव तिष्ठति यत्तन्मनः कर्मसु पुनर्न सज्जते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ न चेक्षितो भवति ॥ ४८ ॥ म्रियमाणोऽवशत्वेन श्रद्धाविहीनोऽपि ॥ ४९ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० षष्ठस्कन्धे टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ तृतीये तु यमेनापि वैष्णवोत्कर्षवर्णनैः ॥ सांत्वयित्वा स्वदूतांस्ते वैष्णवे किंकरीकृताः ॥ १ ॥ विष्णुदूतैर्निर्णीतं शास्त्रार्थं यममुखेन द्रढयितुं तृतीयाध्यायारंभः । तत्र यदुक्तं ' यमराज्ञे यथा सर्वमाश्चक्षुरि ' ति ततः किं तत्र वृत्तमिति पृच्छति । निशम्येति । मुरारेणैदेशिकैः किंकरीरेवं विहतान् । अत एव हता आज्ञा यस्य । यस्य वशवर्त्ययं जनः सोऽपि तान्प्रति किमाह ॥ १ ॥ अत्याश्चर्यमेतदित्याह ।

य एवं परमं गुह्यमितिहासमघापहम् ॥ शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्याऽनुकीर्तयेत् ॥ ४७ ॥ न वै स नरकं याति नेक्षितो यमकिंकरीः ॥ यद्यप्यमङ्गलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते ॥ ४८ ॥ म्रियमाणो हरेर्नाम गृणन्पुत्रोपचारितम् ॥ अजामिलोऽप्यगाद्धाम किं पुनः श्रद्धया गृणन् ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धेऽजामिलोपाख्याने भगवन्नाममाहात्म्यवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं प्रत्याह किं तान्प्रति धर्मराजः ॥ एवं हताज्ञो विहतान्मुरारेणैदेशिकैर्यस्य वशे जनोऽयम् ॥ १ ॥ यमस्य देवस्य न दण्डभङ्गः कुतश्चनर्षे श्रुतपूर्व आसीत् ॥ एतन्मुने वृश्चति लोकसंशयं न हि त्वदन्ये इति मे विनिश्चितम् ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भगवत्पुरुषै राजन्याम्याः प्रतिहतोद्यमाः ॥ पतिं विज्ञापयामासुर्यमं संयमनीपतिम् ॥ ३ ॥ यमदूता ऊचुः ॥ कति सन्तीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो ॥ त्रैविध्यं कुर्वतः कर्म फलाभिव्यक्तिहेतवः ॥ ४ ॥

यमस्येति । हे ऋषे यमस्य दण्डभङ्गः कुतश्चन कस्माच्चिदपि श्रुतपूर्वो नासीत् एतदेतस्मिन्नर्थे । यद्वा न श्रुतपूर्वः एतद्यमदूतनिराकरणं चासीत् । अतः सर्वस्यापि लोकस्य संशयो वर्तते तं त्वत्तोऽन्यो न छिनत्तीति मे निश्चितमतः कथयेति शेषः ॥ २ ॥ भगवतः पुरुषैः प्रतिहत उद्यमो येषां ते याम्याः पुरुषाः ॥ ३ ॥ कति संतीत्याक्षेपोक्तिः । त्रैविध्यं त्रिविधम् । स्वार्थे ष्यञ् । यद्वा त्रैविध्यं यथा भवति तथा कर्म कुर्वतः । तथा कर्मफलस्याभिव्यक्तिहेतवः कति संतीति ॥ ४ ॥

१ प्रायश्चित्तांतरेरित्यपि क्वचित् । २ तदर्थे चेति पुस्तकान्तरे ।

संतु बहवः को बाधस्तत्राहुः । यदीति । मृत्युर्दुःखममृतं सुखं तेषां विप्रतिपत्तौ ते उभे कस्य स्यातां न कस्यापि परस्परविरोधेनोभयोरपि प्रतिबंधात् ।
 ऐकमत्ये तु कस्य वा न स्याताम् । एकः सुखं कर्तुमिच्छति दुःखं चान्यः । ऐकमत्ये च तयोः परस्परकार्यानुमोदनेनोभयोरपि प्राप्ते कस्य वा ते उभे अपि न
 स्यातामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया बहवः शास्तारो भवन्तु तथा सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः । बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया शास्त्रबहुत्वे शास्तृत्वं
 स्यात् घटेत । किंतु तदा यत्सर्वशास्तरि मुख्यं शास्तृत्वं तदेकदेश उपचारमात्रमेव स्यात् । यथा चक्रवर्तिन एव मुख्यं शास्तृत्वं मंडलवर्तिनामुपचारमात्रं निरंकुश
 त्वाभावात् ॥ ६ ॥ यस्मादेवं शास्तृबहुत्वं न घटतेऽतस्त्वमेक एव शास्ता । शुभाशु भविविनक्तीति तथा ॥ ७ ॥ विप्रलंभिता वंचिता लंघितेत्यर्थः ॥ ८ ॥

यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दण्डधारिणः ॥ कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ॥ ५ ॥ किंतु शास्तृबहुत्वे स्याद्व-
 हूनामिह कर्मिणाम् ॥ शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ ६ ॥ अतस्त्वमेको भूतानां सेश्वराणामधीश्वरः शास्ता
 दण्डधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ॥ ७ ॥ तस्य ते विहितो दण्डो न लोके वर्ततेऽधुना ॥ चतुर्भिर्द्रुतैः सिद्धैराज्ञा ते विप्रलम्भिता
 ॥ ८ ॥ नीयमानं तवादेशादस्माभिर्यातनागृहान् ॥ व्यमोचयन्पातकिनं छित्त्वा पाशान्प्रसह्य ते ॥ ९ ॥ तांस्ते वेदितुमिच्छामो
 यदि नो मन्यसे क्षमम् ॥ नारायणेत्यभिहिते मा भैरित्याययुर्द्रुतम् ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो
 यमः ॥ प्रीतः स्वदूतान्प्रत्याह स्मरन्पादाम्बुजं हरेः ॥ ११ ॥ यम उवाच ॥ परो मदैन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र
 विश्वम् ॥ यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा नस्योतवद्यस्य वशे च लोकः ॥ १२ ॥

तदेवाहुः । नीयमानमिति ॥ ९ ॥ ते त्वत्तः । यदि नोऽस्माकं क्षमं हितं मन्यसे । अन्यथाऽज्ञानतस्तदवज्ञाने तवाप्यनर्थः स्यात् । अतर्क्यो हि तेषां प्रभावो
 यतो नारायणेति केवलमभिहिते मा भयं कुर्विति वदंतः शीघ्रमागताः ॥ १० ॥ प्रजाः संयमयतीति तथा ॥ ११ ॥ मत्तोऽन्यो जगतस्तस्थुषश्च परोऽधीश्व-
 रोऽस्ति । अहं तु जंगमानामेव तत्रापि नृणामेव तत्रापि पापिनामेव तत्किंकरः सन्नीश्वरः स तु सर्वेश्वरः । कोऽसौ । यत्र यस्मिन्विश्वमोतं प्रोतं चोर्ध्वतिर्यक्तं-
 तुषु पटवत् । यस्य त्वंशेभ्यो विष्णुब्रह्मरुद्रेभ्योऽस्य स्थित्यादयो भवन्ति यस्य च वशे लोको वर्तते नसि नासिकायां प्रोतबलीवर्दवत् ॥ १२ ॥

१ मत् मत्त इत्युपलक्षणं महु लक्षितेभ्य इन्द्रवरुणादिसर्वलोकपालेभ्योऽन्य इत्यर्थः ।

एतत्प्रपंचयति । ब्राह्मणादिनामभिर्वाचि निजायां तंत्यां दामन्यां जनान्यो बध्नाति दामभिर्गा बलीवर्दानिव त इमे जीवा नामकर्मभिर्निबन्धैर्दृढबन्धसाधनैर्बद्धा यस्मै बलिं वहन्ति यदधीनाः कर्म कुर्वतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ यस्य च लीला दुर्विभाव्येत्याह अहमिति द्वाभ्याम् ॥ १४ ॥ न स्पृष्टं रजस्तमश्च यैस्ते । ईहितमभिप्रेतं चेष्टितं वा न विदुः । तत्र हेतुः । स्पृष्टमाया मायया स्पृष्टाः । ततस्तेभ्योऽन्ये न विदुरिति किं पुनर्वक्तव्यम् ॥ १५ ॥ तन्मायया विमोहितत्वान्न जानन्तीत्युक्तमविषयत्वाच्च तस्येत्याह । यमिति । गोभिर्दिदैर्हृदा चित्तेन न विचक्षते न पश्यन्ति । “ यद्वाचानभ्युदितं । यन्मतो न मनुते ” इत्यादिश्रुतेः ।

यो नामभिर्वाचि जनान्निजायां बध्नाति तन्त्यामिव दामभिर्गाः ॥ यस्मै बलिं त इमे नामकर्मनिबन्धबद्धाश्चकिता वहन्ति ॥ १३ ॥ अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोर्को विरिञ्चः ॥ आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ १४ ॥ अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ॥ यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥ १५ ॥ यं वै न गोभिर्मनसाऽसुभिर्वा हृदा गिरा वाऽसुभृतो विचक्षते ॥ आत्मानमन्तर्हृदि सन्तमात्मनां चक्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परम् ॥ १६ ॥ तस्यात्मतन्त्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ॥ प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्चरन्ति तद्रूपगुणस्वभावाः ॥ १७ ॥ भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शल्लिङ्गानि महाद्भुतानि ॥ रक्षन्ति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च ॥ १८ ॥ धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः ॥ न सिद्धमुख्या असुरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारणादयः ॥ १९ ॥

आत्मनां जीवानामात्मानं द्रष्टारम् । आकृतयो रूपाणि चक्षुर्यथा कर्मभूतं न जानन्ति ततः परमाकृतीनां प्रकाशकम् । न हि प्रमाता प्रमाणस्य विषय इति भावः । एवंभूतः परमेश्वरो मदन्योऽस्तीति पूर्वणैव संबंधः ॥ १६ ॥ भवत्वेवं भूतोऽन्यः परमेश्वरो ये पुनरस्मान्निर्भर्त्स्य पापिनं रक्षितवन्तस्ते के तानाह द्वाभ्याम् । तस्येति । तस्येव रूपं गुणाः प्रभावादयः स्वभावो भक्तवात्सल्यादिर्येषां ते ॥ १७ ॥ विष्णोर्भूतानि भूत्याः । दुर्दर्शानि द्रष्टुमप्यशक्यानि लिङ्गानि रूपाणि येषां तानि । तद्भक्तिमतो विष्णुभक्तान् । परेभ्यः शत्रुभ्यो मत्तो मत्सकाशात् सर्वतोऽप्यदिभ्यश्च रक्षन्ति ॥ १८ ॥ ननु विष्णुभक्ताश्चेत्कथमधर्मपक्षपातं

१ मेघश्यामत्वादीति बा० प्र० ।

कृतवंतस्तत्राह । धर्ममिति । ऋषयो भृगवादयः ॥ १९ ॥ ननु केऽपि चेन्न जानन्ति तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह । स्वयंभूरिति । कुमारः सनत्कुमारः । वय-
मित्यात्मानमेव भागवतत्वलाभात् बहु मन्यमानो निर्दिशति ॥ २० ॥ हे भटाः ॥ २१ ॥ तमेव धर्ममाह । एतावानिति ॥ २२ ॥ न चात्र प्रमाणं वक्तव्यं
दृष्टत्वादित्याह । नामोच्चारणेति । येनैव केवलेन सकृदुच्चारितेन ॥ २३ ॥ ननु नामाभासेन कथं सर्वपापक्षयः स्यात् । श्रद्धाभक्त्यावृत्त्यादेरपि विधानात् ।
तथाहि । “ सायं प्रातर्गुणन् भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते । ” इति ॥ “ अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन् ” इति “ श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ॥
जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥ ” इत्याद्यस्मिन्नेव पुराणे तत्र तत्र पठ्यते । पुराणांतरे च । “ पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम् ॥ ” इति ॥

स्वयम्भून्नारदः शम्भुः कुमारः कपिलो मनुः ॥ प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिवैयासकिर्वयम् ॥ २० ॥ द्वादशैते विजानीमो
धर्मं भागवतं भटाः ॥ गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ २१ ॥ एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंसां धर्मः परः स्मृतः ॥
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥ २२ ॥ नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः ॥ अजामिलोऽपि येनैव
मृत्युपाशादमुच्यत ॥ २३ ॥ एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ॥ विक्रुश्य पुत्रमघवान्य-
दजामिलोऽपि नारायणेति प्रियमाण इयाय मुक्तिम् ॥ २४ ॥

अत्रैव च । “ तस्मात्संकीर्तनं विष्णोर्जगन्मंगलमहंसाम् ॥ महतामपि कौरव्य विद्वद्येकांतिकनिष्कृतम् ॥ ” इत्यादिना सम्यक्कीर्तनादेवं मुच्यते । किंच तथा
सति किमिति मन्वादयो द्वादशाब्दादीनि स्मरेयुः तस्मादिदमनुपपन्नमिव तत्राह । एतावतेति भगवतो गुणानां कर्मणां च नाम्नां च सम्यक्कीर्तनमिति यदेतावता
पुंसामघनिर्हरणाय पापक्षयमात्रायालमुपयोगो नास्ति । अलंशब्दोऽत्र वारणे । यथाहामरसिंहः । “ अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् । ” इति ॥
उपयोगाभावमेवाह । अजामिलो महापातक्यपि नारायणेति विक्रुश्य न तु सम्यक्कीर्तयित्वा तच्च पुत्रं विक्रुश्य न तु हरिम् । अघवानशुचिरपि प्रियमाणोऽस्व-

१ यं धर्मं ज्ञात्वैव पुरुषोऽमृतं मोक्षरूपं भगवन्तमश्नुते प्राप्नोति । २ एवाघनिष्कृतं मन्यते इ० पा० ।

स्थचित्तोऽपि मुक्तिमवाप न त्वघनिर्हरणमात्रमतो नामाभासेनापि सर्वपापक्षय इत्येव तत्त्वम् । आवृत्तिश्रद्धादिविधयस्तु पापवासनाक्षयार्था इत्युक्तमेव “हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः ” इत्यत्र ॥ २४ ॥ यत्तुक्तं व्यर्थं तर्हि द्वादशाब्दादिस्मरणमिति तत्राह । प्रायेणेति । महाजनो मन्वादिः । अयं भावः । यथा मृतसंजीवनौषधिमजानंतो वैद्या रोगनिर्हरणाय त्रिकटुकनिंबादीनि स्मरन्ति तथा स्वयंभूशंभुप्रमुखद्वादशव्यतिरेकेणायं महाजनोऽति गुह्यमिदमज्ञात्वा द्वादशाब्दादिकं स्मरतीति । किंच मायया देव्या अलं विमोहितमतिरयं जनो मधु मधुरं यथा भवत्येवं पुष्पितायां पुष्पस्थानीयैरर्थवादैर्मनोहरायां त्रय्यां जडीकृत-

प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमतिर्बत माययाऽलम् ॥

त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिके महतिकर्मणि युज्यमानः ॥ २५ ॥

ताऽभिनिविष्टा मतिर्यस्य अतो महत्येव कर्मणि श्रद्धया युज्यमानो नाल्पे प्रवर्तते । दृश्यते हि । प्राकृतस्य लोकस्य महति मंत्रादौ श्रद्धाल्पे चाश्रद्धा तस्मादस्य ग्राहको नास्तीति तैर्नोक्तम् । यद्वा स्वाधीनः सिंहोऽस्त्येतावता श्वसृगालादिनिवारणाय तं यथा न प्रयुजते तथाऽतितुच्छत्वात्पापस्य न तन्निरसनाय परममंगलं हरेर्नाम स्मरन्ति । यद्वा नाममाहात्म्यज्ञाने सर्वमुक्तिप्रसंगादित्येषा दिक्ग्रन्थविस्तरभयात् नूतिप्रपंच्यते ॥ २५ ॥

१ नच तन्नामग्रहणादिभिरित्यादौ श्रद्धावृत्त्यादिविधानं व्यर्थमिति शङ्कनीयं । नामापराधवतां तदपराधक्षयार्थत्वात् । तदुक्तं „ नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यघम् । अविश्रांतिप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि यत् ॥ ” इति । निरपराधानां तु प्रेमलक्षणभक्तिदाढ्यार्थं तद्विधानं । तद्वक्ष्यत्येकादशे “ एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् । मयि संजायते भक्तिः कोन्योर्थोऽस्यावशिष्यते ” इति । न चाजामिलेन गुरुरपदेशं विनैव नामोच्चारितं तत्कथं सफलं जातमिति शङ्कनीयम् । “ नोदीक्षां नच सत्क्रियां नच पुरश्चर्या मनागीक्षते मंत्रोयं रसनास्पृगेव फलति श्रीकृष्णनामात्मकः । ” इति गुरुदीक्षां विनापि तस्य सफलत्वोक्तेः । “ नच तथा कथं नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं पूर्वं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् । ” इति भगवद्वाक्यं ये गुरोश्चरणं समवहाय यतन्ति तेऽकृतकर्णधारा वणिजो जलधाविव संसार एव भ्रमन्तीति वेदस्तुतिवाक्यं च संगच्छत इति शङ्कनीयं हरिर्भजनीय एव तत्प्रापकं भजनमेव तदुपदेष्टा गुरुरेव गुरुरपदिष्टभजनमार्गेणैव पूर्वं हरिं प्राप्नुवति विवेकविशेषत्वेऽपि ‘नो दीक्षामि’ त्याद्युक्तप्रमाणदृष्ट्याजामिलादिदृष्टान्तेन च किं मे गुरुकरणश्रमेण नामकीर्तनादिनैव भगवत्प्राप्तिर्भविष्यतीत्यभिमानेन ये गुर्ववज्ञां कुर्वन्ति ते तस्माद्दोषात्संसारे भ्रमन्ति तथाप्यहर्निशं नामाभ्यासात्तस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा गुरुचरणमाश्रित्य तदुपदेशमात्रेण भगवंतं प्राप्नुवन्ति । ये तु पूर्वोक्तविवेकशून्या निरपराधास्ते तु नामसंकीर्तनादिमात्रेणैव गुरुरपदेशं विनाप्यस्मिन्नेव जन्मनि जीवन्मुक्ता देहपातानंतरं भगवंतं प्राप्नुवन्तीति न कोपि शङ्कालेशावकाशः ।

भावयोगं भक्तियोगम् । अमीषां पातकं न स्यादेव । यदि स्यात् । उरुगायस्य भगवतो वादः कीर्तनम् ॥ २६ ॥ तदेवं धर्मतत्त्वं निर्णयि भृत्याननुशास्ति ।
त इति । ये भगवंतं प्रपन्नास्ते देवैः सिद्धैश्च परिगीतपवित्रगाथा वर्णितपवित्रकथा अतस्तान्नोपसीदत तत्समीपमपि न गच्छत । वयः कालोऽपि न प्रभवति ॥
॥ २७ ॥ के तर्हि दंडार्थमानेया इत्यत्राह तानिति द्वाभ्याम् । असतो दुष्टान् । तानेवाह । मुकुन्दपादारविन्दयोर्यो मकरंदरूपो रसस्तस्माद्विमुखान् । कथं-
भूतात् । निष्किञ्चनै रसज्ञैरजस्रं जुष्टात् । तेषां ज्ञापकमाह निरयवर्त्मनि स्वधर्मशून्ये गृहे बद्धा तृष्णा यैस्तान् ॥ २८ ॥ किञ्च जिह्वेत्यादि यदेषां जिह्वे-
एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनन्ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् ॥ ते मे न दण्डमर्हन्त्यथ यद्यमीषां स्यात्पातकं तदपि
हन्त्युरुगायवादः ॥ २६ ॥ ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ॥ तान्नोपसीदत हरेर्गदयाऽभिगुप्तान्नैषां
वयं न च वयः प्रभवाम दण्डे ॥ २७ ॥ तानानयध्वमसतो विमुखान्मुकुन्दपादारविन्दमकरन्दसादजस्रम् ॥ निष्किञ्चनैः परमहं-
सकुलै रसज्ञैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मनि बद्धतृष्णान् ॥ २८ ॥ जिह्वा न वक्तिभगवद्गुणनामधेयं न तश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ॥
कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥ २९ ॥ तत्क्षम्यतां स भगवान्पुरुषः पुराणो नारायणः
स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः ॥ स्वानामहो न विदुषां रचिताञ्जलीनां क्षान्तिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूम्ने ॥ ३० ॥ तस्मात्संकीर्तनं विष्णो-
र्जगन्मङ्गलमंहसाम् ॥ महतामपि कौरव्य विद्वच्चैकान्तिकनिष्कृतिम् ॥ ३१ ॥ शृण्वतां गृह्णीतां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः ॥ यथा
सुजातया भक्त्या शुध्येन्नात्मा व्रतादिभिः ॥ ३२ ॥

त्याद्यन्वयः । न कृतं विष्णुकृत्यं भगवद्व्रतं यैः ॥ २९ ॥ भगवंतं क्षमापयति तदिति । अयं भावः । नः स पुरुषैरस्मदीयत्वेन स्थितैः स्वीयैरेव पुरुषैर्यद्यस्मा-
दसदन्याय्यं कृतं तत्तस्मात्स्वयमेव क्षम्यतां सहताम् । स्वानां स्वीयानां भक्तानां नोऽस्माकं न विदुषामज्ञानाम् । अहो गरीयसि तस्मिन्क्षान्तिर्युक्तैव । मह
इति पाठे स्वीयानां माहात्म्यमविदुषां नः क्षमां करोत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥ तस्मादित्यादिः शुकोक्तिः । जगतोऽपि मंगलरूपम् ॥ ३१ ॥ एकांतिकत्वमेवाह ।
शृण्वतामिति । व्रतादिभिस्तथा न शुद्ध्येत् ॥ ३२ ॥

१ अथ कदाचित् यद्यमीषां प्रमादतः पातकं स्यात्तदा तदपि उरुगायस्य बहुधा वर्णितमाहात्म्यस्य भगवतो वादः नामकीर्तनमेव हन्ति नाशयति । २ ते
वेदसिद्धपरिगीतपवित्रगाथाः इ० पा० । ३ नैषां मयं न च वयं प्रभवाम दण्डे इ० वि० पा० तेषां वयं न च वयः इ० कुत्रचित् ।

एतदुपपादयति । कृष्णाङ्घ्रिपद्मयोर्मधु लेढि आस्वादयतीति तथा । मधुलिहताऽतितुच्छत्वेन विसृष्टा ये मायागुणा विषयास्तेषु पुनर्न रमते । अन्यस्तु तन्म-
ध्वास्वादरहितोऽत एव कामाभिभूतः सन्नात्मनो रजः पापं प्रमार्ष्टुमपि कर्मैव प्रायश्चित्तरूपमीहेत यतः कर्मणः पुनरपि रजः पापं स्यादेव कुंजरशौचवत् सत्त्व-
शोधकत्वाभावात् ॥ ३३ ॥ नैव विस्मितधियो बभूवुः । किंतु सत्यमुक्तमित्येव मेनिरे । ततः प्रभृति प्रतिशंकमाना अस्मानेवैष हन्यादिति शंकां वहंतस्तं
द्रष्टुमपि बिभ्यति स्म । पाठांतरे तु विस्मितधियो जाताः । ते च ततः प्रभृति बिभ्यति स्मेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ कुंभसंभवोऽगस्त्यो मलये पर्वत आसीनोऽव्यग्र्यो

कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिङ्ग न पुनर्विसृष्टमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ॥ अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्म यत एव रजः
पुनः स्यात् ॥ ३३ ॥ इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिंकरास्ते ॥ नैवाच्युतांश्रयजनं प्रतिशङ्क-
माना द्रष्टुं च बिभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन् ॥ ३४ ॥ इतिहासमिमं गुह्यं भगवान्कुम्भसंभवः ॥ कथयामास मलय आसीनो
हरिमर्चयन् ॥ ३५ ॥ इति श्रीभा० षष्ठस्कन्धे अजामिलोपाख्यानसमाप्तिवर्णनपूर्वकं यमेन स्वभटान्प्रति भगवद्भक्तिनाममाहा-
त्म्यवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ राजोवाच ॥ देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणां ॥ सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु
स्वायंभुवेऽन्तरे ॥ १ ॥ तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन्यथा ॥ अनुसर्गं यथा शक्त्या ससर्ज भगवान्परः ॥ २ ॥ सूत
उवाच ॥ इति संप्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्बादरायणिः ॥ प्रतिनन्द्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यदाप्रचेतसः
पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः ॥ अन्तः समुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गौ द्रुमैर्वृताम् ॥ ४ ॥

हरिमर्चयन् । पुनः पुनर्विश्वासार्थं हरेः पादौ स्पृशन्नित्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० ५० टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ६५ ॥ चतुर्थादित्रिभिर्वि-
श्वरूपजन्मविवक्षया ॥ प्रचेतःसुतदक्षस्य वंशस्तावत्प्रतन्यते ॥ १ ॥ चतुर्थे तु प्रजासृष्ट्यै दक्षेणाराधनं हरेः ॥ तपसा हंसगुह्याख्यस्तोत्रेण च निरूप्यते ॥ २ ॥
प्रसक्तानुप्रसक्तेन स्वायंभुवसुतान्वये ॥ नामप्रभावमाकर्ण्य वंशव्यासं बुभुत्सते ॥ ३ ॥ देवासुरेति द्वाभ्याम् । सामासिकः संक्षिप्तो यः प्रोक्तस्तृतीयस्कन्धे ॥ ३ ॥
व्यासं विस्तारं ते त्वत्तो यथा शक्त्या यथा ससर्ज तां शक्तिं तत्प्रकारं च ज्ञातुमिच्छामि । अनुसर्गमनुवृत्तं सर्गम् ॥ २ ॥ ३ ॥ दक्षादिरूपेण ससर्जेति वक्तुं

१ ते चाच्युताश्रयजनमिति बा० प्र० तेनाच्युताश्रयजनमिति च विज० पाठद्वयम् । २ श्रोतुमिति पा० ।

दक्षजन्मप्रकारमाह । यदेति । प्राचीनबर्हिषः पुत्रा यदा समुद्रमध्यादुन्मथा निर्गतास्तदा गां पृथ्वीं द्रुमैर्वृतां ददृशुः । नारदोपदेशतः प्राचीनबर्हिषो निवृत्त्याऽ-
राजके सति कृष्याद्यभावात् ॥ ४ ॥ तपसा दीपितो मन्युर्येषां ते । तेषां द्रुमाणां दग्धुमिच्छया ॥ ५ ॥ ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां दह्यमानांस्तान्द्रुमान् । वनस्पतीनां

द्रुमेभ्यः क्रुध्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः ॥ मुखतो वायुमग्निं च ससृजुस्तद्विधक्षया ॥ ६ ॥
ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरूद्वह ॥ राजोवाच महान्सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ॥ ६ ॥
मा द्रुमेभ्यो महाभागा दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ ॥ विवर्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥
अहो प्रजापतिपतिर्भगवान्हरिरव्ययः ॥ वनस्पतीनोषधींश्च ससर्जोर्जामिषं विभुः ॥ ८ ॥
अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणाम् ॥ अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदां च चतुष्पदः ॥ ९ ॥
यूयं च पित्राऽन्वादिष्टा देवदेवेन चानघाः ॥ प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥

राजा सोम उवाच मा द्रुमेभ्य इति नवभिः ॥ ६ ॥ हे महाभागाः । विवर्धयिषवो विशेषेण वर्धयितुमिच्छवः ॥ ७ ॥ प्रजापतीनां तद्भक्ष्यभोज्यदाहोऽनुचित-
इत्याहं अहो इति त्रिभिः । ऊर्जं भक्ष्यम् । इषमन्नम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१ नच चतुर्थस्कंधे “ भस्मसात् क्रियमाणांस्तान्द्रुमान्वीक्ष्य पितामहः । आगतः शमयामास पुत्रान्बर्हिषमतो नयैः ” इति ब्रह्मणा कृतं प्रचेतसां सांत्वन-
मुक्तमत्र तु सोमेन तत्कृतमिदं वृत्तं तदेकीकृत्य कथमुच्यत इति शङ्कनीयं । चतुर्थस्कंधे वाराहकल्पीयं वृत्तमुक्तमत्र तु कल्पद्वयेऽपि वंशविस्तारस्य समानत्वात् ।
पाद्मकल्पीयमपि वृत्तं तदेकीकृत्य साधारण्येनोच्यत इति कल्पभेदान्न विरोधः । अन्यथा षष्ठे चाक्षुषे मन्वंतरे उत्पन्नाया दितेः पुत्रेण हिरण्याक्षेण सह प्रथमे
स्वायंभुवे मन्वंतरे भगवतो वराहस्य युद्धस्यासंगत्यापत्तेः । तथा द्रोणनाम्नो वसोर्भार्याया नामात्राभिमातिरिति वक्ष्यति । दशमे तु ‘ द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह
भार्यया ॥ ’ इति तस्या नाम धरेति वक्ष्यति । तदपि कल्पैक्ये विरुद्धं स्यात् । एवमन्यदपि विरोधसमाधानं तत्र तत्र ज्ञेयम् । २ ये पुष्पं विनैव फलंति ते वनस्प-
तयः पिप्पलादयः । उपलक्षणमेतत्सर्ववृक्षाणाम् फलपाकांता ओषधयो यवादयः । ऊर्जं पित्रन्नं । इषं देवान्नं । यद्वा ऊर्जं वृक्षनिष्पन्नं फलादि इषमोषधिनिष्पन्नं
व्रीह्यादि इ० बा० । ३ प्रसंगादन्नप्रकरणमेवाह । अन्नमिति । अचरा द्रुमादयः फलपत्रादिना चरमात्रस्यान्नमित्यर्थः । इ० महेश्वरभट्टाः ।

अत आतिष्ठताश्रयत सतां मार्गमुपशमं पित्रादिभिर्जुष्टम् ॥ ११ ॥ प्रजानां प्रजापतिरेव बंधुरतस्तज्जीविकानाशो न कर्तव्य इति दृष्टान्तपंचकेनाह । तोकानां बालानां मातापितरौ । अज्ञानां ज्ञानदो बुध एव सुहृत् ॥ १२ ॥ ईश्वराधिष्ठानत्वाच्च भूतद्रोहो न युक्त इत्याह । अंतर्देहेष्विति । वो युष्माभिः ॥ १३ ॥ आकाशाद्देहे समुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः । आत्मविचारेण यो नियच्छेत् ॥ १४ ॥ खिलानां शेषाणां वो युष्माकं च शिवमस्तु । वृक्षरक्षणार्थं आतिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छत दीपितम् ॥ पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः ॥ ११ ॥ तोकानां पितरौ बन्धुर्दृशः पक्ष्म स्त्रियाः पतिः ॥ पतिः प्रजानां भिक्षूणां गृह्यज्ञानां बुधः सुहृत् ॥ १२ ॥ अन्तर्देहेषु भूतानामात्मास्ते हरिरीश्वरः ॥ सर्वं तद्धि- ण्यमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ ॥ १३ ॥ यः समुत्पतितं देह आकाशान्मन्युमुल्बणम् ॥ आत्मजिज्ञासया यच्छेत्स गुणानतिवर्तते ॥ १४ ॥ अलं दग्धैर्दुर्मैर्दीनैः खिलानां शिवमस्तु वः ॥ वार्क्षी ह्येषा वरा कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥ इत्यामन्त्र्य वरारोहां कन्यामाप्सरसीं नृप ॥ सोमो राजा ययौ दत्त्वा ते धर्मेणोपयेमिरे ॥ १६ ॥ तेभ्यस्तस्यां सपभवदक्षः प्राचेतसः किल ॥ यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्त्रयः ॥ १७ ॥ यथा ससर्ज भूतानि दक्षो दुहितृवत्सलः ॥ रोसा मनसा चैव तन्ममावहितः शृणु ॥ १८ ॥ मनसैवासृजत्पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः ॥ देवासुरमनुष्यादीन्त्रयः स्थलजललौकसः ॥ १९ ॥ तमबृंहितमालोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः ॥ विन्ध्यपादानुपव्रज्य सोऽचरदुष्करं तपः ॥ २० ॥ तत्राघमर्षणं नाम तीर्थं पापहरं परम् ॥ उपस्पृश्यानुसवनं तपसाऽ- तोषयद्धरिम् ॥ २१ ॥ अस्तौषीद्धंसगुह्येन भगवन्तमधोक्षजम् ॥ तुभ्यं तदभिधास्यामि कस्यानुष्यद्यतो हरिः ॥ २२ ॥ प्रजापति- रुवाच ॥ नमः परायावितथानुभूतये गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे ॥ अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमांनाय दधे स्वयंभुवे ॥ २३ ॥ तदीयां कन्यां ददाति । वार्क्षी वृक्षैः पालिता ॥ १५ ॥ आमन्त्र्य सांत्वयित्वा । आप्सरसीमप्सरसः प्रम्लोचायाः सुताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ दुहितृवत्सल इति तस्य कन्यावंश एवेत्युक्तम् । मम मत्तः ॥ १८ ॥ प्रजापतिर्दक्षः ॥ १९ ॥ अबृंहितमसंबृद्धम् । विन्ध्यस्य पादान्सन्निहितपर्वतान् ॥ २० ॥ २१ ॥ हंस- गुह्याख्येन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य ॥ २२ ॥ पराय सर्वोत्तमाय नमो दधे नमनं करोमि । परत्वे हेतुः । अवितथाऽनुभूतिश्चिच्छक्तिर्यस्य । अतो गुणत्रयाभासो

१ वार्क्षी वृक्षैः पालितत्वात्तदीया एषा मारिषा नाम्नी वरा वरणीया कन्या पत्नीत्वे पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् । २ निवृत्तमानावधये इ० वि० पाठः ।

जीवो निमित्तं माया च तयोर्बन्धवे नियंत्रे । एवमपि गुणेषु तत्त्वबुद्धिर्येषां तैर्जीवैरदृष्टं धाम स्वरूपं यस्य । तत्र हेतुः । निवृत्तं धानं यस्मात् । पाठांतरे
 निवृत्तं निरस्तं मानमवधिश्च यस्मात् । तर्हि कथं तस्य सिद्धिरत आह । स्वयंभुवे स्वप्रकाशाय ॥ २३ ॥ अदृष्टधामत्वं दर्शयन्नाह । नेति । पुरुषः सखा
 जीवोऽस्मिन्पुरे देहे वसन्नप्यत्रैव संवसतः सख्युर्यस्य सख्यं करणप्रवर्तकत्वादिकं नावैति न जानाति तस्मै कुतः । व्यक्तदृष्टेः प्रपंचद्रष्टुः । न हि द्रष्टा दृश्यो भव-
 तीति । प्रथमांतपाठे व्यक्ते प्रपंच एव दृष्टिर्यस्य सः । गुणो विषयो गुणिनो विषयिण इन्द्रियादेः सख्यं प्रकाशकत्वं यथा न वोचि तद्वत् ॥ २४ ॥ ननु गुणो
 जडत्वान्न जानातीति जीवस्तु चेतनः किमिति न जानात्यत आह । देह इति । देहश्चासवश्च प्राणा अक्षाणीन्द्रियाणि मनवश्चांतःकरणानि भूतानि च मात्राश्च
 तन्मात्राण्यात्मानं स्वरूपं दृश्यमन्यमिन्द्रियवर्गं तयोः परं देवतावर्गं च न विदुः । पुमान् जीवस्तु सर्वमेतन्नयं वेद गुणांश्च तन्मूलभूतान्वेद तज्ज्ञोऽपि सन्न्यं सर्वज्ञं
 न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः सखा वसन्संवसतः पुरेऽस्मिन् ॥ गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टेस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि
 ॥ २४ ॥ देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ॥ सर्वं पुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे
 ॥ २५ ॥ यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् ॥ य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिसद्मने नमः
 ॥ २६ ॥ मनीषिणोन्तर्हृदि संनिवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्धिः ॥ वह्निं यथा दारुणि पाञ्चवश्यं मनीषया निष्कर्षन्ति गूढम् ॥ २७ ॥
 न वेद तमनंतमीडे स्तौमि ॥ २५ ॥ अदृष्टधामत्वमुक्त्वा स्वप्रकाशत्वमाह । यदा मनस उपरामः समाधिर्न तु सुषुप्ताविव लयो न च जाग्रत्स्वप्नयोरिव विक्षेपः
 तदाह । नामरूपे रूप्येते येन तत्तथा तस्य । उपरामे हेतुः । दृष्टं दर्शनं स्मृतिश्च तयोः संप्रमोषान्नाशात् । तदा यः केवलेन स्वरूपज्ञानेन प्रतीयते तस्मै हंसाय
 शुद्धाय शुचि शुद्धं मनः सन्न प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै नमः ॥ २६ ॥ एवंभूतः केषां प्रतीयत इत्यपेक्षायामाह । मनीषिण इति द्वाभ्याम् । विवेकिनो यं
 निष्कर्षति विविच्य ध्यायंति स निर्वाणसुखानुभूतिर्मम प्रसीदतामिति द्वयोरन्वयः । एवं निष्कर्षतां प्रतीयत इति भावः । किमिति निष्कर्षति स्वशक्तिभिर्गूढ-
 मप्रकाशमानं कतिभिर्नवभिः पुनश्च त्रिवृद्धिस्त्रिगुणाभिः सप्तविंशत्युपाधिभिर्गूढमष्टाविंशं निष्कर्षतीत्यर्थः । यद्वा नवभिः प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्ररू-
 पाभिः । त्रिवृद्धिस्त्रिगुणात्मिकाभिः चकारात्षोडशविकाररूपाभिश्च । कथंभूतं निष्कर्षति । मनीषयांस्तर्हृदि संनिवेशितं निश्चलीकृतं पांचदश्यं पंचदशसामिधे-

१ व्यक्तदृष्टिरिति प्रथमांतपाठे इत्यर्थः । अव्यक्तदृष्टेरिति च पाठभेदौ पुस्तकद्वयादुपलभ्येते ।

नीमित्रैः प्रकाश्यमलौकिकं वह्निमिवाहंकारास्पदादात्मनोऽन्यं परमात्मानं निष्कर्षतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ अशेषो विशेषा यस्यास्तस्या मायाया निषेधेन निर्वाणसुखे समाधिसुखेऽनुभूतिर्यस्य । अप्रसक्तनिषेधासंभवात्प्रसक्तिमाह । स एव सर्वनामा स एव च विश्वरूप इति । तद्रूपत्वेऽपि वास्तवात्वाभावात्निषेधः संभवतीत्याह । अनिरुक्ताऽऽत्मनि शक्तिर्माया यस्य सः ॥ २८ ॥ ननु यदि केवलया स्वसंस्थया प्रतीयते तर्हि सर्वनामत्वं विश्वरूपत्वं चानुपपन्नं वागाद्यगोचरत्वादि-
त्याशंक्य सर्वैर्नामभिर्वाच्यं प्रत्यक्षादि दृश्यं च तस्य स्वरूपं वस्तुतो माभूत्तथापि मायया घटत इति श्लोकेत्रयेणोपपादयन्नमस्करोति । यद्यादिति । यद्यद्वचसा निरुक्तमभिहितं धिया निरूपितं व्यवसितमक्षभिर्वैद्विद्यैर्निरूपितं गृहीतमुतापि मनसाऽपि निरूपितं संकल्पितं यस्य स्वप्रकाशत्वं तस्य तत्स्वरूपं माभूत् । स्वरूपत्वाभावे हेतुः । हि यस्मात्तत्तद्गुणानामेव रूपम् । पाठांतरे गुणैर्वर्धितम् । स तु गुणव्यतिरिक्तः । यतो गुणाणामपायविसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां लक्ष्यत इति तथा । चेतनाधिष्ठानं विना तयोरसंभवात् । यद्वा यस्य स्वरूपं माभून्न भवति तस्मै नम इति तृतीयेनान्वयः ॥ २९ ॥ तदेवं वस्तुतो गुणस्वरूपत्वाभावमंगीकृत्या स वै ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ॥ स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥ २८ ॥ यद्य-
न्निरुक्तं वचसा निरूपितं धियाक्षभिर्वा मनसा वोत यस्य ॥ मा भूत्स्वरूपं गुणरूपं हि तत्तत्स वै गुणापायविसर्गलक्षणः ॥ २९ ॥
यस्मिन्यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च ॥ परावरेषां परमं प्राक्प्रसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम् ॥ ३० ॥
निरुक्तात्मशक्तिरित्यनेन द्योतितं मायया सर्ववाच्यत्वेन विरूपत्वमाह । यस्मिन्नधिकरणे । यतोऽपादानात्तत्करणेन । यस्य संबंधि यस्मै संप्रदानाय । यदीप्सिततमम् । यः कर्ता । कुरुते स्वतंत्रः । कार्यते चान्येन प्रयोज्यकर्त्रा । तद्ब्रह्मेति प्रत्येकं संबंधः । अत्र च सप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभक्त्यर्था दर्शिताः । यथेति च क्रिया कारकसंबंधप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थाः । कुरुते कार्यते चेति स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च सर्वेषां दर्शितः । चशब्देन भावकर्मादिविहितप्रत्य-
यार्थाः संगृहीताः । तद्ब्रह्मैवेति कुतस्तत्राह । तद्धेतुस्तेषां कारणम् । तत्कुतः । सर्वेभ्यः प्राक्प्रसिद्धम् । ननु ब्रह्मादयस्तद्धेतवः श्रूयन्तेऽवरे च दृश्यन्ते तत्कथं ब्रह्मैव तद्धेतुस्तत्राह । परेषामवरेषां च हेतूनां परमं कारणम् । ननु सर्वकारणत्वे तस्य किं नाम सहकारि भवेत्तदानीमन्यस्याभावात् । सत्यम् । निरपेक्षमेव तत्कारणमित्याह । अनन्यद्विजातीयशून्यं एकं सजातीयशून्यं च । तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३० ॥

१ चैतन्यरूपमधिष्ठानं विनेत्यन्यत्र । २ गुणरूपमेव हि स वै स वै इत्येकत्र, गुणरूपबृंहितं स वै इत्यन्यत्र । ३ स्वसिद्धं इ० पा० ।

नन्वेवं ब्रह्म चेद्विश्वस्य हेतुस्तर्हि 'न कदाचिदनीदृशं जगदि' ति वदंतो मीमांसकाः कुतोऽत्र विवदंते तैश्चान्ये स्वभाववादिनः संवदंते ते च ते च तत्त्वविद्भि-
 र्बोधिता अपि कुतः पुनः पुनर्मुह्यन्ति तत्राह । यस्य मायाविद्याद्याः शक्तयो विवादस्य कचित्संवादस्य भुवः स्थानानि भवन्ति तस्मै नमः ॥ ३१ ॥ ननु किं
 तद्वल्ल यस्य शक्तयो विवादादिभुवो भवन्ति तत्राह । अस्तीति । योग उपासनाशास्त्रं तत्र हि विराड्रूपेणोपासनायां पातालपादादिकमस्तीत्युपास्यत्वेन विधीयते ।
 नास्तीति सांख्यं ज्ञानशास्त्रं तत्र ह्यपाणिपादः अचक्षुरश्रोत्रमिति च पादादि नास्तीति निषिद्धयते । तयोर्योगसांख्ययोर्यत्किंचित्सममनुवर्तमानमवेक्षितं प्रतीतं
 तद्वहद्वल्ल । विवादास्पदं ब्रह्मेत्यर्थः । विवादं स्फुटयति । भिन्नावस्ति नास्तीत्येवंभूतौ विरुद्धौ धर्मौ ययोस्तयोर्भिन्नविषयत्वेऽपि विरोधो न स्यादित्येकस्थयो-
 रित्युक्तमेकविषययोः । कुतो वस्तुनिष्ठयोः पादादिविप्रतिषेधयोरेकवस्तुनिष्ठत्वात् । समत्वे हेतुः । परम् हि यतो विधिप्रतिषेधयोरविषयस्तयोः पादादिविषय-
 यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति ॥ कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै समोऽनन्तगुणाय भूमे ॥ ३१ ॥ अस्तीति
 नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ॥ अवेक्षितं किंचन योगसाङ्ख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ॥ ३२ ॥ योऽ-
 नुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपो भगवाननन्तः ॥ नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ॥ ३३ ॥ यः
 प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति ॥ यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथम् ॥ ३४ ॥
 त्वात् । तथा तर्ह्यविषमस्य सद्भावे किं प्रमाणं तदाह । अनुकूलमधिष्ठानं विना पादादिकल्पनायोगात् अवश्यं विना तन्निषेधयोगाच्च । तयोरुपपादकत्वेन सिद्ध-
 मित्यर्थः । तस्मै नम इति पूर्वस्यानुषंगः ॥ ३२ ॥ ननु दासीनस्य समस्य नमस्कारे को लाभस्तत्राह य इति । पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं प्राकृतनामरूपरहि-
 तोऽपि जन्मभिरवतारैर्विशुद्धोर्जितसत्त्वानि रूपाणि कर्मभिर्नामानि च यो भजे । तत्कुतः भगवानचिंत्यैश्वर्यः स मह्यं प्रसीदतु ॥ ३३ ॥ ननु त्वादृशाः सकामा
 गणेशादीन्प्रार्थयन्ते त्वं तु तान्विहाय किमिति भगवंतमेव प्रार्थयसे तत्राह । प्राकृतैरर्वाचीनैर्ज्ञानपथैरुपासनामार्गैर्यथाशयं तत्तद्वासनानुसारेण यो देहगतोऽन्तर्या-
 मी तत्तद्देवतारूपेण विविधो भाति यथा वायुः पार्थिवं गुणं चंपकादिगंधभेदमाश्रित्य नानागंधवान्विभाति रेणोर्गुणं धूसरत्वादिकमाश्रित्य नानारूपवान् प्रतीयते
 तद्वत्तस्यैव तत्तद्देवतारूपेण फलदातृत्वात्स ईश्वर एव मे मनोरथं सत्यं करोतु । किमंतर्गदुभिर्देवतांतरैरित्यर्थः । तदुक्तं गीतासु । " यो यो यां यां तनुं भक्तः

१ विवादेऽप्यविवादास्पदमिति कस्मिंश्चिदेकस्मिन्मुद्रितपुस्तके पाठः । २ भवती तीतरत्र । ३ किमंतर्गतबहुभिर्देवतांतरैरित्यर्थ इति पुस्तकांतरे ।

श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान् ॥ ” इति । “ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् । ” इति चेति ॥ ३४ ॥ संस्तुवतो दक्षस्य स भगवान् प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥ तं वर्णयति सार्धैश्चतुर्भिः । सुपर्णस्यांसे स्कन्धे कृतौ पादौ येन । प्रलम्बा अष्टौ महांतो भुजा यस्य । चक्राद्यष्टायुधधरः ॥ ३६ ॥ प्रसन्नं वदनमीक्षणे च यस्य वनमालया निवीतं कंठादिपादांतव्याप्तमंगं यस्य । लसंतौ श्रीवत्सकौस्तुभौ यस्य ॥ ३७ ॥ महांति किरीटकटकानि यस्य । स्फुरती मकरकुण्डले यस्य कांच्यादिभिर्विभू-

श्रीशुक उवाच ॥ इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे ॥ आविरासीत्कुरुश्रेष्ठ भगवान्भक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥ कृतपादः सुपर्णांसे प्रलम्बाष्टमहाभुजः ॥ चक्रशङ्खासिचर्मेषुधनुःपाशगदाधरः ॥ ३६ ॥ पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः ॥ वनमाला- निवीताङ्गो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ॥ ३७ ॥ महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ॥ काञ्च्यङ्गुलीयवलयनूपुराङ्गदभूषितः ॥ ३८ ॥ त्रैलोक्यमोहनं रूपं विभ्रत्रिभुवनेश्वरः ॥ वृतो नारदनन्दाद्यैः पार्षदैः सुरयूथपैः ॥ ३९ ॥ स्तूयमानोऽनुगायद्भिः सिद्ध- गन्धर्वचारणैः ॥ रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्याऽऽगतसाध्वसः ॥ ४० ॥ ननाम दण्डवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः ॥ न किञ्चनोदीर- यितुमशक्तीव्रया मुदा ॥ ४१ ॥ आपूरितमनोद्वारैर्हृदिन्य इव निर्झरैः ॥ तं तथाऽवनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिम् ॥ चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः ॥ ४२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्राचेतस महाभाग संसिद्धस्तपसा भवान् ॥ यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परं गतः ॥ ४३ ॥ प्रीतोऽहं ते प्रजानाथ यत्तेऽस्योद्धृंहणं तपः ॥ ममैष कामो भूतानां यद्भूयासुर्विभूतयः ॥ ४४ ॥

षितः । वलयमत्र पादभूषणं द्रष्टव्यं कटकस्योक्तत्वात् ॥ ३८ ॥ त्रैलोक्यमोहनं श्रीपुरुषोत्तमाख्यम् । सुरयूथपैर्लोकपालैः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ आपूरितानि मनोद्वाराणीन्द्रियाणि तैः । यथा हृदिन्यो नद्यो निर्झरैरपूर्यन्ते तथा महानंदापूर्णत्वेनावृत्तिकत्वाद्वागादीनां न किञ्चेदपि वक्तुं शक्नोभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ यद्य- प्यसौ नावोचत्तथाऽपि चित्तज्ञ इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ४२ ॥ भावं भक्तिं गतः प्राप्तः ॥ ४३ ॥ यद्यतस्ते तपोऽस्य विश्वस्योद्धृंहणं वृद्धिकरमतस्तेऽहं प्रीतः । मत्तपसो लोकसमृद्धयर्थत्वे त्वत्प्रीतेः किं कारणं तत्राह । ममेति । भूतानां विभूतयः समृद्धयो भूयासुरिति यदेष एव मम कामः । अतो मत्कामपूरणादेवाहं

१ श्रीवत्सो दक्षिणतो रोमावर्तविशेषः ।

प्रीतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ भूतिविस्तारप्रयत्नश्च तवोचित एवेत्याह । ब्रह्मेति । भवंतः प्रजापतयः भूतेरुद्भवस्य हेतवः ॥ ४५ ॥ विश्ववृद्धयर्थेन त्वत्तपसाऽहं
प्रीत इत्युक्तं तदेव तपः स्तुवन्प्रसंगादन्यान्यपि लोकवृद्धिकराणि विद्यादीनि स्तौति । तपो यमनियमादिसहितं ध्यानं मे हृदयम् । विद्या सांगोपांगमंत्रजपः सा
ध्यानं तनोतीति तनुर्देहः । क्रिया ध्यानादिविषयः पुंव्यापारो भावनाशब्दवाच्यस्तेन हि ध्यानादिकमाक्रियत इत्याकृतिः । जाताः सुनिष्पन्नाः क्रतवोऽङ्गानि
“शिरो वा एतद्वज्रस्य यत्प्रवर्यो ग्रीवा उपसदश्वक्षुषी आज्यभागौ” इत्यादिश्रुतेः । धर्मः क्रत्वाद्यपूर्वमात्मा मनः । हृदयाश्रयत्वात् । सुरा यज्ञभुजस्त एवासवः
प्राणाः संतर्पणीयत्वात् ॥ ४६ ॥ तपसः संतानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयतृतीयोक्तमितिहासमाह चतुर्भिः । अहमेवेति वस्त्वंतरव्यावृत्तिः । आसमेवेति

ब्रह्मा भवो भवन्तश्च मनवो विबुधेश्वराः ॥ विभूतयो मम ह्येता भूतानां भूतिहेतवः ॥ ४५ ॥ तपो मे हृदयं ब्रह्मंस्तनुर्विद्या
क्रियाऽऽकृतिः ॥ अङ्गानि क्रतवो जाता धर्म आत्माऽसवः सुराः ॥ ४६ ॥ अहमेवासमेवायं नान्यत्किञ्चान्तरं बहिः ॥ संज्ञानमा-
त्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ॥ ४७ ॥ मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतो गुणविग्रहः ॥ यदासीत्तत एवाद्यः स्वयम्भूः समभूदजः ॥ ४८ ॥
स वै यदा महादेवो मम वीर्योपबृंहितः ॥ मेनेऽखिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि ॥ ४९ ॥ अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत
दारुणम् ॥ नैव विश्वसृजो युष्मान्येनादावसृजद्विभुः ॥ ५० ॥ एषा पञ्चजनस्याऽङ्ग दुहिता वै प्रजापतेः ॥ असिक्री नाम पत्नीत्वे
प्रजेश प्रतिगृह्यताम् ॥ ५१ ॥ मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः ॥ मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भावयिष्यसि ॥ ५२ ॥
क्रियांतरव्यावृत्तिः आंतरं ग्राहकम् । बहिर्ग्राह्यम् । संज्ञानमात्रं चैतन्यमात्रम् । अव्यक्तमिन्द्रियवृत्तिभिरव्यक्तम् । अत एव प्रसुप्तमिव । विश्वतः सर्वत्र ॥
॥ ४७ ॥ गुणतो मायातः गुणमयो विग्रहो ब्रह्माण्डम् । ततस्तदैव । अजोऽयोनिजः ॥ ४८ ॥ खिलमसमर्थमिव ॥ ४९ ॥ मे मया तप तपेत्याभिहितः सन् ।
येन तपसा ॥ ५० ॥ संततिवृद्ध्युपायमाह । एषेति । अंग हे दक्ष । पञ्चजनाख्यस्य प्रजापतेः ॥ ५१ ॥ मिथुनस्य यो व्यवायो रतिः स एव धर्मो यस्य स
त्वम् । तथाभूतायां तस्याम् ॥ ५२ ॥

१ साक्षादिति, ब्रह्मेति च पाठभेदौ । २ गुणविग्रहे इत्यपि क्वचित् । ३ स चेति बा० प्र० पुस्तके । ४ पूर्वजन्मोत्पादितस्य सर्गस्येदानीं विनष्टत्वात्पु-
नर्ग्रहणम् इ० बा० ।

मायया निमित्तभूतया । स्त्रिया सह मिथुनीभूय भविष्यन्ति पुत्रादिरूपेणोत्पत्स्यन्ते ॥५३॥५४॥ इति श्री० भा० म० षष्ठे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 पंचमे नारदेनाथ वाचःकूटैस्तु नाशितान् ॥ सुतानाकर्ण्य दक्षोऽमुं शशापेति निरूप्यते ॥ १ ॥ १ ॥ अपृथग्धर्मशीला एकाचारस्वभावाः ॥ २ ॥ तत्र प्रतीच्यां दिशि
 सिंधोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र संगमस्तत्रस्थं नारायणसरो नाम तीर्थं प्रययुरित्यन्वयः । सुमहदतिविस्तीर्णम् ॥ ३ ॥ विनिर्धूतो मलो रागादिर्यस्मात्स आशयो
 येषाम् ॥ ४ ॥ तान् शुद्धसत्त्वानपि पित्रादेशजाड्येन प्रजाविवृद्धये यत्तानुद्युक्तान्दर्श ॥ ५ ॥ अहो कष्टं मोक्षमार्गाधिकारिणः संत एते प्रवृत्तिनिष्ठैः कर्मभिर्न-
 त्वत्तोऽधस्तात्प्रजाः सर्वा मिथुनीभूय मायया ॥ मदीयया भविष्यन्ति हरिष्यन्ति च मे बलिम् ॥ ५३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
 इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान्विश्वभावनः ॥ स्वप्नोपलब्धार्थं इव तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ ५४ ॥ इति श्रीभा० षष्ठं प्रचेतसां
 दक्षोत्पत्तिवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यां स पाञ्चजन्यां वै विष्णुमायोपबृंहितः ॥ हर्यश्वसंज्ञानयुतं
 पुत्रानजनयद्विभुः ॥ १ ॥ अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप ॥ पित्रा प्रोक्ताः प्रजापते प्रतीचीं प्रययुर्दिशम् ॥ २ ॥ तत्र
 नारायणसरस्तीर्थे सिन्धुसमुद्रयोः ॥ सङ्गमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥ ३ ॥ तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ॥ धर्मे
 पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोऽप्युत ॥ ४ ॥ तेपिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यन्त्रिताः ॥ प्रजाविवृद्धये यत्तान्देवर्षिस्तान्दर्श ह ॥ ५ ॥
 उवाच चाथ हर्यश्वाः कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ अदृष्टान्तं भुवो यूयं बालिशा बत पालकाः ॥ ६ ॥ तथैकपुरुषं राष्ट्रं बिलं चादृष्टनि-
 र्गमम् ॥ बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिम् ॥ ७ ॥ नदीमुभयतोवाहां पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम् ॥ कचिद्धंसं चित्रकथं
 क्षौरपव्यं स्वयं भ्रमिम् ॥ ८ ॥

श्येरन्निति कृपया तान्निगूढार्थैर्वाक्यैरुपदिशति स्म तदाह उवाचेति चतुर्भिः पालकाः संतोऽपि बालिशा अज्ञा यूयं कथं प्रजाः स्रक्ष्यथ । बतेति खेदे । बालका
 इति पाठे बालिशत्वे हेतुः ॥ ६ ॥ एक एव पुरुषो यस्मिंस्तद्राष्ट्रमदृष्टेत्यनुषंगः । बिलं चेत्यादिद्वितीयांतानामविज्ञाय कथं सर्गं करिष्यथेति तृतीयेनान्वयः
 ॥ ७ ॥ पंचपंचानां पंचविंशतेरद्भुतं गृहं क्षौरपव्यं क्षुरैः पविभिर्वज्रैश्च निर्मितमिवातितीक्ष्णं दृढं चेत्यर्थः । स्वयं स्वतंत्रम् । भ्रमिं भ्रमणस्वभावम् ॥ ८ ॥

१ चकारादन्येपि बहवस्तपोबलेन सृष्टिं कृतवन्त इति दर्शितम् ।

विपश्चितः सर्वज्ञस्य स्वपितुरादेशमात्मनोऽनुरूपमविद्वांसोऽजानंतः पूर्वोक्तं चैकपुरुषं राष्ट्रमित्याद्यविज्ञायाहो कथं सर्गं करिष्यथेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ वाचःकूटं परोक्षवादेनार्थांतरमिव प्रतीयमानं वचनम् । औत्पत्तिकी सहजा मनीषा विचारशक्तिर्यस्यास्तया धिया स्वयमेव विममृशुर्विचारितवंतः ॥ १० ॥ नारदोक्त- दशवाक्यानां तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थानाह दशभिः । अदृष्ट्वाऽंतं भुव इत्यत्र भूशब्दार्थमाह । भूरिति । क्षेत्रं तच्चात्र जीवसंज्ञं लिंगशरीरं यन्निजबंधनमात्मनो बंधकारणम् । अंतशब्दार्थमाह । निर्वाणं नाशम् । असद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिः कर्मभिः किं भवेन्न किमपि ॥ ११ ॥ एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह । एक एवेति । तुर्यः सर्वसाक्षी । स्वाश्रयः स्वाधारः । अभवं नित्यमुक्तम् । असद्भिरीश्वरासमर्पितैः कर्मभिः ॥ १२ ॥ बिलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमान् यद्गत्वा

कथं स्वपितुरादेशमविद्वांसो विपश्चितः ॥ अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ ॥ ९ ॥ शुक उवाच ॥ तन्निशम्याथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया ॥ वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं विममृशुर्धिया ॥ १० ॥ भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादि निजबन्धनम् ॥ अदृष्ट्वा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ ११ ॥ एक एवेश्वरस्तुर्यो भगवान्स्वाश्रयः परः ॥ तमदृष्ट्वा अभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १२ ॥ पुमान्नैवेति यद्गत्वा बिलसर्गं गतो यथा ॥ प्रत्यग्धामाऽविद इह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १३ ॥ नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता ॥ तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥ तत्सद्भ्रंशितैश्वर्यं संसरन्तं कुभार्यवत् ॥ तद्गतीरबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥ सृष्ट्यप्ययकरीं मायां वेलाकूलान्तवेगिताम् ॥ मत्तस्य ताविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १६ ॥

प्राप्य बिलस्वर्गं पातालं गत इव नैवेति नावर्तते तत्प्रत्यग्धाम ज्योतीरूपं ब्रह्माविदोऽविदुषोऽसद्भिर्नश्वरस्वगादिसाधनैः कर्मभिः ॥ १३ ॥ बहुरूपां स्त्रियमित्यस्यार्थमाह । नानारूपेति स्वैरिणीव पुंश्चलीव विमोहकै रजआदिगुणैरन्विता । तन्निष्ठां तस्या अवसानं विवेकमगतस्याप्राप्तस्य । असद्भिर्शांतैः ॥ १४ ॥ पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तस्याः संगेन भ्रंशितमैश्वर्यं स्वातंत्र्यं यस्य । कुत्सिता भार्या यस्य तद्वत् । तस्या गतीः सुखदुःखलक्षणाः संसरंतं गच्छंतं जीवमबुधस्याजानतः । असद्भिर्बुद्ध्यविवेकप्राप्तैः ॥ १५ ॥ नदीमुभयतोवाहामित्यस्यार्थमाह । सृष्ट्यप्ययौ करोतीत्युभयतः प्रवाहो दर्शितः ।

१ पुमान्नापैति यद्गत्वा बिलं स्वर्गगतो यथा इ० वि० ध्व० पुस्त० पा० ।

वेलाकूलं प्रवाहपतितानां निर्गमस्थानं तपोविद्यादि तस्यांते समीपे वेगितां निर्गमप्रतिबंधाय क्रोधाहंकारादिभिः कृतवेगां मत्तस्य तद्वेगेन विवशस्यात एव तां
 तथाभूतामविज्ञस्याविचारयतः । असद्भिर्मायिकैः । यद्वा वेलाकूलं समुद्रस्य व्यवहारस्थानं तस्य समीपे समुद्रवृद्धिहासाभ्यां यथोभयतोऽतर्बहिः कृतवेगा नदी
 भवत्येवं समुद्रतुल्यस्यात्मनो व्यवहारस्थाने देहे जन्ममरणादिभिः कृतवेगामित्यर्थः । वेगिनीमिति पाठे वेगवतीम् ॥ १६ ॥ पंचपंचेत्यस्यार्थमाह । पंचविंशति-
 तत्त्वानां पुरुषोऽतर्यामी । अद्भुतदर्पणमाश्चर्यरूप आश्रय अध्यात्मं कार्यकारणसंघाताधिष्ठातारं तमबुधस्य । असद्भिर्मिथ्यास्वातंत्र्यकृतैः ॥ १७ ॥ कचिद्धंस-
 मित्यस्यार्थमाह । ऐश्वरमीश्वरप्रतिपादकं विविक्तं पदं चिज्जडरूपं वस्तु येनेति हंसपदव्याख्यानम् । बंधमोक्षानुदर्शयतीति । तथा अनेन चित्राः कथा यस्येति
 व्याख्यातम् । तदुत्सृज्यानभ्यस्य अज्ञायाविदुषः । असद्भिर्बहिर्मुखैः ॥ १८ ॥ क्षौरपव्यमित्यस्यार्थमाह कालचक्रमिति । भ्रमिर्भ्रमणात्मकम् । तीक्ष्ण-
 पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतदर्पणम् ॥ अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १७ ॥ ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बन्धमोक्षानु-
 दर्शनम् ॥ विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १८ ॥ कालचक्रं भ्रमिस्तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत् ॥ स्वतन्त्रमबुधस्येह किम-
 सत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १९ ॥ शास्त्रस्य पितुरादेशं यो न वेद निवर्तकम् ॥ कथं तदनुरूपाय गुणविश्रम्भ्युपक्रमेत् ॥ २० ॥ इति
 व्यवसिता राजन्हर्षश्वा एकचेतसः ॥ प्रययुस्तं परिक्रम्य पन्थानमनिवर्तनम् ॥ २१ ॥ स्मरब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदाम्बुजे ॥
 अखण्डं चित्तमावेक्ष्य लोकाननुचरन्मुनिः ॥ २२ ॥

मिति निष्कर्षयदिति च क्षौरपव्यपदं व्याख्यातम् । तदबुधस्यात एव फलस्य नित्यबुद्ध्या काम्यकर्मानुष्ठाने वैष्णवबाहुल्यादसद्भिः ॥ १९ ॥ स्वपितुरादेश-
 मित्यस्यार्थमाह । शास्त्रस्य स्वपितुर्द्वितीयजन्महेतोः । तदनुरूपाय निवृत्त्यनुरूपाय निवृत्तकर्मादेशं यो न वेद स कथं गुणावश्रंभी गुणमयप्रवृत्तिमार्गविश्वासवा-
 न्सन्नुपक्रमेत्सृष्ट्यादौ प्रवर्तेत । “मोक्षेशब्रह्मबुद्धीनां जीवमायांतरात्मनाम् ॥ शास्त्रकालोपदेशानामज्ञाने किमु कर्मभिः ॥” इति वाचःकूटसंग्रहश्लोकः ॥ २० ॥
 इति व्यवसिता एवं निश्चितवंतः । एकचेतस ऐकमत्ययुक्ताः । तं नारदं प्रदक्षिणीकृत्यापुनरावृत्तिमार्गं प्रययुः ॥ २१ ॥ निर्भातः साक्षात्कृतो यो हृषीकेश-
 स्तस्य पदाम्बुजे । अनुचरदन्वचरदित्यर्थः ॥ २२ ॥

१ अद्भुतदर्शनः इ० पा० । २ प्रत्यक्षीभूत इ० पा० ।

नाशमदर्शनं स्वधर्मभ्रंशं वा । शीलेन शालंते शोभन्त इति तथा तेषाम् । को दक्षः । सुप्रजास्त्वं सत्पुत्रवत्त्वं शुचां शोकानां स्थानम् ॥ २३ ॥ अजेन ब्रह्मणा ।
 सहस्रशः सहस्रसंख्यान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ परमं ब्रह्म प्रणवं वक्ष्यमाणमंत्रं वा ॥ २६ ॥ इडस्पतिं वाचां मंत्राणां पतिं विष्णुमाराधयामासुः ॥ २७ ॥
 विशुद्धसत्त्वाश्रयाय परमहंसाय नमो धीमहि ॥ २८ ॥ प्रतिसर्गे धीर्येषा तान् । वाचःकूटान्यदृष्ट्वाऽतं भुव इत्यादीनि पूर्वोक्तानि प्राह ॥ २९ ॥ हे दाक्षायणाः
 नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनाम् ॥ अन्वतप्यत कः शोचन् सुप्रजस्त्वं शुचां पदम् ॥ २३ ॥ स भूयः पाञ्चजन्या-
 यामजेन परिसान्त्वितः ॥ पुत्रानजनयद् दक्षः शबलाश्वान् सहस्रशः ॥ २४ ॥ तेऽपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः ॥ नारा-
 यणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः ॥ २५ ॥ तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ॥ जान्तो ब्रह्म परमं तेपुस्तत्र महत्तपः
 ॥ २६ ॥ अब्भक्षाः कतिचिन्मासान् कतिचिद् वायुभोजनाः ॥ आराधयन्मन्त्रमिममभ्यसन्त इडस्पतिम् ॥ २७ ॥ ॐ नमो
 नारायणाय पुरुषाय महात्मने ॥ विशुद्धसत्त्वधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि ॥ २८ ॥ इति तानपि राजेन्द्र प्रतिसर्गधियो मुनिः ॥
 उपेत्य नारदः प्राह वाचःकूटानि पूर्ववत् ॥ २९ ॥ दाक्षायणाः संशृणुत गदतो निगमं मम । अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातॄणां भ्रातृ-
 वत्सलाः ॥ ३० ॥ भ्रातॄणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मवित् ॥ स पुण्यबन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥ ३१ ॥ एतावदुक्त्वा
 प्रययौ नारदोऽमोघदर्शनः ॥ तेऽपि चान्वगमन् मार्गं भ्रातॄणामेव मारिषः ॥ ३२ ॥ स धीचीनं प्रतीचीनं परस्यानुपथं गताः ॥
 नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमा यामिनीरिव ॥ ३३ ॥ एतस्मिन् काल उत्पातान् बहून् पश्यन् प्रजापतिः ॥ पूर्ववन्नारदकृतं
 पुत्रनाशमुपाश्रुणोत् ॥ ३४ ॥ चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्च्छितः ॥ देवर्षिमुपलभ्याऽह रोषाद् विस्फुरिताधरः ॥ ३५ ॥
 संशृणुतेत्यादि पुनरन्यदपि प्राह । निगममुपदेशम् । अन्विच्छतावलोकयत ॥ ३० ॥ प्रायणं प्रकृष्टं गमनम् । पुण्यमेव बन्धुर्यस्य मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलैर्देवैः ॥ ३१ ॥
 अमोघं दर्शनं यस्य । हे मारिषार्य ॥ ३२ ॥ स धीचीनं समीचीनम् । प्रतीचीनं प्रत्यग्वृत्तिलभ्यम् । परस्य ब्रह्मणः । अनुपथमनुगुणं पन्थानम् । पश्चिमा यामिनीर्गता
 रात्रय इव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पुत्राणां पारमहंस्यनिष्ठामुपश्रुत्य दक्षोऽपि प्रायशो विरक्तः स्यादिति तदनुग्रहार्थं देवर्षिस्तत्पार्श्वं गतस्तदा तमुपलभ्य दक्ष आह ॥ ३५ ॥

१ सुप्रजस्त्वमिति पाठस्तु शुद्ध एव । सुप्रजास्त्वमित्यत्र दीर्घ आर्षः । २ प्रजासर्गधियो मुनिरिति पाठः ।

साधोरिव लिंगं वेषो यस्य तेन त्वया नोऽस्मदीयानामर्भकाणामसाध्वकारि कृतम् । तदेवाह । साधूनां स्वधर्मे प्रवृत्तानां भिक्षोर्यो मार्गः स प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥
 ननु संन्यासिनो मार्गः साधुरेव मोक्षहेतुत्वात् । सत्यम् । ऋणत्रयापाकरणं विना तु महाननर्थ एवेत्याह । ऋणैरिति । “ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा
 जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वासी ” इति श्रुतेः । ऋणैरमुक्तानां न मीमांसि-
 तानि विचारितानि कर्माणि यैः । तेषां तावद्विमोको नास्ति । तदुत्तरकालभावित्वाच्च पुत्रोत्पादनपञ्चानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवर्षिऋणाद्विमुक्तिश्च नास्ति ।
 अतो हे पाप विषयभोगत्यागादिह लोके श्रेयसो विघातः कृतः । मोक्षानधिकारित्वाच्च परलोकेऽपि श्रेयसो विघातः कृत इत्यर्थः । तथा च मनुः । “ ऋणानि
 त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः ॥ ” इति ॥ ३७ ॥ बालानां मतिं पुत्रादिविषयां भिनत्तीति तथा । एवं निर-
 दक्ष उवाच ॥ अहो असाधो साधूनां साधुलिङ्गेन नस्त्वया ॥ असाध्वकार्यभर्भकाणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥ ऋणैस्त्रिभिर-
 मुक्तानाममीमांसितकर्मणाम् ॥ विघातः श्रेयसः पाप लोकयोरुभयोः कृतः ॥ ३७ ॥ एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिर्द-
 हरेः ॥ पार्षदमध्ये चरसि यशोहा निरपत्रपः ॥ ३८ ॥ ननु भागवता नित्यं भूतानुग्रहकातराः ॥ ऋते त्वां सौहृदग्रं वै वैरंकरमवै-
 रिणाम् ॥ ३९ ॥ नेत्थं पुंसां विरागः स्यात् त्वया केवलिना मृषा ॥ मन्यसे यद्युपशमं स्नेहपाशानिकृन्तनम् ॥ ४० ॥ नानुभूय
 न जानाति पुमान् विषयतीक्ष्णताम् ॥ निर्विद्येत स्वयं तस्मान्न तथा भिन्नधीः परैः ॥ ४१ ॥

नुक्रोशो निर्धृणो हरेर्यशोनाशकः संस्तत्पार्षदानां मध्ये कथं चरसि ॥ ३८ ॥ निर्लज्जत्वमेवाह । नन्विति । ननु त्वामृते भागवताः सर्वे भूतानुग्रहपरवशास्त्वं तु
 भूतविप्रियं कुर्वन्कथं न लज्जस इति भावः ॥ ३९ ॥ ननु वैराग्यादुपशम उपशमाच्च भूतस्नेहपाशच्छेदनं भवति न च विरक्तस्य ऋणत्रयापाकरणमावश्यकम् ।
 “ यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्माचर्यादेव प्रव्रजेत् ” इत्यादिश्रुतेः । अतो वैराग्योपदेशेन तेषां मयानुग्रह एव कृत इति चेत्तत्राह ।
 नेति । यद्यपि त्वमेवं मन्यसे तथाऽपि मृषा केवलिना ज्ञानं विनाऽवधूतवेषेण त्वयेत्थं मतिचालने कृतेऽपि पुंसां विरागो नैव स्यात् । न च विरागं विनोपशमो
 न च तेन विना स्नेहपाशानिकृन्तनमित्यर्थः ॥ ४० ॥ इत्थं विरागो न स्यादित्यत्र हेतुमाह । नानुभूयाननुभूय विषयाणां तीक्ष्णतां दुःखहेतुत्वं न जानाति ।
 तस्माद्विषयानुभवेन तीक्ष्णत्वज्ञानात् कारणात्स्वयं यथा निर्विद्येत तथा भवादृशैः परैः भिन्नधीर्न निर्विद्येत ॥ ४१ ॥

अतस्त्वयाऽस्माकमप्रियमेव कृतं तथापि वयं न कुर्म इत्याह । यदिति । कर्मसंधानां कर्ममर्यादानाम् । कर्तुमंधानामिति पाठे विप्रियं कर्तुमजानतामित्यर्थः ।
 दुर्मर्षं दुःसहं यत्त्वं कृतवानसि तन्मर्षितं सोढम् ॥ ४२ ॥ तथापि तवाभद्रं भविष्यत्येवेत्याह । तंतुकृन्तन संतानच्छेदक । यद्यस्मादभद्रं पुत्राणां स्थानभ्रंशमचर-
 स्तत्तस्मात्तव लोकेषु भ्रमतः पदं स्थानं न भवेदिति मृदुच्छलेन शापः ॥ ४३ ॥ बाढं तथेति स्वीकृतवान् । ईश्वरोऽपि प्रतिशतं समर्थोऽपि तितिक्षेत सहेतेति
 यदेतावानेव ॥ ४४ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे टीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ६९ ॥ षष्ठे दक्षेण सृष्टायां कन्याषष्ठ्यां प्रकीर्तिताः ॥ पृथग्वं-

यन्नस्त्वं कर्मसंधानां साधूनां गृहमेधिनाम् ॥ कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियं तव मर्षितम् ॥ ४२ ॥ तन्तुकृन्तन यन्नस्त्वमभद्रमचरः
 पुनः ॥ तस्माल्लोकेषु ते मूढ न भवेद् भ्रमतः पदम् ॥ ४३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ प्रतिजग्राह तद्बाढं नारदः साधुसंमतः ॥ एतावान्
 साधुवादो हि तितिक्षेतेश्वरः स्वयम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीभा० म० षष्ठ० दक्षनारदशापो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीशुक
 उवाच ॥ ततः प्राचेतसोऽसि कन्यामनुनीतः स्वयंभुवा ॥ षष्टिं संजनयामास दुहितुः पितृवत्सलाः ॥ १ ॥ दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषट्
 त्रिणव दत्तवान् ॥ भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे ताक्ष्याय चापराः ॥ २ ॥ नामधेयान्यमूषां तां सापत्यानां च मे शृणु ॥ यासां प्रसू-
 तिप्रसवैर्लोका आपूरितास्त्रयः ॥ ३ ॥ भानुर्लम्बा ककुब् जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ॥ वरुर्मुहूर्ता संकल्पा धर्मपत्न्यः सुताञ्छृणु
 ॥ ४ ॥ भानोस्तु देवक्रषभ इन्द्रसेनस्ततो नृप ॥ विद्योत आसील्लम्बायास्ततश्च स्तनयित्नवः ॥ ५ ॥ ककुभः संकटस्तस्य
 कीकटस्तनयो यतः ॥ भुवो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥ ६ ॥ विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजांस्तान् प्रचक्षते ॥
 साध्या गणस्तु साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः ॥ ७ ॥

शा यतो जातो विश्वरूपोदितेः सुतात् ॥ १ ॥ नारदात्पुत्राणां नाशमाशंकमानो दुहितृर्जनयामास ॥ १ ॥ काय कश्यपाय द्विषट् द्विगुणाः षट् द्वादश यासु
 ताः । त्रयोदशेत्यर्थः इंदोः सोमाय त्रिणव सप्तविंशतिं ताक्ष्याय नामांतरं प्राप्ताय कश्यपायैव अपरा अवशिष्टाश्चतस्रः ॥ २ ॥ सापत्यानामपत्यसाहितानाम् ।
 मे मत्तः शृणु । प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततो देवक्रषभात् इंद्रेसेनोऽभवत् ॥ ५ ॥ यतः कीकटाद्भुवो दुर्गाणि दुर्गाभिमानिनो देवाः । जामेयो
 जाम्याः पुत्रः स्वर्गस्ततः स्वर्गान्दिः पुत्रोऽभवत् ॥ ६ ॥ तत्सुतः साध्यानां सुतः ॥ ७ ॥

॥८॥९॥ वसोर्वशस्य भूयस्त्वादंते निर्देशः । मे मत्तः ॥१०॥ अभिमतिर्नाम पत्नी तस्या हर्षादयः पुत्राः ॥११॥ सहश्वायुश्च पुरोजवश्च पुत्राः । पुरः पुराणि
 ॥१२॥१३॥ स्कंदश्च कृत्तिकासुतोऽग्नेः पुत्रः षाण्मातुर इत्याग्निभूरिति च प्रसिद्धेः । ततः स्कंदात् विशाखादयोऽभवन् ॥१४॥ आकृतीपतिः शिल्पाचार्यः
 ततो विश्वकर्मणश्चाक्षुषो मनुरासीत् ॥१५॥ विभावसोरुषा नाम भार्या । अथ आतपात्पंचयामो दिवसो जातः । अत एव रात्रिस्त्रियामा प्रदोषप्रत्यूषयो-
 मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः ॥ जयन्तो वासुदेवांश्च उपेन्द्र इति यं विदुः ॥८॥मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे ॥
 ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वस्वकालजम् ॥ ९ ॥ संकल्पायाश्च संकल्पः कामः सकल्पजः स्मृतः ॥ वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रा-
 स्तेषां नामानि मे शृणु ॥१०॥ द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः ॥ द्रोणस्याभिमतः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥११॥
 प्राणस्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः ॥ ध्रुवस्य भार्या धरणिरसूत विविधाः पुरः ॥१२॥ अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्त-
 र्षादयः स्मृताः ॥ अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकादयः ॥१३॥ स्कन्दश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः ॥ दोषस्य शर्व-
 रीपुत्रः शिशुमारो हरेः कला ॥१४॥ वसोराङ्गिरसी पुत्रो विश्वकर्मा कृतीपतिः ॥ ततो मनुः चाक्षुषोऽभूद् विश्वे साध्या मनोः सुताः
 ॥१५॥ विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोचिषमातपम् ॥ पञ्च यामोऽथ भूतानि येन जाग्रति कर्मासु ॥१६॥ सैरूपाऽसूत भूतस्य
 भार्या रुद्रांश्च कोटिशः ॥ रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः ॥१७॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति ॥ रुद्रस्य
 पार्षदाश्चान्ये घोरा भूतविनायकाः ॥१८॥ प्रजापतेरङ्गिरसः स्वधा पत्नी पितृनथ ॥ अथवाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत् सती ॥१९॥
 दिवसस्यावयवत्वात् येन दिवसेन ॥१६॥ भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्वशमाह । सैरूपेति ॥१७॥ महानित्येवमेकादशरूपस्य रुद्रस्य पार्षदाः प्रेतादयोऽन्येऽन्यस्यां
 जाताः ॥१८॥ अंगिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्ये तयोर्वशमाह । प्रजापतेरिति । स्वधा नाम पत्नी पितृन्पुत्रत्वेऽकरोत् । अथ सती चाथर्वांगिरसं नाम वेदम् ॥१९॥

१ उपेन्द्रो वासुदेवांश्च यं उपेन्द्र इति विदुः । अदितेः पुत्र उपेन्द्र इव जयन्तोऽप्युपेन्द्रसंज्ञः । केचित्तु पूर्वकल्पवृत्तकथनात्तत्र जयन्त उपेन्द्रः । अस्मि-
 न्कल्पे तु वामनस्योपेन्द्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । २ वसुनामान्याह । द्रोण इति । द्रोणस्याभिमतः पत्नी तस्या हर्षादयः हर्षाद्यन्तःकरणवृत्त्यभिमानिदेवाः पुत्रा इद-
 मपि कल्पांतरवृत्तं दशमे द्रोणभार्याया धरेति नाम्नो वक्ष्यमाणत्वात् इ० बा० । ३ इतः प्राक् ' भूतस्य भार्या भूताया रुद्रा एकादश स्मृताः ' इ० वि० पा० । तत्र
 भूतानामैका भार्या सैरूपा नाम चान्या भार्येति तद्दीक्याम ।

कृशाश्वस्यार्चिर्धिषणेति द्वे भार्ये तयोर्वशमाह । कृशाश्व इति ॥ २० ॥ २१ ॥ सुपर्णा विनता । अनूरुमरुणम् ॥ २२ ॥ रोहिण्यामेव प्रेमातिशयेनान्यासा-
 मुपेक्षणात्कुपितस्य दक्षस्य शापाद्यक्षमग्रहार्दितः क्षयरोगपीडितः संस्तास्वनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥ तं दक्षं प्रसाद्य केवलं कला एव लेभे न त्वपत्यानि । कथं-
 भूताः । क्षये कृष्णपक्षे दिताः खंडिताः सतीः । दो अवखंडने धातुः । पाठांतरे क्षये सति पुनरेधितास्तेनैव वर्धिताः सतीः अथ लोकानां मातृणां कश्यपपत्नी-
 कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूमकेशमजीजनत् ॥ धिषणायां वेदशिरा देवलं वयुनं मनुम् ॥ २० ॥ ताक्ष्यस्य विनता कद्रुः पतङ्गी
 यामिनी इति ॥ पतङ्गचसूत पतगान् यामिनी शलभानथ ॥ २१ ॥ सुपर्णाऽसूत गरुडं साक्षाद् यज्ञेशवाहनम् ॥ सूर्यसूतमनूरुं
 च कद्रुर्नागाननेकशः ॥ २२ ॥ कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत ॥ दक्षशापात् सोऽनपत्यस्तासु यक्षमग्रहार्दितः
 ॥ २३ ॥ पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षये दिताः ॥ शृणु नामानि लोकानां मातृणां शंकराणि च ॥ २४ ॥ अथ कश्यपप-
 त्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् ॥ अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्ठा सुरसा इला ॥ २५ ॥ शुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा
 तिमिः ॥ तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः ॥ २६ ॥ सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप ॥ ताम्रायाः इयेनगृ-
 ध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः ॥ २७ ॥ दन्दशूकादयः सर्पा राजन् क्रोधवशात्मजाः ॥ इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः
 ॥ २८ ॥ अरिष्ठायाश्च गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः ॥ सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु ॥ २९ ॥ द्विमूर्धा शम्बरोऽ-
 रिष्टो हयग्रीवो विभावसुः ॥ अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः ॥ ३० ॥ पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः ॥
 धूमकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः ॥ ३१ ॥ स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल ॥ वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां
 ययातिर्नाहुषो बली ॥ ३२ ॥ वैश्वानरसुतायाश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः ॥ उपदानवी हयाशिरा पुलोमा कालका तथा ॥ ३३ ॥
 नां कल्याणकराणि नामाणि शृणु ॥ २४ ॥ २५ ॥ अल्पत्वेन सुगमत्वाद्यथायथं व्युत्क्रमेण तासां वंशानाह । तिमेरित्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥ सौरसाः
 सुरसायाः पुत्राः ॥ २८ ॥ प्राधानिकान्मुख्यानष्टादश शृणु ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वैश्वानरो दनोः पुत्रस्तस्य सुताः ॥ ३३ ॥

१ विनतासूतेत्येकस्मिन्पुस्तके पाठः । २ क्षयैधिताः इति पाठः टीकायामप्याहृतः ।

भा० ष०
॥ २० ॥

कः प्रजापतिः कश्यप उपयेमे इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ दानवीपरिणयने हेतुः ब्रह्मणा चोदित इति ॥ ३५ ॥ तयोः षष्टिसहस्राणि निवातकवचा नाम पुत्रा जा-
तास्तांश्च स्वर्गतः संस्ते पितामहोऽर्जुनो जघान ॥ ३६ ॥ राहुर्ज्येष्ठो यस्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ असूयताजनयत् । भुवि वर्तमाना ॥ ४० ॥ ततो
विवस्वतः ॥ ४१ ॥ चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः । पश्यतिकर्मत्वेन निघंटावुक्तेः । यत्र येषु आत्मानुसंधानविशेषेण मानुषी जातिश्चोपकल्पिता । तथा च

उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप ॥ पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः ॥ ३४ ॥ उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो
ब्रह्मचोदितः ॥ पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः ॥ ३५ ॥ तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता ॥ जघान
स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियंकरः ॥ ३६ ॥ विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत् ॥ राहुर्ज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं यं उपागतः
॥ ३७ ॥ अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः ॥ यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद् विभुः ॥ ३८ ॥ विवस्वानर्यमा पूषा
त्वष्टाऽथ सविता भगः ॥ धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥ ३९ ॥ विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुम् ॥
मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा ॥ सा वै भूत्वाऽथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि ॥ ४० ॥ छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णि
च मनुं ततः ॥ कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम् ॥ ४१ ॥ अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः ॥ यत्र वै मानुषी
जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥ ४२ ॥ पूषाऽनपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा ॥ योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः
॥ ४३ ॥ त्वष्टुर्देत्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका ॥ सन्निवेशस्तयोज्ज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥ ४४ ॥ तं वव्रिरे सुरगणा दौहित्रं
द्विषतामपि ॥ विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यद् ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे दक्षकन्यावंशवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रुतिः । “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इति ॥ ४२ ॥ कुपितं हरमिति शेषः । विवृतद्विजः प्रकटितदंतः सन् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ यद्यदा विमतेनावज्ञातेन
बृहस्पतिना परित्यक्तास्तदा द्विषतां शत्रूणां भागिनेयमपि विश्वरूपं पौरोहित्ये वृतवन्तः ॥ ४५ ॥ इति षष्ठे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ६९ ॥

१ क्रतुरिति पाठांतरम् । २ य उपागताः इ० पा० । ३ संज्ञानाम भार्या श्राद्धदेवसंज्ञं मनुं असूयतेत्यन्वयः ।

श्री० टी०
अ० ६

॥ २० ॥

सप्तमे विश्वरूपोऽसौ पौरोहित्ये वृतः सुरैः ॥ गुरुणा संपरित्यक्तैः पौरोहित्यमथाकरोत् ॥ १ ॥ कस्य हेतोः कस्माद्धेतोरात्मनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः । अक्रमपराधम् ॥ १ ॥ स इंद्रो यदा संप्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनन्दत नादृतवांस्तदा स आंगिरसस्ततो निर्गत्य तूष्णीं स्वगृहमाययावित्यष्टानामन्वयः । अनादरे हेतुं मदं दर्शयितुं तं विशिनष्टि त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्लङ्घितः सतां पन्था येन सः ॥ २ ॥ परिश्रितः परिवृत्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आस्थानं सभा तस्मिन्नध्यासनं सिंहासनं तदास्थितः ॥ ५ ॥

राजोवाच ॥ कस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः ॥ एतदाचक्ष्व भगवन् शिष्याणामक्रमं गुरौ ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लङ्घितसत्पथः ॥ मरुद्भिर्वसुभी रुद्रैरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप ॥ २ ॥ विश्वेदेवैश्च साध्यैश्च नासत्याभ्यां परिश्रितः ॥ सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ३ ॥ विद्याधराप्सरोग्भिश्च किन्नरैः पतंगोरगैः ॥ निषेव्यमाणो मधवान् स्तूयमानश्च भारत ॥ ४ ॥ उपगीयमानो ललितमास्थानाध्यासनास्थितः ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण चन्द्रमण्डलचारुणा ॥ ५ ॥ युक्तश्चान्यैः पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः ॥ विराजमानः पौलोम्या सहार्धासनया भृशम् ॥ ६ ॥ स यदा परमाचार्यं देवानामात्मनश्च ह ॥ नाभ्यनन्दत संप्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ ७ ॥ वाचस्पतिं मुनिवरं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ नोच्चचालासनादिन्द्रः पश्यन्नपि सभागतम् ॥ ८ ॥ ततो निर्गत्य सहसा कविराङ्गिरसः प्रभुः ॥ आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वान्छ्रीमदविक्रियाम् ॥ ९ ॥ तर्ह्येव प्रतिबुध्येन्द्रो गुरुहेलनमात्मनः ॥ गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ॥ १० ॥ अहो बत मयाऽसाधु कृतं वै दध्रुबुद्धिना ॥ यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः ॥ ११ ॥ को गृध्येत् पण्डितो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि ॥ ययाहमासुरं भावं नीतोऽद्य विबुधेश्वरः ॥ १२ ॥

पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः । आसनस्यार्धे स्थितया पौलोम्या शय्या सह विराजमानः सन् ॥ ६ ॥ प्रत्युत्थानादिना नाभ्यनन्दत नादृतवान् ॥ ७ ॥ न चोच्चचाल आसन एव स्थितोऽपि किञ्चिन्न चलितवान् ॥ ८ ॥ श्रीमदेन या विक्रिया तां विद्वान् जानन् ॥ ९ ॥ प्रतिबुद्धानुस्मृत्य ॥ १० ॥ मम कृतं कर्म अहो असाधु यद्यस्मादध्रुबुद्धिनाऽल्पतिना मया कात्कृतस्तिरस्कृतः ॥ ११ ॥ विबुधानां सात्त्विकानां देवानामीश्वरोऽप्यहम् ॥ १२ ॥

१ परमाचार्यमित्यादिविशेषणैर्वृहस्पतेः परमपूज्यत्वं दर्शितम् ।

आ० ष०
॥ २१ ॥

ननु सिंहासनस्थो राजाऽभ्युत्थानं न कुर्यादिति वृद्धा वदन्ति तत्राह । य इति द्वाभ्याम् । धिषणमासनम् ॥ १३ ॥ कुपथं दिशंत्युपदिशंतीति कुपथदेशारस्तेषां वचः । अश्ममयः पुवो येषां ते तथा मज्जंतं पुवमनु मज्जन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥ अगाधा गंभीरा धिषणा यस्य तम् । निशठः शाठ्यहीनः सन् ॥ १५ ॥ अधिकया आत्ममायया ॥ १६ ॥ गुरोः संज्ञा ज्ञानोपायं परीक्षमाणोऽपि नाधिगतोऽप्राप्तः सन् ॥ १७ ॥ आततायिन उद्यतास्त्राः ॥ १८ ॥ निर्भिन्नान्यंगान्युत्तमांगानि शिरांसि ऊरवो बाहवश्च येषाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ वो युष्माकं कृतं करणं महदभद्रम् । तदाह । ब्रह्मिष्ठमिति । नाभ्यनन्दत नाभिनन्दितवन्तः ॥

ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन्न कंचन ॥ प्रत्युत्तिष्ठेदिति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः ॥ १३ ॥ तेषां कुपथदेष्टृणां पततां तमसि ह्यधः ॥ ये श्रद्धयुर्वचस्ते वै मज्जन्त्यश्मपुवा इव ॥ १४ ॥ अथाहममराचार्यमगाधधिषणं द्विजम् ॥ प्रसादयिष्ये निशठः शीर्ष्णां तच्चरणं स्पृशन् ॥ १५ ॥ एवं चिन्तयतस्तस्य मघोनो भगवान् गृहात् ॥ बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टां गतिमध्यात्ममायया ॥ १६ ॥ गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परीक्षन् भगवान् स्वराट् ॥ ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः शर्म नालभतात्मनः ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्वे आश्रित्यौशनसं मतम् ॥ देवान् प्रत्युद्यमं चक्रुर्दुर्मदा आततायिनः ॥ १८ ॥ तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्भिन्नाङ्गोरुबाहवः ॥ ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहेन्द्रा नतकन्धराः ॥ १९ ॥ तांस्तथाऽभ्यर्दितान् वीक्ष्य भगवानात्मभूरजः ॥ कृपया परां देव उवाच परिसान्त्वयन् ॥ २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अहो वत सुरश्रेष्ठा ह्यभद्रं वः कृतं महत् ॥ ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दान्तमैश्वर्यान्नाभ्यनन्दत ॥ २१ ॥ तस्यायमनयस्यासीत् परेभ्यो वः पराभवः ॥ प्रक्षीणेभ्यः स्ववैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः ॥ २२ ॥ मघवन् द्विषतः पश्य प्रक्षीणान् गुर्वतिक्रमात् ॥ संप्रत्युपचितान् भूयः काव्यमाराध्य भक्तितः ॥ आददीरन् निलयनं ममापि भृगुदेवताः ॥ २३ ॥

॥ २१ ॥ परेभ्यः शत्रुभ्यो वः पराभव इति यदयं तस्यानयस्यान्यायस्य संबन्धी फलरूप आसीत् । उक्तं च । “ ब्राह्मणं कुलसंपन्नं भक्तं विष्णोर्महात्मनः ॥ आयातं वीक्ष्य नोत्तिष्ठेत्स दुःखैः परिभूयते ॥ ” इति । स्वयमेव वैरिणो हंतारो येषां तेभ्यः ॥ २२ ॥ गुरुतिरस्कारसत्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टांतेनाह । मघवन्निति । द्विषतः शत्रून् । काव्यं भार्गवं गुरुमेवासेव्योपचितान् । उपचितत्वमेवाह । आददीरन् गृहीयुः ॥ २३ ॥

१ ‘ ब्राह्मणं कुलसंपन्नं भक्तं विष्णोर्महात्मनः । आयातं वीक्ष्य नोत्तिष्ठेत्स दुःखैः परिभूयते ॥ ’ इत्यादिशास्त्रीवरोधादिति भावः । वक्ष्यत्यग्रे टीकाकृदेतत् ।
२ वैशब्द उदाहृतशास्त्रस्मरणद्योतकः ।

श्री० टी०
अ० ७

॥ २१ ॥

अभेदो मंत्रो येषाम् । अनुशिक्षितार्थाः शिष्याः । यतो विप्रा गोविंदो गावश्चेश्वरा अनुग्राहका येषां तेषामेवाभद्राणि न भवन्त्यन्येषां तु भवन्ति ॥ २४ ॥
 तत्तस्मात् । अथानंतरमेव भजत । अस्य कर्मासुरपक्षपातम् ॥ २५ ॥ उदिता उक्ताः विगतज्वरा निश्चिताः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अतिथीनां पितृणां च
 प्रशंसार्थमाहुः । आचार्य उपनीय वेदाध्यापकः । ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिः ॥ २९ ॥ धर्मस्यात्मा मूर्तिरतिथिः । स्वयं साक्षात् । आत्मनः श्रीविष्णोः ।
 यद्वा आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेष्वात्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ३० ॥ परेभ्य पराभव एवार्तिस्ताम् ॥ ३१ ॥ संदेशमाहुः । वृणमिह इति ॥ ३२ ॥ ननूपाध्यायत्वे
 त्रिविष्टपं किं गणयन्त्यभेद्यमन्त्रा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः ॥ न विप्रगोविन्दगवीश्वराणां भवन्त्यभद्राणि नरेश्वराणाम् ॥ २४ ॥ तद्
 विश्वरूपं भजताशु विप्रं तपस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवन्तम् ॥ सभाजितोऽर्थान् स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म ॥ २५ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥ त एवमुदिता राजन् ब्रह्मणा विगतज्वराः ॥ ऋषिं त्वाष्ट्रमुपव्रज्य परिष्वज्येदमब्रुवन् ॥ २६ ॥ देवा ऊचुः ॥ वयं
 तेऽतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते ॥ कामः सम्पाद्यतां तात पितृणां समयोचितः ॥ २७ ॥ पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं
 सताम् ॥ अपि पुत्रवतां ब्रह्मन् किमुत ब्रह्मचारिणाम् ॥ २८ ॥ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ॥ भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता
 साक्षात् क्षितेस्तनुः ॥ २९ ॥ दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्माऽतिथिः स्वयम् ॥ अग्रेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः ॥ ३० ॥
 तस्मात् पितृणामातार्तामार्तिं परपराभवम् ॥ तपसाऽपनयंस्तात संदेशं कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥ वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं
 गुरुम् ॥ यथाञ्जसा विजेष्यामः सपत्नांस्तव तेजसा ॥ ३२ ॥ न गर्हयन्ति ह्यर्थेषु यविष्ठाङ्ग्यभिवादनम् ॥ छन्दोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन् वयो
 ज्यैष्ठ्यस्य कारणम् ॥ ३३ ॥ ऋषिरुवाच ॥ अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः ॥ स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः शृङ्गया गिरा ॥ ३४ ॥
 कनिष्ठस्य ममाभिवंदनं करिष्यथ तच्च गर्हितं तत्राहुः । नेति । अर्थेषु प्रयोजननिमित्तं यविष्ठानां भेदानं न निर्दिशति । किं च छन्दोभ्यो मंत्रेभ्योऽन्यत्र
 वयोज्यैष्ठ्यस्य कारणं न तु मंत्रेषु । अतोऽस्मभ्यं मंत्रदातृत्वेन त्वमेव ज्येष्ठो भविष्यसि । यद्वा छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदान्विहाय वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न
 भवति किंतु वेदा एव मुख्यं कारणं तत्साम्ये तु वयः । वेदज्ञत्वाच्च त्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१ 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥' इति स्मृतिः । २ ज्ञातपूर्वकत्वाज्ञातपूर्वकत्वेनातिथ्यभ्यागतयोर्भेदो ज्ञेयः ।

निंदितमपीदं युष्मदाच्चाभंगत्तयेन करिष्यामीत्याह सार्धेन । विगर्हितं पौरोहित्यमिति शेषः । धर्मशीलैः अधर्महेतुत्वात् । किंच ब्रह्मवर्चउपव्ययं पूर्वसिद्धस्य ब्रह्मवर्चसो व्ययकरम् । प्रत्याख्यातुं च मादृशो नार्हतीत्याह । कथं न्विति तेषां लोकेशानां शिष्यः शिक्षणार्हः । स एव प्रत्याख्यानाभाव एव हि शिष्यस्य स्वार्थ उच्यते ॥ ३५ ॥ ननु पौरोहित्येन धनलाभाद्धर्मः सिद्धयेत् अन्यथा निर्धनस्य कुतो धर्मः । अतएव तेन लोको हृष्यति तत्राह । अकिंचनानां शिलो-
छनं हि धनम् क्षेत्रे स्वाम्युपेक्षितकणिशोपादानं शिलम् हृदादौ पतितव्रीह्यादेरुपादानमुञ्चनम् । इह गृहाश्रमे । तेनैव निर्वर्तिता संपादिता साधूनां सत्क्रिया

विश्वरूप उवाच ॥ विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्च उपव्ययम् ॥ कथं नु मद्विधो नाथो लोकेशैरभियाचितम् ॥ प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थ उच्यते ॥ ३५ ॥ अकिंचनानां हि धनं शिलोच्छनं तेनेह निर्वर्तितसाधुसत्क्रियः ॥ कथं विगर्ह्य नु करोम्यधीश्वराः पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ॥ ३६ ॥ तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् ॥ भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥ ३७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः ॥ पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेण समाधिना ॥ ३८ ॥ सुरद्विषां श्रियं गुप्तमौशनस्यापि विद्यया ॥ आच्छिद्यादान्महेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ॥ ३९ ॥ यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभुः ॥ तां प्राह स महेन्द्राय विश्वरूप उदारधीः ॥ ४० ॥ इति श्रीभा० म० ष० इन्द्रादिदेवैर्विश्वरूपस्य पौरो-
हित्याय वरणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ यया गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसैनिकान् ॥ क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियम् ॥ १ ॥

येन ॥ ३६ ॥ कियदेतत्प्रार्थितमल्पमेव अभ्यधिकमपि करिष्यामीत्याह । भवतामिति ॥ ३७ ॥ परमेण समाधिना परमोद्यमेन ॥ ३८ ॥ वैष्णव्या श्रीनारा-
यणकवचात्मिकया ॥ ३९ ॥ असुरचमूर्देत्यसेनाः जिग्ये तां विद्यां तु तस्मै विश्वरूप उक्तवान् ॥ ४० ॥ इति षष्ठस्कंधे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
अष्टमे विश्वरूपस्तु वर्म नारायणात्मकम् । इन्द्राय प्राह येनेन्द्रो गुप्तो दैत्यानथाजयत् ॥ १ ॥ त्रिलोक्याः संबन्धिनीं श्रियम् ॥ १ ॥

१ स तेनेति विजयध्वजसंमतः पाठः । २ ततश्चक्रे इत्यपि कुत्रचित् । ३ इतः परं “ यां प्रविश्यासुराञ्छ्वत्कक्षां नारायणात्मिकाम् । अजैषाद्विषमस्तात सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ १ ॥ ” इत्येकः श्लोको विजयध्वजीसमेतपुस्तकेऽधिकः प्रकरणोपयोगी लभ्यते ।

॥ २ ॥ ३ ॥ मंत्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः स्वांगेषु करयोश्च न्यासो येन ॥ ४ ॥ नारायणमयं परं वर्म संनह्येदध्यायात् । तत्राष्टाक्षरेण पादाद्यष्टांगेषु न्यासमाह । पादयोरिति सार्धेन ॥ ५ ॥ प्रणवसंपुटितमोकाराद्येकैकमक्षरं विन्यसेत् । विपर्ययं यथा भवत्येवं शिरआदिपादांतं वा विन्यसेत् उत्पत्तिन्यासं संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥ द्वादशाक्षरस्योद्धारः प्रणवादियकारांतमिति प्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनीपर्यंतमंगुलीषु भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकम् ॥ यथाततायिनः शत्रून् येन गुप्तोऽजयन्मृधे ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो महेन्द्रायानुपृच्छते ॥ नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३ ॥ विश्वरूप उवाच ॥ धौताङ्घ्रिपाणिराचम्य संपवित्र उदङ्मुखः ॥ कृतस्वाङ्गकरन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ ४ ॥ नारायणमयं वर्म सन्नह्येद् भय आगते ॥ पादयोर्जानुनोरुवोरुदरे हृदयोरसि ॥ ५ ॥ मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोङ्कारादीनि विन्यसेत् ॥ ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ॥ ६ ॥ करन्यासं ततः कुर्याद् द्वादशाक्षरविद्यया ॥ प्रणवादियकारान्तमङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्वसु ॥ ७ ॥ न्यसेद् हृदयमोङ्कारं विकारमनुमूर्धनि ॥ षकारं तु भ्रुवोर्मध्ये णकारं शिखया दिशेत् ॥ ८ ॥ वेकारं नेत्रयोर्युज्यान्नकारं सर्वसन्धिषु ॥ मकारमस्त्रमुद्दिश्य मन्त्रमूर्तिर्भवेद् बुधः ॥ ९ ॥ सविसर्गं फडन्तं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ॥ ॐ विष्णवे नम इति ॥ १० ॥ आत्मानं परमं ध्यायेद् ध्येयं षट्शक्तिभिर्युतम् ॥ विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥ ११ ॥

परिशिष्टमक्षरचतुष्टयमंगुष्ठयोराद्यंतपर्वसु न्यसेत् ॥ ७ ॥ मंत्रांतरन्यासमाह । न्यसेदिति । षकारणकारयोर्विश्लेषेण षडक्षराणि हृदयादिषु न्यसेत् ॥ ८ ॥ मकारमस्त्रमुद्दिश्य ध्यात्वा ॥ ९ ॥ तन्मकारास्त्रं सः अस्त्राय फडित्येवं दिग्बन्धे विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥ ध्येयमीश्वररूपमात्मानं ध्यायेत् । षट्शक्तिभिरैश्वर्यादिभिर्भर्गशब्दवाच्याभिः । विद्या च तेजश्च मूर्तिर्यस्य तम् । इमं वक्ष्यमाणं श्रीमन्नारायणकवचाख्यम् ॥ ११ ॥

१ यथेति येनान्येन सहायभूतेन सेनापतिना गुप्तो मृधे युद्धे यथा येन प्रकारेण आततायिनः “ अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ” इति वाक्याच्छस्त्रधारिणः आततायिनो ग्राह्यास्तान् शत्रून् जयत् तत्प्रकारं च ममाख्याहीति संबंधः । २ पवित्रं कुशरचितमुद्राविशेषः । ३ नारायणपरं वर्मेति बा० प्र० । इतः प्राक् ‘ दैवभूतात्मकर्मभ्यो नारायणमयः पुमान् । ’ इति विजयध्वजीसमेतपुस्तकेऽधिकमस्ति । तट्टीकायां च देवाद्भ्येऽनावृष्टिलक्षणे भूतेभ्य उन्मादादिलक्षणे आत्मकर्मणः कुष्ठभगंदरादिलक्षणे आगते सति वर्म संनह्येदिति पूर्वार्धेन संबंधः ।

अष्टगुणोऽणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ १२ ॥ यादसां गणा एव वरुणस्य पाशस्तस्मात् ॥ १३ ॥ अटवी आजिमुखं संग्रामोपक्रमश्च आदिर्येषां तेषु संकटस्थानेषु ॥ १४ ॥ असौ प्रसिद्धो वराहो महात्मा मामध्वनि रक्षतु । यज्ञैरवयवरूपैः कल्प्यते निरूप्यत इति तथा । उन्नीतोद्धृता धरा येन सः । अद्रिकूटेषु गिरिशिखरेषु रामो जामदग्न्यः विप्रवासे दूरप्रवासे ॥ १५ ॥ उग्रधर्मादभिचारादिलक्षणात् । हासाद्वाञ्छितोऽवतु । दत्तो दत्तात्रेयः । अयोगाद्योगभ्रंशात् ॥ १६ ॥ पथि यद्देवानां हेलनं नमस्कारमकृत्वा गमनं तस्मात् । पुरुषार्चनस्यांतराद्देवपूजाछिद्राद्वा त्रिंशदपराधरूपाचारदः ॥ १७ ॥ लोकाज्जनापवादाद्यज्ञः । जननिमित्तो योऽत उप-

ॐ हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्ताङ्घ्रिपद्मः पतगेन्द्रपृष्ठे ॥ दुरारिचर्मासिगदेषुचापपाशैः । दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ॥ १२ ॥ जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिर्यादोगणेभ्यो वरुणस्य पाशात् ॥ स्थलेषु मायावटुवामनोऽव्यात् त्रिविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ॥ १३ ॥ दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायाहृत्सिंहोऽसुरयूथपारिः ॥ विमुञ्चतो यस्य महाऽदृहासं दिशो विनेदुर्न्यपतंश्च गर्भाः ॥ १४ ॥ रक्षत्वसौ माऽध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रयोन्नीतधरो वराहः ॥ रामोऽद्रिकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्मणोऽव्याद् भरताग्रजोऽस्मान् ॥ १५ ॥ मामुग्रधर्मादखिलात् प्रमादान्नारायणः पातु नरश्च हासात् ॥ दत्तस्त्वयोगादथ योगनाथः पायाद् गुणेशः कपिलः कर्मबन्धात् ॥ १६ ॥ सनत्कुमारोऽवतु कामदेवाद् हयशीर्षा मां पथि देवहेलनात् ॥ देवर्षिवर्यः पुरुषार्चनान्तरात् कूर्मो हरिर्मां निर्यादशेषात् ॥ १७ ॥ धन्वन्तरिर्भगवान् पात्वपथ्याद् द्वन्द्वाद् भयादृषभो निर्जितात्मा ॥ यज्ञश्च लोकादवताज्जनान्ताद् बलो गणात् क्रोवशादहीन्द्रः ॥ १८ ॥ द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तु पाखण्डगणात् प्रमादात् ॥ कल्किः कलेः कालमलात् प्रपातु धर्मावनायोरुक्तावतारः ॥ १९ ॥ मां केशवो गदया प्रातरव्याद् गोविन्द आसङ्गवमात्तरेणुः ॥ नारायणः प्राह उदात्तशक्तिर्मध्यंदिने विष्णुररीन्द्रपाणिः ॥ २० ॥

घातस्तस्माद्बलभद्रोऽवतात् । कृतांतादिति पाठे कृतांतात्कालाद्रक्षतु । क्रोधवशात्सर्पाणां गणात् अहीन्द्रः शेषः ॥ १८ ॥ कालमलभूतात्कलेः कल्किः । धर्मावनाय धर्मरक्षणायोरुर्महान्कृतोऽवतारो येन ॥ १९ ॥ दिनस्य षट्सु भागेषु क्रमेण प्रातरादिसंज्ञेषु रात्रेश्च प्रदोषादिसंज्ञेषु रक्षा प्रार्थनम् । मां केशव इति त्रिभिः आसंगवं संगवमभिव्याप्य ॥ २० ॥

१ ते त्वपराधाः पूजाप्रकरणे एकादशस्कंधे विस्तरतो दर्शयिष्यंत इति तत्र द्रष्टव्याः । २ जलेत्विति पा० । ३ स्थले चेति पा० । ४ यज्ञश्च लोकादुत तत्कृतान्नः इ० पा० । ५ नारायणः पातु सदात्तशक्तिः इति, नारायणः प्रातरुदारशक्तिरिति च पा० ।

त्रिधामा ब्रह्मादित्रिमूर्तिः श्रीमाधवः । दोषे प्रदोषे हृषीकेशोऽवतु आर्धरात्रे अर्धरात्रिपर्यन्ते काले निशीथे चैक एव पद्मनाभोऽवतु ॥ २१ ॥ अपररात्रे ईशः श्रीवत्सधामाऽवतु । प्रत्यूष ईशः श्रीजनार्दनः अव्यात् । श्रीदामोदरः प्रभाते । श्रीविश्वेश्वरोऽनुसन्ध्यम् ॥ २२ ॥ युगांतानलवत्तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तच्चक्रं भगवता प्रयुक्तं सदरिसैन्यं दंदग्धि दंदग्ध्यतिशयेन दहति तस्यायं स्वभाव एव नतु तस्मात्प्रार्थनीयमित्यर्थः । यद्वा दंदग्धीति लोण्मध्यमपुरुषः । अत्र त्वमेवं भूतं चक्रमिति स्वरूपमुक्त्वा संबोध्य प्रार्थयतेऽतिशयेन दहेति । कक्षं शुष्कतृणम् ॥ २३ ॥ अशनिवत्स्पर्शो येषां ते विस्फुलिगा यस्याः तस्याः संबोधनं देवोऽपराह्णे मधुहोत्रधन्वा सायं त्रिधामाऽवतु माधवो माम् ॥ दोषे हृषीकेश उतार्धरात्रे निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥ २१ ॥ श्रीवत्सधामापररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽसिधरो जनार्दनः ॥ दामोदरोऽव्यादनुसन्ध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान् कालमूर्तिः ॥ २२ ॥ चक्रं युगान्तानलतिग्मनेमि भ्रमत् समन्ताद् भगवत्प्रयुक्तम् ॥ दंदग्धि दंदग्ध्यरिसैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः ॥ २३ ॥ गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिङ्गे निष्पिण्ठि निष्पिण्ड्यजितप्रियासि ॥ कूश्माण्डवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांश्चूर्णय चूर्णयारीन् ॥ २४ ॥ त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचविप्रग्रहघोरदृष्टीन् ॥ दरेन्द्र विद्रावय कृष्णपूरितो भीमस्वनोऽरेर्हृदयानि कम्पयन् ॥ २५ ॥ त्वं तिग्मधाराऽसिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिन्धि छिन्धि ॥ चक्षूंषि चर्मन् शतचन्द्र छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषाम् ॥ २६ ॥ यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽभूत् केतुभ्यो नृभ्य एव च ॥ सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यस्तथा अंहोभ्य एव वा ॥ २७ ॥ सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्रकीर्तनात् ॥ प्रयान्तु संक्षयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः ॥ २८ ॥

हे गदे त्वमजितस्य प्रियासि अहमच्युतस्य दासः अतः कूश्मांडादीन्निष्पिण्ठि संचूर्णय संचूर्णय । अरींश्च चूर्णय चूर्णय । सर्वत्र वीप्साऽतिशीघ्रत्वाय ॥ २४ ॥ हे दरेन्द्र पांचजन्य त्वं यातुधानादीन्विद्रावय । विप्रग्रहा ब्रह्मराक्षसा येऽन्ये च घोरदृष्टयस्तान् ॥ २५ ॥ तिग्मा धारा यस्य हे तिग्मधार । असिवर खड्ग-श्रेष्ठ । त्वं ममारिसैन्यं छिन्धि छिन्धि । शतं चंद्राकाराणि मंडलानि यस्मिन् हे शतचन्द्र चर्मन् अघोनामघवतां द्विषां चक्षूंषि छादय पापचक्षुषां चोग्रदृष्टीनां चक्षूंषि हर ॥ २६ ॥ यत् येभ्यो भयम् । अंहोभ्यः पापेभ्यः ॥ २७ ॥ श्रेयः प्रतीपका इष्टव्याघातकाः ॥ २८ ॥

१ श्रीवत्सलक्ष्मेति पा० । २ विष्णुः श्रीमानिति पा० । ३ द्विषामघं नो हरेति कचित् । ४ भूतेभ्योऽवेभ्य एव चेति विज० अन्यत्र चैकस्मिन्मुद्रितपुस्तके पाठः ।

स्तोत्राणि बृहद्रथंतरादिसामानि तैः स्तोभ्यते संस्तूयत इति स्तोत्रस्तोभः । छंदोमयो वेदमूर्तिः । “ सुपर्णोऽसि गरुत्मान् ” इत्यादिश्रुतेः । ऐकपद्यपाठे स्तोभा गीतिपूरकाक्षराणि । स्तोत्रस्तोभेति पाठे सामाधारभूत ऋक्स्तोमः ॥ २९ ॥ नामानि च रूपाणि च यानानि च वाहनानि आयुधानि च नो बुद्ध्यादीन् पांतु । पार्षदभूषणाः पार्षदमुख्याश्च पांतु ॥ ३० ॥ सच्च असच्च मूर्तामूर्त यत्तत्सर्वं जगत् ॥ ३१ ॥ ऐकात्म्यस्यानुभावोऽनुध्यानं येषां तेषाम् । विकल्पो भेदस्तद्रहितोऽपि ॥ ३२ ॥ सत्यमानेन सत्यभूतेन प्रमाणेन ॥ ३३ ॥ पुनरपि श्रीनृसिंह एव प्रार्थ्यते । विदिक्ष्विति पांत्वित्यनुषंगः । यद्वा नारसिंहः प्रह्लादः

गरुडो भगवान्स्तोत्रस्तोभश्छन्दोमयः प्रभुः ॥ रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विश्वक्सेनः स्वनामभिः ॥ २९ ॥ सर्वापद्भ्यो हरेर्नामरूपया-
नायुधानि नः ॥ बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान्पातु पार्षदभूषणाः ॥ ३० ॥ यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसच्च यत् ॥ सत्येनानेन नः
सर्वं यान्तु नाशमुपद्रवाः ॥ ३१ ॥ यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम् ॥ भूषणायुधलिङ्गाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया
॥ ३२ ॥ तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान् हरिः ॥ पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥ ३३ ॥ विदिक्षु दिक्षूर्ध्वमधः समन्ता-
दन्तर्बहिर्भगवान्नारसिंहः ॥ प्रहापयल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा ग्रस्तसमस्ततेजाः ॥ ३४ ॥ मधवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्म-
कम् ॥ विजेष्यस्यञ्जसा येन दंशितोऽसुरयूथपान् ॥ ३५ ॥ एतद्धारयमाणस्तु यं यं पश्यति चक्षुषा ॥ पदा वा संस्पृशेत्सद्यः
साध्वसात्स विमुच्यते ॥ ३६ ॥ न कुतश्चिद्भयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् ॥ राजदस्युग्रहादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च कर्हिचित् ॥ ३७ ॥
इमां विद्यां पुरा कश्चित्कौशिको धारयन्दिजः ॥ योगधारणया स्वाङ्गं जहौ स मरुधन्वनि ॥ ३८ ॥ तस्योपरि विमानेन गन्धर्वप-
तिरेकदा ॥ ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ॥ ३९ ॥

स्वनेन श्रीनृसिंहनामगर्जनेन स्वतेजसा स्वप्रभावेण ग्रस्तानि समस्तानि दिग्गजविषशङ्खजलवाय्वग्न्यादीनां तेजांसि प्रभावा येन सः ॥ ३४ ॥ दंशितः कवचितः
॥ ३५ ॥ सोऽपि साध्वसाद्भयादिमुच्यते ॥ ३६ ॥ तस्य तु भयं न भवेदेव ॥ ३७ ॥ एतद्विद्याप्रभावमितिहासेनाह इमामिति सार्धैस्त्रिभिः । मरुधन्वनि
निरुदके देशे । अनेन विद्यायाः क्षेत्रतीर्थानपेक्षत्वं दर्शितम् ॥ ३८ ॥ यत्र द्विजस्य क्षयो देहत्यागस्तस्योपरि ॥ ३९ ॥

सद्यस्तत्क्षणादेव गगनाच्चपतत् । पाठांतरे अंगनाभिः सह । वालखिल्योपदेशात्तस्यास्थीनि प्रास्य प्रक्षिप्य विस्मितः सन् स्वं धाम मंधर्वलोकं जगाम ॥ ४० ॥
 ॥ ४१ ॥ अधिगतः प्राप्तः सन् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीभा० षष्ठे टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ६३ ॥ नवमे विश्वरूपे तु हते शक्रेण कोपतः ॥ त्वष्टा चोत्पा-
 दिते वृत्रे भीतैर्देवैर्हरेः स्तुतिः ॥ १ ॥ सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् । एवं सुरापीथम् । अन्नमत्तीत्यन्नादम् । “ अत्र विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवाना-
 गंगनान्यपतत्सद्यः सविमानो ह्यवाकशिराः ॥ स वालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः ॥ ४० ॥ प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां
 स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ॥ ४१ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ य इदं शृणुयात्काले यो धारयति चाहतः ॥ तं नमस्यन्ति भूतानि
 मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ४२ ॥ एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः ॥ त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ॥ ४३ ॥
 इति श्रीभागवते महा० षष्ठ० नारायणवर्मवर्णनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यासन्विश्वरूपस्य शिरांसि
 त्रीणि भारत ॥ सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम ॥ १ ॥ स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः ॥ अँवदद्यस्य पितरो
 देवाः सप्रश्रयं नृप ॥ २ ॥ स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान्प्रति ॥ यजमानोऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः ॥ ३ ॥ तद्देवहेलनं तस्य
 धर्मालीकं सुरेश्वरः ॥ आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्गुषा ॥ ४ ॥ सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत्कपिञ्जलः ॥
 कलविद्धः सुरापीथमन्नादं यत्स तित्तिरिः ॥ ५ ॥

मासीत् ” इत्यादिश्रुतिरनुसंधेया ॥ १ ॥ तस्यासुरपक्षपातमाह । स वा इति द्वाभ्याम् । प्रत्यक्षं प्रकटं यथा भवति तथा सविनयं देवेभ्यो हविर्भागमिन्द्राये-
 दमग्नय इदमित्युच्चैरवदत् । अत्र हेतुः । यस्य पितरो देवाः सः ॥ २ ॥ असुरेभ्यस्तु परोक्षं गुप्तभागं ददौ । तदेवाह । देवान्यजमानोऽसावसुरान्प्रति भागम-
 वहत् केनाप्युपायेन प्रापयामास । यतो मातृस्नेहवशेनासुराननुगच्छति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ सांगनो न्यपतत्सद्यः इ० वि० पा० ॥ २ “ विद्यामिमां धारयतो मृतस्यास्थिविलंघनात् । ” इत्यधिकः श्लोक एतस्मिन्मुद्रितपुस्तके विजयध्वजीसमेतपुस्तके
 चोपलभ्यते । ३ यथा आततायिन इति प्रकारप्रश्नस्योत्तरमिदं मृधे युद्ध इत्युक्त्या युद्धस्य प्रकारः प्रसिद्ध एवेति सूचितम् । विश्वरूपादधिगतः प्राप्तः सन्नित्यनेन
 तपआदियुक्तेन भगवदनुगृहीतेनोपदिष्टं तथाविधेन गृहीतमेवेदं सफलं भवति नान्यथा लिखितपाठादिना गृहीतमिति दानीं प्रायशस्तत्प्रकारासंभवाद्यथोक्तफलादर्शनेऽपि
 नाश्रद्धेयम् । तथापि नाममाहात्म्योक्तफले तु न संदेह इति सूचितम् । ४ अददादिति क्वचित् ।

तां वारयितुं समर्थस्तथापि जग्राह संवत्सरं तथैव स्थित्वा संवत्सरान्ते भूताक्रोशभीतः सन् भूतानां मध्ये विशुद्धये लोकापवादपरिहाराय स हरिरिन्द्रो भूम्या-
दिभ्यस्तदघं व्यभजद्विभज्य ददावित्यन्वयः ॥ ६ ॥ तुरीयं चतुर्थं भागम् । स्वातस्य गर्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण यदि स्वातपूरणं स्वत एव भविष्यति तर्हि
ग्रहीष्यामीत्येवंभाषाबंधेन जग्राहेत्यर्थः । ईरणमूषरम् । अत एवापरेऽध्ययनादि निषिद्धयते ॥ ७ ॥ छेदे सति पुनर्विरोहः प्ररोहो भवत्विति वरेण । निर्यासरूपेण
ब्रह्महत्याया दृष्ट्वान्निर्यासो न भक्ष्यः ॥ ८ ॥ शश्वत्कामवरेण कामः संभोगः यावत्प्रसवं गर्भानुपघातेनैव संभोगवरेण । रज इति अत एव रजोदर्शने तत्सं-
गादि न कार्यम् ॥ ९ ॥ द्रव्यभूयोवरेण यस्मिन्द्रव्ये क्षीरादावापो मिश्रा भवेयुस्तस्य भूयस्त्वमाधिक्यं तं भयत्वेन स्यादिति वरेण । यद्वा स्वस्यैव उद्धरणेऽपि
निर्झरोद्गमादिना भूयस्त्ववरेण । द्रवभूय इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । यद्वा । द्रवभूयस्त्वं सांसिद्धिकद्रवत्वं तेन वरेण । अस्य विभागस्य “ विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र ”

ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः ॥ संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये ॥ भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः
॥ ६ ॥ भूमिस्तुरीयं जग्राह स्वातपूरवरेण वै ॥ ईरणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ॥ ७ ॥ तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्दुमाः ॥
तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ॥ ८ ॥ शश्वत्कामवरेणाहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः ॥ रजोरूपेण तास्वंहो मासि मासि प्रदृश्यते
॥ ९ ॥ द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलम् ॥ तासु बुद्धदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन् ॥ १० ॥ हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय
शत्रवे ॥ इन्द्रशत्रो विवर्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम् ॥ ११ ॥

इत्यस्यां श्रुतावुक्तेः । तद्विभागफलमाह । तत्पापं हरति निराकरोति । कः क्षिपन् बुद्धदादिजलाद्वहिः प्रक्षिपन्नित्यर्थः । यद्वा क्षिपन् जलं पापं हरत्याहरति
गृह्णातीत्यर्थः । अयं च “ तस्मादापो न परिचक्ष्या ” इत्यादिश्रुत्यर्थ उक्तः । पाठांतरे हरिकिल्बिषमिन्द्रपापम् ॥ १० ॥ इन्द्रायैन्द्रं हंतुम् । शत्रवे शत्रूत्पत्त्यै ।
तदाह । इन्द्रशत्रो विवर्धस्वेति । अत्र चेंद्रशत्रुपदस्याद्युदात्तत्वात् “ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ” इति स्मृतेर्बहुव्रीहिलक्षणापत्त्या इन्द्र एव तस्य शत्रुरभूत् ।
तदुक्तं श्रुत्या “ यदब्रवीत्स्वाहेंद्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादस्येंद्रः शत्रुरभवत् ” इति । तथा च शिक्षायाम् । “ मंत्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न
तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेंद्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ॥ ” इति ॥ ११ ॥

१ भूताशंसाविशुद्धये इति पाठे तु टीकोपन्यस्तोऽर्थोऽसंदिग्धः । २ द्रवभूयोवरेणेत्यन्यत्र । ३ तद्धरिकिल्बिषम् इति पाठे इन्द्रपापमित्यर्थः ।

अन्वाहार्यपचनादक्षिणाग्नेः ॥ १२ ॥ तं वक्ष्य वित्रस्ता लोका दश दिशो विदुर्दुबुरिति पंचमेनान्वयः । कथंभूतम् । विष्वक्समंतत इषुविक्षेपमात्रं प्रतिदिनं वर्धमानम् ॥ १३ ॥ दग्धशैलप्रतीकाशं कृष्णवर्णम् । संध्याभानीकवर्चसम् । दीप्तिर्यस्य तम् । तप्तताम्रवच्छिखाः श्मश्रूणि च यस्य । मध्याह्नार्कवदुग्रे लोचने यस्य ॥ १४ ॥ रोदसि आरोप्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ दरीवदंभीरेण वक्रेण मुहुर्मुहुर्जृम्भमाणमित्यन्वयः । कथंभूतेन । नभस्तलं पिबता । ऋक्षाणि जिह्वया लिहता । भुवनत्रयं ग्रसता ॥ १६ ॥ महता विस्तीर्णेन । रौद्रा दंष्ट्रा यस्मिन् ॥ १७ ॥ वृत्रनाम निर्वक्ति येनावृता इति त्वाष्ट्रो मूर्तिर्यस्य तमसस्तेन त्वाष्ट्र-

अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः ॥ कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ॥ १२ ॥ विष्वग्विवर्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने ॥ दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याऽभानीकवर्चसम् ॥ १३ ॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नार्कग्रलोचनम् ॥ १४ ॥ देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी ॥ नृत्यन्तमुन्नदन्तं च चालयन्तं पदा महीम् ॥ १५ ॥ दरीगम्भीरवक्रेण पिबता च नभस्तलम् ॥ लिहता जिह्वयर्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥ महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं मुहुर्मुहुः ॥ वित्रस्ता दुद्रुबुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश ॥ १७ ॥ येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना ॥ स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः ॥ १८ ॥ तं निजघ्नुरभिद्रुत्य सगणा विबुधर्षभाः ॥ स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रौघैः सोऽग्रसत्तानि कृत्स्नशः ॥ १९ ॥ ततस्ते विस्मिताः सर्वे विषण्णा ग्रस्ततेजसः ॥ प्रत्यञ्चमादिपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः ॥ २० ॥ देवा ऊचुः ॥ वाय्वम्बराय्यप्क्षितयस्त्रिलोका ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजन्तः ॥ हराम यस्मै बलिमन्तकोऽसौ बिभेति यस्मादरणं ततोऽस्तु नः ॥ २१ ॥

रूपेणेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । “ स इमाल्लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् ” इति ॥ १८ ॥ अग्रसद्भक्षितवान् ॥ १९ ॥ ग्रस्तं तेजो येषाम् । प्रत्यञ्चमन्तर्यामिणं त्रिभुवनस्य तेन व्याप्तत्वात्कापि गमनासंभवात्तत्रैव स्थित्वा तुष्टुवुरित्यर्थः । “ महाभये परित्राणमगतो न भवेदिति । हरिमेव प्रपद्यन्ते सुराः शरणमातुराः ॥ ” ॥ २० ॥ वाय्वादीनि पञ्चमहाभूतानि तैर्निर्मितास्त्रयो लोकास्तेषामधिपतयो ब्रह्मादयश्च ततोऽर्वाचीना वयं च सर्वे यस्मै अंतकाय कालायोद्विजन्तः संतो बलिं हरामासावपि यस्माद्विभेति ततः परमेश्वरादेव नोऽस्माकमरणं शरणं रक्षणमस्तु ॥ २१ ॥

१ कचित्पुस्तके पिबतेत्यादिसर्वतृतीयांतपदस्थाने पिबंतमित्यादिद्वितीयांतपदप्रयोगः । तदा वीक्ष्येत्यनेन संबध्यान्वयो लापनीयः । २ वहाम यस्मै इ० वा प्र० पा० । ३ स इमाल्लोकानावृणोद्यदिमाल्लोकानावृणोत्तत्तस्य वृत्रत्वमिति अत्र आनुपूर्वीपदपाठश्चित्यः ।

तत एवेत्यवधारणे हेतुमाहुः । अविस्मितं निरहंकारं कुतूहलशून्यं वा । कुतः । प्रशांतं रागादिशून्यम् । तच्च कुतः स्वेनैव लाभेन परिपूर्णकामम् । तच्च कुतः । सममुपाधिपरिच्छेदशून्यम् । एवंभूतं परमेश्वरं विना परं यः शरणार्थमुपसर्पति स बालिशोऽज्ञः । यतोऽसौ शुनो लांगूलेन पुच्छेन समुद्रमतितितर्ति अतितर्तु-
मिच्छतीत्यर्थः । यथा तेन समुद्रतरणं न भवति तथा निरीश्वराश्रयणेन व्यसनार्णवतरणं न भवतीति भावः ॥ २२ ॥ महाभये स एव रक्षक इति दृष्टमित्याहुः ।
यस्येति द्वाभ्याम् । यस्य महाशृंगे जगतीं पृथ्वीमेव स्वनावं बद्ध्वा मनुः सत्यव्रतो यथावदुर्गं संकटं ततार स एव वारिचरो मत्स्यमूर्तिर्नोऽस्मान्प्याश्रितान्सतो
नूनं त्राता रक्षिष्यति ॥ २३ ॥ संयमांभसि प्रलयोदके उदीर्णैरुद्धतैर्वातैर्य ऊर्मयस्तेषां रवैः कराले भयंकरे । अरविदान्नाभिकमलात्पतितप्राय एकोऽसहाय एव
अविस्मितं तं परिपूर्णकामं स्वेनैव लाभेन समं प्रशान्तम् ॥ विनोपसर्पत्यपरं हि बालिशः श्वलाङ्गुलेनातितितर्ति सिन्धुम् ॥ २२ ॥
यस्योरुशृङ्गे जगतीं स्वनावं मनुयथाऽऽबध्य ततार दुर्गम् ॥ स एव नस्त्वाष्ट्रभयादुरन्तात्त्राताश्रितान्वारिचरोऽपि नूनम् ॥ २३ ॥
पुरा स्वयंभूरपि संयमाम्भस्युदीर्णवातोर्मिरवैः कराले ॥ एकोऽरविन्दात्पतितस्ततार तस्माद्भयाद्येन स नोऽस्तु पारः ॥ २४ ॥
य एक ईशो निजमाययानः ससर्ज येनानुसृजाम विश्वम् ॥ वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्याम लिङ्गं पृथगीशमानिनः ॥ २५ ॥
यो नः सपत्नैर्भृशमर्द्यमानान्देवर्षितिर्यङ्मृषु नित्य एव ॥ कृतावतारस्तनुभिः स्वमायया कृत्वात्मसात्पाति युगे युगे च ॥ २६ ॥
तमेव देवं वयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यत् ॥ ब्रजाम सर्वे शरणं शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा ॥ २७ ॥
तस्माद्भयाद्येन नारायणेन ततार स एव नः पारस्तारकोऽस्तु ॥ २४ ॥ किंच वयं भगवतैव सृष्टाः पालिताश्च बहुशोऽतस्तमेव शरणं ब्रजामेत्याहुः । य एक इति
त्रिभिः । येनानुगृहीताः संतो विश्वं सृजाम । ननु यूयमेव स्रष्टारो नान्यो युष्माकमनुग्राहकोऽस्ति तस्यादर्शनात्तत्राहुः । अस्मत्तः पुरः पूर्वमेवांतर्यामितया
समीहमानस्यापि यस्य लिङ्गं रूपं न पश्यामः । तत्र हेतुः । पृथक्पृथगीशा इत्यभिमानिनः ॥ २५ ॥ देवादिषूपेन्द्रपरशुराममत्स्यरामादितनुभिः कृतावतारः
सन्नस्मानात्मसात्कृत्वा पाति च ॥ २६ ॥ आत्मभूतं दैवतं कुतो विश्वं विश्वात्मकम् । तथापि विकारं वारयन्ति । अन्यं विश्वात्मत्वे हेतुः । परं कारणम् ।
ननु प्रधानं पुरुषश्च विश्वस्य कारणं तत्राहुः । प्रधानं पुरुषं च । तदात्मकोऽपि स एवेत्यर्थः । स एव स्वानां नाशं विधास्यति ॥ २७ ॥

१ किंतु तत्र मज्जनमेवेत्यर्थः । २ अतिपिपार्ति इ० वि० प्र० पा० । तत्र पारमतिक्रामतीत्यर्थः । ३ देवा इति पाठे संबुद्धचंतम् ।

प्रतीच्यां दिशि हृदि प्रथममाविरभूत् ॥ २८ ॥ पुनश्च तं पुरो दृष्टेक्षणाह्लादेन विवशा अवनौ दण्डवत्पतिताः संतः शनैरुत्थाय तुष्टुवुरित्यन्वयः । कथंभूतम् । श्रीवत्सकौस्तुभौ विना स्वतुल्यैः श्रीवत्सकौस्तुभमात्रव्यतिरिक्तैः शंखचक्रादिभिः कृत्वा स्वसमानैः षोडशभिः सुनंदादिभिः परितः सेवितम् । उन्निद्रशरदंबुरुहवदीक्षणे यस्य तम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ यज्ञो वीर्यं स्वर्गादिफलजननाय सामर्थ्यं यस्य तस्मै नमः । वयसे उत तत्फलपरिच्छेदककालात्मनेऽपि तद्विधातकेषु दैत्येष्वस्तं प्रक्षिप्तं चक्रं येन । एवंभूतैः प्रभावैः सुपुरुहूतये शोभनबहुनाम्ने ॥ ३१ ॥ ननु मम गुणातीतं रूपं विहाय गुणोपाधिकं यज्ञवीर्यत्वादि किमिति वर्ण्यते तत्राहुः । यत्त इति यत्तव गुणत्रयस्येशितुर्नियंतुस्त्रिगुणात्मिकानां तिसृणां गतीनां परमं पदं निर्गुणस्वरूपं तद्विसर्गस्यार्वाचीन इदानींतनो हे धातर्वेदितुं

श्रीशुक उवाच ॥ इति तेषां महाराज सुराणामुपतिष्ठताम् ॥ प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २८ ॥ आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ ॥ पर्युपासितमुन्निद्रशरदंबुरुहेक्षणम् ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा तमवनौ सर्व ईक्षणाह्लादविह्वलाः ॥ दण्डवत्पतिता राजञ्छनैरुत्थाय तुष्टुवुः ॥ ३० ॥ देवा ऊचुः ॥ नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उत ते नमः ॥ नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ॥ ३१ ॥ यत्ते गतीनां तिसृणामीशितुः परमं पदम् ॥ नार्वाचीनो विसर्गस्य धातर्वेदितुमर्हति ॥ ३२ ॥ ॐ नमस्तेऽस्तु भगवन्नारायण वासुदेवादिपुरुष महानुभाव परममङ्गल परमकल्याण परमकारुणिक केवल जगदाधार लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ परमहंसपरिव्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमः कवाटद्वारे चित्तेऽपावृत आत्मलोके स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् ॥ ३३ ॥

नार्हति अतः केवलं तस्मै ते नमोऽस्तु ॥ ३२ ॥ मिताक्षराणि पद्यानि न मीयन्ते हरेर्गुणाः । इति पूर्वमुत्पद्यन्तः सद्यो गद्येन तुष्टुवुः ॥ १ ॥ भक्त्युद्रेकेन बहुधा संबोधयंतो दुर्ज्ञेयत्वं प्रपंचयन्ति । भवन्नित्यादिना । परमं मंगलं शुद्धो धर्मो यस्मिन् आत्मयोगेनाष्टांगेन यः समाधिश्चित्तैकाग्र्यं तेन परिभावितः सुशीलितः परिस्फुटो यः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भजनं तेनोद्घाटितं तमोरूपं कपाटं यस्मिन् तस्मिन् द्वारभूते चित्ते अपावृते प्रकट आत्मलोके प्रत्यग्रूपे स्वयमेवोपलब्धमभिव्यक्तं यन्निजमुखं तदनुभवरूपो भवान् ॥ ३३ ॥

१ तममराः सर्वे इ० पा० ।

ननु केवलानुभवरूपत्वे मम सृष्ट्यादिकर्तृत्वं कथं तत्राहुः । दुरवेति । दुरवबोध इव तवायं सृष्ट्यादिलक्षणः विहारयोगः क्रीडायोगः यद्यस्मादशरणो निराश्रयः । इदं विश्वम् । अनवेक्षितोऽस्माकं समवायो मेलनं साहाय्यं येन सः ॥ ३४ ॥ दुर्ज्ञेयांतरमाहुः । अथ तत्रेति । यथेह देवदत्तो गृहादि निर्माय तत्र स्वकृतशुभाशुभयोः फलमुपादत्ते एवं भवान् ब्रह्मस्वरूपो जीवरूपेण गुणविसर्गे पतितः सञ्चुपाददाति । यद्वा समंजसमप्रच्युतं दर्शनं चिच्छक्तिर्यस्य स भवानुदास्ते उदासीन साक्षितया वर्तत इति न विदामः ॥ ३५ ॥ तदेवं विरोधेन दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा तत्परिहारेण ज्ञानप्रकारमाहुः । न हीति । विरुध्यत इति विरोधः । उभयं न विरुद्धमित्यर्थः । न ह्यन्यदृष्टान्तेन त्वयि विकल्पो युज्यतेऽतर्क्यैश्वर्यत्वादित्याहुः । भगवतीति । अपरिगणितं गुणगणा यस्य तस्मिन्नाश्वरे स्वतंत्रेऽनवगाह्यम-
दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवाविक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजसि पासि हरसि ॥ ३४ ॥ अथ तत्रभवान्किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतन्त्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलमुपाददाति आहोस्विदात्माराम उपशमशीलः समञ्जसदर्शन उदास्त इति ह वाव न विदामः ॥ ३५ ॥ न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरे अनवगाह्यमाहात्म्ये अर्वाचीनविकल्पवितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकलिलान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसरे उपरतसमस्तमायामये केवल एवात्ममायामन्तर्धाय को नु अर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात् ॥ ३६ ॥ समविषममतीनां मतमनुसरसि यथा रज्जुखण्डः सर्पादिधियाम् ॥ ३७ ॥

तर्क्यं माहात्म्यं यस्य तस्मिन् । विकल्प एवं वा एवं वेति वितर्कः किमत्र युक्तमिति विचार इत्थमेवेति निश्चयः । तत्र प्रमाणाभासास्तदनुग्राहकाः कुतर्का-
श्वर्वाचीना वस्तुस्वरूपासंस्पर्शिनो ये विकल्पादयस्ते येषु शास्त्रेषु तैः कलिलं व्याकुलमन्तःकरणमाश्रयो यस्य दुरवग्रहस्य दुराग्रहस्य तेन वादिनां विवादस्यानवसरेऽगोचरे ननु श्रद्धामात्रमेतत् । युक्तिरुच्यतां तत्राहुः । उपरतो मायामयः संसारो यस्मिंस्तस्मिन्केवलेऽप्यात्ममायां मध्ये निधाय कोन्वर्थः कर्तृत्वादिर्न संभवति यदि वस्तुतः कर्तृत्वादि भवेत्तर्हि विरोधः स्यान्न तु तदस्तीत्याहुः । स्वरूपद्वयाभावादिति वस्तुतो द्वैताभावान्न विरोध इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अनुग्रहनिग्रहादिकं तु तत्तन्मतिभेदेन त्वन्मायया त्वयि स्फुरतीत्याहुः । समा विषमा च मतिर्येषां तेषां मतमभिप्रायम् । सर्पादिविषया धीर्येषां तेषां यथा रज्जु-

खंडस्तथा तथा भाति । यद्वा तमेवाविरोधं पुरुषमतिभेदेन दर्शयति । समविषमेति ॥ ३७ ॥ तदेवं विरोधं परिहृत्य निश्चितं परमार्थमाहुः । स एव हि नाना-
रूपेण प्रतीतः । वस्तुस्वरूपः सद्रूपः । सर्वेषां गुणानां विषयाणामाभासैः प्रकाशैरुपलक्षितः । ननु तैर्जीव एवोपलक्ष्यते । न । सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वजीवांतर्या-
मित्वात् । जडतादात्म्याध्यासेन जीवस्यापि जडप्रायत्वान्न तेन विना प्रकाश इति भावः । पर्यवशेषितो इत्यादिश्रुतिभिः ॥ ३८ ॥ अतस्त्वद्भक्तिरेव
परमपुरुषार्थ इत्याहुः । अथ हेत्यादिपर्यावर्त इत्यंतेन । यस्मादेवंभूतस्त्वं परमेश्वरः । अथ ह वाव अत एव हि । हे मधुमथन परमभागवता एते त्वत्पादांभोजानु-
सेवां कथं मुहुर्मुहुर्विसृजंतीत्यन्वयः । हि यस्मात्स्वार्थे पुरुषार्थे कुशला निपुणाः । अत एव आत्मा त्वमेव प्रियः सुहृच्च येषां ते साधवो रागादिशून्याः । तत्र

स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणकारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वगुणाभासोपलक्षित एक
एव पर्यवशेषितः ॥ ३८ ॥ अथ ह वाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्यन्दमानानवरतसुखेन विस्मा-
रितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकांतिनो भगवति सर्वभूतप्रियसुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरन्तरं निर्वृतमनसः
कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशलाः ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणाम्बुजानुसेवां विसृजन्ति न यत्र पुनरयं संसार-
पर्यावर्तः ॥ ३९ ॥ त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम त्रिनयन त्रिलोकमनोहरानुभाव तवैव विभूतयो दितिजदनुजादयश्चापि
तेषामनुपक्रमसमयोऽयमिति स्वात्ममाययासुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधं दण्डं दण्डधर दधर्थ एवमेनमपि भग-
वअहि त्वाष्ट्रमुत यदि मन्यसे ॥ ४० ॥

हेतुः । तव महिमैवामृतरससमुद्रस्तस्य विप्रुषा बिंदुमात्रेण सकृदवलीढया आस्वादितया स्वमनसि निष्यन्दमानमतिशयेन स्रवद्यन्निरंतरं सुखं तेन विस्मारिता
दृष्टश्रुतविषयाः सुखलेशाभासा येषां ते । अत एव भगवति त्वयि नितरां निरन्तरं निर्वृतं च मनो येषां ते । यत्र यस्यामनुसेवायां सत्याम् ॥ ३९ ॥ प्रस्तुतं
विज्ञापयंति त्रिभुवनेत्यादिना यावत्समाप्ति । त्रिभुवनमात्मा स्वरूपं भवनं च यस्य त्रिभुवनस्यात्मा भवनं चेति वा । त्रयो विक्रमा यस्य । त्रीलोकान्नयतीति

१ एकांतिनो यस्य न कंचनार्थं वाञ्छंतीति वक्ष्यमाणत्वाद्विषयभोगाकांक्षाशून्या इत्यर्थः । २ स्वात्मनां जीवानां प्रियसुहृदः साधवः परमभागवताः एते त्वच्च-
रणाम्बुजानुसेवां पुनः कथमु ह वा विसृजंति । यत्र यस्यामनुसेवायां सत्यां सेवकस्य संसारपर्यावर्तः संसारे भ्रमणं पुनर्न भवतीत्यर्थः ।

तथा । त्रयाणां लोकानां मनोहरोऽनुभावो यस्य । एवं चतुर्था संबोध्याहुः । तेषामनुपक्रमसमय उद्यमकालो न भवतीति मत्वा । हे दंडधर पूर्वं यथा दंडं
 दधर्थ धृतवानस्येवमेनं त्वाष्ट्रमपि जहि यदि मन्यसे हंतुं यदीच्छसि ॥ ४० ॥ प्रथमं तावत्त्वदीयानामस्माकमंतस्तापं शमयितुमर्हसि । तावकानामित्यत्र हेतुः ।
 तत ततामह हे पितः हे पितामह तव चरणनलिनयुगलध्यानेनैवानुबद्धो हृदये निगडः शृंगला येषाम् । स्वलिङ्गविवरणे निजमूर्तिप्रकटनेन स्वीकृतानाम् । केन ।
 अनुकंपयाऽनुरंजितं सानुरागं च तद्विशदं रुचिरं शिशिरं च स्मितं तत्सहितेनावलोकेन तथाऽनुकंपयैव विगलितो मधुरो मुखरसः प्रियवाक्सैवामृतकला तथा
 च ॥ ४१ ॥ किं च । अस्मदभिप्रायस्त्वया ज्ञायत एव किमत्रास्माभिर्विज्ञापनीयमित्याहुः । अथ ह भगवंस्तवास्माभिरिह कियान्वार्थशेषो विज्ञापनीयः
 स्यादित्यन्वयः । यथा हिरण्यरेतसोऽग्रेस्तदंशभूतैर्विस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथा तवास्माभिः कार्यार्थप्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः । अत्र हेतुगर्भाणि
 अस्माकं तावकानां तव नतानां तत ततामह तव चरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां स्वलिङ्गविवरणेनात्म-
 सात्कृतानामनुकम्पाऽनुरञ्जितविशदरुचिरशिशिरस्मितावलोकेन विगलितमधुरमुखरसामृतकलया चान्तस्तापमनघार्हसि शम-
 यितुम् ॥ ४१ ॥ अथ ह भगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकलजीवनिका-
 यानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथा देशकालदेहावस्थानविशेषं तदुपादानोपलम्भकतयाऽ-
 नुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिणः आकाशशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद्वि-
 स्फुलिङ्गादिभिरिव हिरण्यरेतसः ॥ ४२ ॥

विशेषणानि । अखिलजगतामुत्पत्त्यादिषु निमित्तायमानया दिव्यमायया विनोदो यस्य । अत एव सर्वजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु ब्रह्मस्वरूपेण प्रत्यगात्मांतर्यामी
 तद्रूपेण च बहिरपि प्रधानरूपेण देशकालदेहावस्थानविशेषाननुल्लंघ्यानुभवतः । कथम् । तेषामुपादानतया निमित्तरूपतयोपलम्भकतया च उदापानस्योपलम्भ-
 कतयेति वा । अत एव सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्ध्यादीनामपि साक्षिणः । साक्षित्वे हेतुः । आकाशवदलितं शरीरं स्वरूपं यस्य । अलितत्वे हेतुद्वयम् । साक्षा-
 त्परब्रह्मणो निरुपाधेः परमात्मनः शुद्धसत्त्वमूर्तेश्च ॥ ४२ ॥

१ आत्मसात्कृतानां स्वकीयत्वेनाङ्गीकृतानामित्यर्थः ।

अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कार्यस्य कामेनोपसादिताः प्रापितास्तदस्माकं कार्यं स्वयमेवोपकल्पय संपादयेति । चरणमेव शतपलाशं कमलं तस्य छायां विविधैर्वृजिनैर्यः संसारपरिश्रमस्तस्योपशमकरीमुपसृतानां प्राप्तानाम् ॥ ४३ ॥ पूर्वं भक्तेरुत्कर्षोक्तेस्तत्कामशंका माभूदिति स्वकामं कथयन्ति । अथोऽनंतरमेव ॥ ४४ ॥ शीघ्रं तद्वधाय पुनः प्रणमन्ति । हंसाय शुद्धाय हरये आर्तिहराय ते नमः । शुद्धत्वे हेतवः । दहनिलयाय हृदयाकाशनिकेताय । निरीक्षकाय बुद्ध्यादिसाक्षिणे । कृष्णाय सदानंदरूपाय । “ कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ ” इति निरुक्तेः । आर्तिहरत्वे हेतवः । मृषं रुचिकरं यशो यस्य । निरुपक्रमायादिशून्याय । सद्भिः संगृह्यत इति तथा तस्मै । भवपांथो भवरूपे पथि वर्तमान-

अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिनसंसारपरिश्रमोपशमनीमुपसृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ॥ ४३ ॥ अथो ईश जहि त्वाष्ट्रं ग्रसन्तं भुवनत्रयम् ॥ ग्रस्तानि येन नः कृष्ण तेजांस्यस्त्रायुधानि च ॥ ४४ ॥ हंसाय दहनिलयाय निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय ॥ सत्संग्रहाय भवपांथनिजाश्रमाप्तावन्ते परीष्टगतये हरये नमस्ते ॥ ४५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथैवमीडितो राजन्सादरं त्रिदशैर्हरिः ॥ स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनन्दितः ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठा मदुपस्थानविद्यया ॥ आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया मयि ॥ ४७ ॥ किं दुरापं मयि प्रीते तथाऽपि विबुधर्षभाः ॥ मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मतो वाञ्छति तत्त्ववित् ॥ ४८ ॥ न वेद कृपणः श्रेय आत्मनो गुणवस्तुदृक् ॥ तस्य तानिच्छतो यच्छेद् यदि सोऽपि तथाविधः ॥ ४९ ॥

स्तस्य जनस्य निजाश्रमाप्तौ स्वशरणप्राप्तौ सत्यां संसारस्यांते परीष्टा सर्वतः पूजिता उत्तमा गतिः फलं यत्तस्मै ॥ ४५ ॥ अभिनन्दितः संतोषितः ॥ ४६ ॥ मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तत्सहितया विद्यया ज्ञानेन । आत्मन ऐश्वर्यमसंसारित्वं तस्य स्मृतिर्यया । नहि विरोधो भयमित्यादिना कर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्मायिकत्वोक्तेः भक्तिश्च यया भवति ॥ ४७ ॥ अथ ह भगवन्नित्यादिना भक्तेः सर्वोत्कर्षोक्तेर्भक्तमभिनन्दति । किमिति ॥ ४८ ॥ यदुक्तं देवैः स्वयं तदुपकल्पयास्माकमित्यादि तत्संपादनं कृपालोर्ममानुचितमित्याशयेनाह । न वेदति द्वाभ्याम् । गुणेषु विषयेषु तत्त्वदर्शी स आत्मनः श्रेयो न वेद तस्य तान्विषयान् । सोऽपि तथाविधोऽज्ञ एव ॥ ४९ ॥

१ उपसन्नानामि० पा० । २ दहनिलयायेति पाठः । ३ भवपांथनिजाश्रयाय शश्वद्वरिष्ठगतये हरये नमस्ते इति विजयध्वजसंमतः पाठः ।

कर्म न वक्ति प्रवृत्तिमार्गं न वक्ति हि । अपथ्यं यथा न राति न ददाति भिषक्तमः सदैवः ॥ ५० ॥ एवं तत्त्वकथनेनानौचित्यं परिहृत्य तदभिप्रायमनुसर-
न्नाह । मघवानिति । विद्यया व्रतैस्तपसा च सारं दृढं गात्रं शरीरं याचत याचध्वम् ॥ ५१ ॥ तत्र तदीयं विद्यातिशयमाह । स वा इति द्वाभ्याम् । एवं
ह्यत्र प्रसिद्धा कथा । “निशम्याथर्वणं दक्षं प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः । दध्यंचं समुपागम्य तमूचतुरथाश्विनौ ॥ भगवन्देहि नौ विद्यामिति श्रुत्वा स चाब्रवीत् ।
कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्वक्ष्यामि गच्छतम् ॥ तयोर्निर्गतयोरेव शक्र आगत्य तं मुनिम् । उवाच भिषजोर्विद्यां मावदीरश्विनोर्मुने ॥ यदि मद्वाक्यमुल्लंघ्य
ब्रवीषि सहसैव ते । शिरश्छिद्यां न संदेह इत्युक्त्वा स ययौ हरिः ॥ इंद्रे गते तथाऽभ्येत्य नासत्यावूचतुर्द्विजम् । तन्मुखादिद्रगदितं श्रुत्वा तावूचतुः पुनः ॥
आवां तव शिरश्छित्त्वा पूर्वमश्वस्य मस्तकम् । संधास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्यां च नौ द्विज ॥ तस्मिन्निद्रेण संचिन्ने पुनः संधाय मस्तकम् । निजं ते दक्षिणां
स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्त्यज्ञाय कर्म हि ॥ न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतोऽपि भिषक्तमः ॥ ५० ॥ मघवन्यात भद्रं वो दध्य-
श्मृषिसत्तमम् ॥ विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरम् ॥ ५१ ॥ स वा अधिगतो दध्यङ्ङाश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ॥ यद्वा
अश्वशिरो नाम तयोरमरतां व्यधात् ॥ ५२ ॥ दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्माभेद्यं मदात्मकम् ॥ विश्वरूपाय यत्प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधा-
स्ततः ॥ ५३ ॥ युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोऽङ्गानि दास्यति ॥ ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः ॥ ५४ ॥

दत्त्वा गमिष्यावो यथातथाम् ॥ एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्ङाथर्वणस्तयोः । प्रवर्ग्यं ब्रह्मविद्यां च सत्कृतोऽसत्यसंकितः ॥ ” इति । ततश्चायमर्थः दध्यङ्ङ-
निष्कलं शुद्धं ब्रह्माधिगतो ज्ञातवान् । पाठांतरे तु निष्कृतं नितरां कृतं भवति धनं येन तं प्रवर्ग्यं चाधिगतो ज्ञातवान् । ततोऽश्विभ्यां प्रादादित्युत्तरस्यानुषंगः ।
उपदिदेशेत्यर्थः । कथंभूतं ब्रह्म । यद्वा अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरो नाम प्रसिद्धम् । तयोरमरतां जीवन्मुक्तत्वं व्यधात् । तथा च श्रुतिः । “अश्वस्य शीर्ष्णां
प्रयदीमुवाच ” इति ॥ ५२ ॥ मदात्मकं वर्म श्रीनारायणकवचं चाधिगत इति पूर्वस्यानुषंगः । तत्र हेतुः । यत् यस्मात्त्वष्ट्रे प्रादात् । किं तत् । यत्त्वष्टा
विश्वरूपाय पुत्राय प्रादात् । कीदृशम् । यत्त्वं ततो विश्वरूपादधाः धृतवानसि । तदेव विद्यया सारं गात्रं याचध्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ननु प्रेष्ठं देहं कथं
दास्यति तत्राह । युष्मभ्यमंगान्यस्थीनि याचितः सन् दास्यति यतो धर्मज्ञः । विशेषतोऽश्विभ्यां शिष्यप्रतिया दास्यति । अस्थीनीत्यनेन हेयत्वं दर्शितम् ।

१ तद्वेति पाठः । २ कृत्स्नं चाथर्वणं त्वाष्ट्रं इति विजयध्वजसंमतः पाठः ।

तैरस्थिभिर्विश्वकर्मणा विनिर्मित आयुधश्रेष्ठो वज्रो भविष्यतीति शेषः ॥ ५४ ॥ येन भवान्वृत्रशिरो हर्ता हरिष्यति मम तेजसा उपबृंहितः सन् । तेजश्चा-
 स्त्राणि चायुधानि च संपदश्च भूयः प्राप्स्यथ । महाकायस्त्रिभुवनग्रासी स एवास्मान् हन्यादिति शंकाकुलचित्तान्प्रत्याह । मत्परांश्च केऽपि न हिंसन्त्यतो युष्माकं
 भद्रमेवेति ॥ ५५ ॥ इति षष्ठस्कंधे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ६९ ॥ दशमे केशवादिष्टदध्यङ्गस्थिजवज्रधृत् ॥ इन्द्रोऽयुध्यत वृत्रेण सासुरेण सनिर्जरः
 ॥ १ ॥ १ ॥ मोदमान एव तन्मुखाद्धर्मं श्रोतुकामः प्रत्याचक्षाण इवोवाच अपीति द्वाभ्याम् ॥ २ ॥ हे वृन्दारका अपि किं संस्थायां मृत्यौ योऽभिद्रोहो
 येन वृत्रशिरो हर्ता मत्तेज उपबृंहितः ॥ तस्मिन्विनिहते यूयं तेजोस्त्रायुधसम्पदः ॥ भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसन्ति च मत्परान्
 ॥ ५५ ॥ इति श्रीभा० महा० षष्ठ० इन्द्रादिकृतगद्यपद्यात्मकस्तोत्रवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इन्द्रमेवं
 समादिश्य भगवान्विश्वभावनः ॥ पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ १ ॥ तथाऽभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान् ॥
 मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत ॥ २ ॥ अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीरिणाम् ॥ संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चे-
 तनापहः ॥ ३ ॥ जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ट इहेप्सितः ॥ क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ॥ ४ ॥ देवा ऊचुः ॥
 किं नु तदुस्त्यजं ब्रह्मपुंसां भूतानुकम्पिनाम् ॥ भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेऽयकर्मणाम् ॥ ५ ॥ ननु स्वार्थपरो लोको न वेद
 परसंकटम् ॥ यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥ ६ ॥ ऋषिरुवाच ॥ धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः ॥ एष वः
 प्रियमात्मानं त्यजन्तं संत्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥ योऽध्रुवेणात्मना नाथा न धर्मं न यशः पुमान् ॥ ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८ ॥
 दुःखं तं न जानीथ ॥ ३ ॥ आत्मा देहः वयं जानीम एव किंतु श्रीविष्णुरस्मन्मुखेन याचत इति चेत्तत्राह । याचते विष्णवेऽपि दातुं क उत्सहेत ॥ ४ ॥
 पुण्यश्लोकैरीड्यानि कर्माणि येषाम् ॥ ५ ॥ याचको यदि वेद तर्हि न याचेत यदीश्वरो दानसमर्थश्चेत्तर्हि ॥ ६ ॥ अपि नेति नाह । अतो यथा तव संकटं स्वार्थपरा
 वयं न जानीम एवं प्रत्याचक्षाणस्त्वमस्मत्संकटं न जानासीति भावः ॥ ६ ॥ मे मया प्रत्युदाहृताः प्रत्युक्ताः एषः अहं मां त्यजन्तं त्यक्त्वायांतमात्मानं
 देहम् ॥ ७ ॥ अध्रुवेणात्मना देहेन हे नाथाः देवाः ॥ ८ ॥

१ नूनं इति पाठान्तरम् । २ अनेन यद्यपि विष्णुप्रेरिता यूयं याचथ इति दाने तत्प्रीतिरपि स्यादित्यहं जानामि तथाप्येतद्दानमशक्यमिति सूचितम् । ३ अन्ते
 मामयं त्यक्षतीति धर्मयशोलाभाय तज्ज्यागः प्रथमत एवोचित इति भावः ।

य आत्मा स्वयं भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति तस्य यो धर्म एतावानेवाव्यय इत्यर्थः ॥ ९ ॥ पारक्यैः श्वसृगालादिभक्ष्यैः अस्वार्थैरात्मोपयोगशून्यैः
स्वं वित्तम् । ज्ञातयः पुत्रादयः । विग्रहो देहः । तैर्नोपकुर्यादिति यत् ॥ १० ॥ कृतं व्यवसितं निश्चयो येन । आत्मानं क्षेत्रज्ञं सन्नयन्नेकीकुर्वस्तनुं जहाँ
॥ ११ ॥ यता अक्षादयो येन । तत्त्वं पश्यतीति तथा ध्वस्तानि गतानि बंधनानि यस्य ॥ १२ ॥ अथेन्द्रोऽशोभतेत्युत्तरेणान्वयः । मुनेः शुक्तिभिरस्थिभि-

एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः ॥ यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति ॥ ९ ॥ अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः
क्ष्णभङ्गुरैः ॥ यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यैः स्वज्ञातिविग्रहैः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्गाथर्वणस्तनुम् ॥
परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं सन्नयञ्जहौ ॥ ११ ॥ यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबन्धनः ॥ आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे
गतम् ॥ १२ ॥ अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ मुनेः शुक्तिभिरुत्सिक्तो भगवत्तेजसाऽन्वितः ॥ १३ ॥ वृतो देवगणैः
सर्वैर्गजेन्द्रोपर्यशोभत ॥ स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव ॥ १४ ॥ वृत्रमभ्यद्रवच्छेतुमसुरानीकयूथपैः ॥ पर्यस्तमोजसा
राजन्क्रुद्धो रुद्र इवान्तकम् ॥ १५ ॥ ततः सुराणामसुरैरणः परमदारुणः ॥ त्रेतामुखे नर्मदायाम्भवत्प्रथमे युगे ॥ १६ ॥ रुद्रैर्वसु-
भिरादित्यैरश्विभ्यां पितृवह्निभिः ॥ मरुद्भिर्ऋभुभिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम् ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रोचमानं स्वमायया ॥
नामृष्यन्नसुरा राजन्मृधे वृत्रपुरःसराः ॥ १८ ॥ नमुचिः शम्बरोऽनर्वा द्विमूर्धा ऋषभोऽम्बरः ॥ हयग्रीवः शङ्कुशिरा विप्रचित्तिरयो-
मुखः ॥ १९ ॥ पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः ॥ दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः ॥ २० ॥

निर्मितम् । उत्सिक्त ऊर्जिताः । मुनेरस्थिभिरिति वा पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ असुरानीकानां यूथपैः पर्यस्तं परिवृत्तम् ॥ १५ ॥ रणः संग्रामः । प्रथमे
चतुर्युगे त्रेतायुगस्य मुखे आरंभे ॥ १६ ॥ १७ ॥ नामृष्यन्नासहंतेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

१ आशुतरविनाशिभिरित्यर्थः । तथाच देहनिर्वाहाद्यर्थभोगस्यादृष्टाधीनत्वात्तेनैव तत्सिद्धेः परोपकारं विना धर्मयशसोरनुदयाद्वित्तादेर्न किञ्चित् फलं सिध्यतीति
भावः । २ त्वस्थिभिरिति पाठः । ३ शत्रुमिति विजयध्वजसंमतः पाठः । ४ आसीद्वै प्रथमेऽतरे इति पाठः । ५ उत्कट इति, उत्कच इति च पाठः । इतः परं च
“ व्योमकेशो विरूपाक्षः कपिलोऽथ विभावसुः । इल्वलो बल्वलश्चैव दंदशूको वृषध्वजः ॥ कालनाभो महानाभो भूतसंतापनो वृकः । ” अयं सार्धश्लोको विजयध्वजी-
समेतपुस्तकेऽधिक उपलभ्यते । ६ मुनेः शुक्तिभिरिति वा पाठ इति पाठांतरम् ।

॥२३॥२२॥ “ शतघ्नी च चतुर्हस्ता लोहकंटकसंचिता । भुशुंडी सर्वतो लोहकंटकानुक्रमोन्नता ॥” इत्यभिधानम् ॥ २३ ॥ पुंस्वो मूलदेशः । एकस्य मूल-
देशमनु तत्संलग्नोऽपरस्य पुंस्वो यथा भवति तथा नभःस्थैर्धनैर्ज्योतींषीवेत्यनेन तेषां तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४ ॥ तामेवाह । न त इति । शस्त्राणामस्त्राणां च
यानि वर्षाणि तेषामोघाः नाऽऽसेदुर्न प्रापुः । सिद्धपथे आकाशे ॥ २५ ॥ क्षीणा अस्त्राणां शस्त्राणां च ओघा येषाम् । गिरिशृङ्गैर्द्रुमैरुपलैश्च ॥ २६ ॥ तानि-
द्रसैनिकान् शस्त्राणामस्त्राणां च पूगैः समूहैरक्षतान् क्षतशून्यान्स्वस्तिमतः सुखिनो द्रुमादिभिश्चाविक्षतान्निशाम्य दृष्ट्वा । वृत्रो नाथो येषां ते तत्रसुर्भीताः
सुमालिमालिप्रमुखाः कार्तस्वरपरिच्छदाः ॥ प्रतिषिध्येन्द्रसेनाग्र्यं मृत्योरपि दुरासदम् ॥ २७ ॥ अभ्यर्दयन्नसंभ्रान्ताः सिंहनादेन दुर्मदाः ॥
गदाभिः परिवैर्बाणैः प्रासमुद्गरतोमरैः ॥ २८ ॥ शूलैः परश्वधैः खड्गैः शतघ्नीभिर्भुशुण्डिभिः ॥ सर्वतोऽवाकिरञ्छस्त्रैश्च विबुधर्षभान्
॥ २९ ॥ न तेऽदृश्यन्त संछन्नाः शरजालैः समन्ततः ॥ पुङ्खानुपुङ्खपतितैर्ज्योतींषीव नभो घनैः ॥ ३० ॥ न ते शस्त्रास्त्रवर्षाणां ह्यासेदुः
सुरसैनिकान् ॥ छिन्नाः सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा ॥ ३१ ॥ अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा गिरिशृङ्गद्रुमोपलैः ॥ अभ्यवर्षन्सुरबलं चिच्छि-
दुस्तांश्च पूर्ववत् ॥ ३२ ॥ तानक्षतान्स्वस्तिमतो निशाम्य शस्त्रास्त्रपूगैरथ वृत्रनाथाः ॥ द्रुमैर्दृष्ट्वा विविधाद्रिशृङ्गैर्विक्षतांस्तत्रसुरिन्द्रसै-
निकान् ॥ ३३ ॥ सर्वे प्रयासा अभवन्विमोघाः कृताकृता देवगणेषु दैत्यैः ॥ कृष्णानुकूलेषु यथा महत्सु क्षुद्रैः प्रयुक्ता रुशती रूक्षवाचः
॥ ३४ ॥ ते स्वप्रयासं वितथं निरीक्ष्य हरावभक्ता हतयुद्धदर्पाः ॥ पलायनायाजिमुखे विसृज्य पतिं मनस्ते दधुरात्तसाराः ॥ ३५ ॥
वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान्मनस्वी प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाष एतत् ॥ पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं भयेन तीव्रेण विहस्य वीरः ॥ ३६ ॥
॥ ३७ ॥ कृताः कृताः पुनः पुनः कृताः । कृष्णोऽनुकूलो येषां तेषु देवगणेषु । रुशतीः रुशत्यः । अवस्थाप्यो रूक्षाः परुषा वाचो यथा महत्सु क्षोभ-
कज्यो न भवंति तद्वत् ॥ ३८ ॥ हतो युद्धे दर्पो येषां ते आत्तः परैर्गृहीतः सारो धैर्यं येषां ते अति प्रसिद्धाः अपि ते दैत्याः एवं ते इत्यस्यापौनरुक्त्यम् ।
आजिमुखे युद्धारंभे पतिं विसृज्य पलायनाय मनो दधुः यतो हरावभक्ताः ॥ ३९ ॥ प्रधावतः पलायमानान्प्रेक्ष्य आदावेव तीव्रेण भयेन पलायितं भग्नं च
तद्वलं सैन्यं तच्च प्रेक्ष्य एतद्वक्ष्यमाणं बभाषे ॥ ४० ॥

१ पुंस्वानुपुंस्वैः पतितैः प्रावृषि नभो घनैः इति विजयध्वजसंमतः पाठः । २ अथाक्षिपंस्तत्र सुरेन्द्रसैनिकानित्यपरत्र । ३ दधुरस्तसाराः इति पाठान्तरम् ।

तदेव विशिनष्टि । कालोपपन्नामवसरोचितां मनस्विनां रुचिरां हे मय हे अनर्वन् मे वाचं शृणुत ॥ ३१ ॥ प्रतिक्रिया निवर्तनोपायः । ततो मृत्योरिह यशो
लोकः स्वर्गादिश्च यदि स्यात् । अथ तर्हि अमुं मृत्युं युक्तं समीचीनं प्राप्तं वा ॥ ३२ ॥ ब्रह्मसंधारणया कलेवरं जह्यादिति यत्स एको मृत्युः वीरशये रणभूमाव-
निवृत्तोऽपराङ्मुखः सन् जह्यादिति यत्स च एकः । तौ द्वाविह शास्त्रे संमतौ मृत्यू । तथा च स्मृतिः । “ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परिव्राड्
योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ” इति ॥ ३३ ॥ इति श्रीभा० म० षष्ठ० टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ एकादशे तु वृत्रस्य युद्धच्यमानस्य वज्रिणः ॥

कालोपपन्नां रुचिरां मनस्विनामुवाच वाचं पुरुषप्रवीरः ॥ हे विप्रचित्ते नमुचे पुलोमन्मन्त्रं नर्वञ्छम्बर मे शृणुध्वम् ॥ ३१ ॥ जातस्य
मृत्युर्ध्रुव एष सर्वतः प्रतिक्रिया यस्य न चेह कृता ॥ लोको यशश्चाथ ततो यदि ह्यमुं मृत्युं वरं को न वृणीत युक्तम् ॥ ३२ ॥
द्वौ संमताविह मृत्यू दुरापौ यद्ब्रह्मसंधारणया जितासुः ॥ कलेवरं योगरतो विजह्याद्यदग्रणीर्वीरशयेऽनिवृत्तः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभा०
षष्ठ० दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ त एवं शंसतो धर्मं वचः पत्युरचेतसः ॥ नैवागृह्णन्भयत्रस्ताः पलायनपरा नृप
॥ १ ॥ विशीर्यमाणां पृतनामासुरीमसुरर्षभः ॥ कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथवत् ॥ २ ॥ दृष्ट्वाऽतप्यत संकुद्ध इन्द्रशत्रु-
रमर्षितः ॥ तान्निवार्यौजसा राजन्निर्भर्त्स्येदमुवाच ह ॥ ३ ॥ वृत्र उवाच ॥ किं व उच्चरितैर्मातुर्धावद्भिः पृष्ठतो हतैः ॥ न हि
भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ॥ ४ ॥ यदि वः प्रधने श्रद्धा सारं वा क्षुल्लका हृदि ॥ अग्रे तिष्ठत मात्रं मे न चेद्
ग्राम्यसुखे स्पृहा ॥ ५ ॥ एवं सुरगणान्क्रुद्धो भीषयन्वपुषा रिपून् ॥ व्यनदत्सु महाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥ ६ ॥ तेन
देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटनेन वै ॥ निपेतुर्मूर्च्छिता भूमौ यथैवाशनिना हताः ॥ ७ ॥

भक्तिज्ञानबलोदर्काश्चित्रा वाचोऽनुवर्णिताः ॥ १ ॥ शंसतः कथयतः पत्युर्वचः ॥ १ ॥ कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः । काल्यमानां विद्राव्यमाणाम् ॥ २ ॥ अमर्षि-
तोऽसहमानस्तांस्त्रिदशान्निवार्य निर्भर्त्स्य चेदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ३ ॥ तदेवाह द्वाभ्याम् । मातुरुच्चरितैः पुरीषप्रायैः । प्रथमांतपाठे देवानां संबोधनम् । पृष्ठतो
हतैर्दैत्यैः वो युष्माकं किं स्यात् न किंचित् । न यशो नापि धर्मः । तदेवाह । न हीति ॥ ४ ॥ प्रधने संग्रामे । सारं धैर्यं हृदि चेत्तर्हि हे क्षुल्लकाः क्षुद्राः मात्रं
क्षणमात्रमग्रे तिष्ठतान चेदिह लोकभोगे स्पृहाऽस्ति ॥ ५ ॥ सुरगणान् रिपून् । सुमहान्प्राणो बलं यस्य । येन विचेतसो बभूवुः ॥ ६ ॥ वृत्रस्य विस्फोटनेन नादेन ॥ ७ ॥

उद्यतं शूलं येन गां भूमिम् । नालं वनं नलानां वनम् । उद्धतो मदो यस्य स यूथपतिर्गजो यथा मर्दयति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सप्तधनुःप्रमाणं देशम् ॥ ११ ॥
 सन्नोऽवसन्नो वाहो यस्य तस्मै न प्रायुक्तः । अमृतस्यंदी अमृतस्त्रावी यः स्वकरस्तेनाभिमर्शः स्पर्शस्तेन वीतव्यथो गतदुःखः क्षतो वाहो यस्यैन्द्रस्य स तथा-
 भूतो योद्धुमवतस्थे ॥ १२ ॥ स वृत्रः । हे नृपेन्द्र । आहवकाम्यया युद्धेच्छयाऽवस्थितम् । भ्रातृहणं भ्राता विश्वरूपस्तस्य हंतारम् । नृशंसं क्रूरं तदेवांहः
 ममर्दं पद्भ्यां सुरसैन्यमातुरं निमीलिताक्षं रणरङ्गदुर्मदः ॥ गां कम्पयन्नुद्यतशूल ओजसा नालं वनं यूथपतिर्यथोन्मदः ॥ ८ ॥
 विलोक्य तं वज्रधरोऽत्यमर्षितः स्वशत्रवेऽभिद्रवते महागदाम् ॥ चिक्षेप तामापततीं सुदुःसहां जग्राह वामेन करेण लीलया ॥ ९ ॥
 स इन्द्रशत्रुः कुपितो भृशं तया महेन्द्रवाहं गदयोग्रविक्रमः ॥ जघान कुम्भस्थल उन्नदन्मृधे तत्कर्म सर्वे समपूजयन्पृथु ॥ १० ॥
 ऐरावतो वृत्रगदाभिमृष्टो विघूर्णितोऽद्रिः कुलिशाहतो यथा ॥ अपासरद्भिन्नमुखः सहेन्द्रो वमन्नसृक्सप्तधनुर्भृशार्तः ॥ ११ ॥
 न सन्नवाहाय विषण्णचेतसे प्रायुक्तः भूयः स गदां महात्मा ॥ इन्द्रोऽमृतस्यन्दिकराभिमर्शवीतव्यथक्षतवाहोऽवतस्थे ॥ १२ ॥
 स तं नृपेन्द्राहवकाम्यया रिपुं वज्रायुधं भ्रातृहणं विलोक्य ॥ स्मरंश्च तत्कर्म नृशंसमंहः शोकेन मोहेन हसज्जगाद ॥ १३ ॥
 वृत्र उवाच ॥ दिष्ट्या भवान् मे समवस्थितो रिपुर्यो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च ॥ दिष्ट्याऽनृणोऽद्याहमसत्तम त्वया मच्छूलनिर्भि-
 न्नदृषद्गदाऽचिरात् ॥ १४ ॥ यो नोऽग्रजस्यात्मविदो द्विजातेर्गुरोरपापस्य च दीक्षितस्य ॥ विश्रभ्य खड्गेन शिरांस्यवृश्चत् पशो-
 रिवाऽकरुणः स्वर्गकामः ॥ १५ ॥ ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गर्ह्यम् ॥ कृच्छ्रेण मच्छूलविभिन्नदे-
 हमस्पृष्टवार्हिं समदन्ति गृध्राः ॥ १६ ॥

पापं तस्य कर्म स्मरन् ॥ १३ ॥ यो ब्रह्महा ब्राह्मणं हतवान्विशेषतः स्वगुरुं मम च भ्रातरं स भवानग्रतः समवस्थितः एतदिष्ट्या भद्रं जातम् । दिष्ट्येत्यव्य-
 यमानंदार्थे । हे असत्तम मम शूलेन निर्भिन्नं दृषत्तुल्यं हृत् हृदयं यस्य तेन त्वया निमित्तभूतेनाद्याचिरादेव भ्रातुरनृणोऽहं स्यामेतच्च दिष्ट्या ॥ १४ ॥ स्वर्ग-
 कामो यो भवानवृश्चत् । स्वर्गकामो याज्ञिकः पशोरिवेति वा ॥ १५ ॥ तं त्वामस्पृष्टवह्निमदग्धदेहं समदन्ति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशः ॥ १६ ॥

१ जगाद दानवः इ० कस्मिंश्चिन्मुद्रितपुस्तके पाठः । २ स्वर्गकामो याज्ञिकः पुरुषोऽकरुणः दयाशून्यः सन् यथा पशोः शिरांसि छिनत्ति तद्वदित्यर्थः ।

अन्येऽपि ये अज्ञा इह त्वा त्वां नृशंसमनु मह्यमुद्यतास्त्राः संतो यदि प्रहरन्ति तैर्भूतनाथान्भैरवादीन्यक्षयामि । कथंभूतैः निशातं तीक्ष्णीकृतं यन्मम त्रिशूलं तेन निर्भिन्नो गलो येषां तैः ॥ १७ ॥ अथो अथवा । हरे भो इंद्र । यदि भवानेव मम शिरो हर्ता हरिष्यति तत्र तथा सत्यनृणो विमुक्तकर्मबंधः सन्भूतेभ्यो बलिं देहेन विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये धीराणां पदं प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥ जीवितादपि मृत्युरेव ममाभिमत इत्याशयेनाह । सुरेशोति । न हिनोषि नहि क्षिपसि । गदेव विफलो यास्यतीति संशयं मा कार्षीः । कृपणादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याच्चा यथा निष्फला तथा न स्यात् ॥ १९ ॥ अमोघत्वे हेतुं वदंस्तं प्रोत्साहयति । नन्विति । तेजितस्तीक्ष्णीकृतः । शत्रुं मां जहि । विष्णुना यंत्रितः प्रेरितः ॥ २० ॥ हननेन मम पीडा स्यादित्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह । अहमिति ।

अन्येऽनु ये त्वेह नृशंसमज्ञा ये ह्युद्यतास्त्राः प्रहरन्ति मह्यम् ॥ तैर्भूतनाथान् सगणान् निशातत्रिशूलनिर्भिन्नगलैर्यजामि ॥ १७ ॥ अथो हरे मे कुलिशेन वीर हर्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह ॥ तत्रानृणो भूतबलिं विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये ॥ १८ ॥ सुरेश कस्मान्न हिनोषि वज्रं पुरः स्थिते वैरिणि मय्यमोघम् ॥ मा संशयिष्ठा न गदेव वज्रं स्यान्निष्फलं कृपणार्थैव याच्चा ॥ १९ ॥ नन्वेष वज्रस्तव शक्र तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा स तेजितः ॥ तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीगुणास्ततः ॥ २० ॥ अहं समाधाय मनो यथा ह संकर्षणस्तच्चरणारविन्दे ॥ त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशो गतिं मुनेर्याम्यपविद्धलोकः ॥ २१ ॥ पुंसां किलैकान्तधियां स्वकानां याः सम्पदो दिवि भूमौ रसायाम् ॥ न राति यद् द्वेष उद्वेग आधिर्मदः कलिव्यसनं संप्रयासः ॥ २२ ॥ त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ॥ ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिंचनगोचरोऽन्यैः ॥ २३ ॥

संकर्षणो मत्पतिर्यथा समाधियोगमाह तथा तदीयचरणारविन्दे मनः समाधाय मुनेर्योगिनो गतिमहं यास्यामि । तव वज्रस्य रंहसा लुलितशिखिन्नो ग्राम्यपाशो विषयभोगलक्षणो यस्य । अपविद्धलोकस्त्यक्तदेहः ॥ २१ ॥ तर्हि भगवान्संकर्षणः स्वभृत्याय मह्यमेव स्वर्गादिसंपदो दास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह । पुंसा-मिति । स्वर्गे भूमौ रसातले च याः संपदस्ताः किल निश्चितं न राति न ददाति । तत्र हेतुः । यद्याभ्यो द्वेषादयो भवन्ति ॥ २२ ॥ तर्हि स्वभक्तस्य किं विधत्ते तत्राह । त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो य आयासस्तस्य विघातं विधत्ते तत आयासोपरमादनुमेयो न त्वैश्वर्यादिना । अतः सम्यग्भगवत्प्रसादाभावात्तव संपदो

१ अपविद्धास्त्यक्ता लोकास्तत्तल्लोकविषयभोगवासना येन स तथाभूतोऽहं तथा च देहमात्रस्यैव प्रतिबंधकत्वात्तन्नाशेन संसारनिवृत्तिर्भगवत्प्राप्तिश्च मम निश्चितैवेति भावः ।

भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥ एवमिन्द्राय स्वाभिप्रायं निवेद्य भगवंतं प्रार्थयते । अहमिति । तव पादावेव एकं मूलमाश्रयो येषां तेषां दासानामनुदासो भूयो भविताऽस्मि भविष्यामि भवेयम् । असुपतेः प्राणनाथस्य तव गुणान्मम मनः स्मरतु । वागपि तानेव कीर्तयतु । कायस्तवैव कर्म करोतु ॥ २४ ॥ ननु किं दास्येन तुभ्यं महाफलानि दास्यामि तत्राह । नाकपृष्ठं ध्रुवपदं ब्रह्मलोकादिकं च हे समंजस निखिलसौभाग्यनिधे त्वा त्वां विरह्य पृथक्कृत्य न कांक्षे नेच्छामि ॥ २५ ॥ तर्हि किमिच्छसि तदाह । अजातपक्षाः खगा घ्नूकादिभिः पीडिता यथा मातरं यथा च दाम्ना बद्धा बालवत्साः स्तन्यं पयः यथा च व्युषितं

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः ॥ मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥ २४ ॥

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ॥ न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरह्य काङ्क्षे ॥ २५ ॥

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ॥ प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥ २६ ॥

ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ॥ त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे वृत्रासुरेण भगवत्स्तोत्रवर्णनं नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ऋषिरुवाच ॥

एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः ॥ शूलं प्रगृह्याभ्यपतत् सुरेन्द्रं यथा महापुरुषं कैटभोऽप्सु ॥ १ ॥ ततो

युगान्ताग्निकठोरजिह्वमाविध्य शूलं तरसाऽसुरेन्द्रः ॥ क्षिप्त्वा महेन्द्राय विनद्य वीरो हतोऽसि पापेति रुषा जगाद ॥ २ ॥

दूरदेशगतं प्रियं कामेन विषण्णा प्रिया तथा मे मनस्तापत्रयपीडितं कर्मभिर्वद्धं च कामादिभिर्विषण्णं च त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ उत्तमश्लोकस्य

तव जनेषु भक्तेष्वेव मम सख्यं भूयात् । त्वन्मायया देहादिष्वासक्तचित्तस्य भूयोऽपि तेष्वसक्तिर्न भूयात् ॥ २७ ॥ इति षष्ठस्कन्धे टीकायामेकादशोऽ-

ध्यायः ॥ ११ ॥ ६९ ॥ द्वादशेऽतिविषण्णेन स्वयमुत्साहितेन तु ॥ महेन्द्रेण महायुद्धे वृत्रस्य वध ईर्यते ॥ १ ॥ महापुरुषं श्रीविष्णुम् । अप्सु प्रलयोदके

॥ १ ॥ युगांताग्निकठोरा जिह्वा शिखा यस्य तत् । आविध्य भ्रामयित्वा ॥ २ ॥

१ उत्तमश्लोक इत्यनेन भगवद्भक्तसंगेन भगवद्यशोज्ञानेनैव सर्वकर्ममूलाविद्यानिवृत्त्या संसारनिवृत्तिरनायासेनैव भवतीति सूचितम् । संसारचक्रे भ्रमत इत्यपि संभावनामात्रेणोक्तम् । अनंतरमेव सायुज्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्य इत्युक्तत्वाच्च ।

तत्त्वे आपतदागच्छत् । विचलत्पारभमत् । ग्रहश्लोका च ग्रहोल्कं तद्वदुष्प्रेक्ष्यम् । शतं पर्वाणि यस्य तेन । उरगराजो वासुकिस्तस्य भोगो देहस्तदाकारम् ॥ ३ ॥
 हनौ कपोलप्रांते । अमरेभमैरावतं च ॥ ४ ॥ पुरुहूतस्य इंद्रस्य संकटम् ॥ ५ ॥ पुनश्च तमाह वृत्रः । हे हरे इंद्र ॥ ६ ॥ सदा जयो नैव किंतु कुत्रचिज्जय एकत्र
 कुत्रचित्कदाचिन्नैव । यद्वा कुत्रचिदपि युयुत्सतां सदा जयो नैव किं त्वेकत्रैव । कदाचिदेवेत्यर्थः । परो देह आत्मा येषां परार्थीनात्मनामिति वा । आद्यमना-
 दिम् । सनातनं नित्यम् ॥ ७ ॥ परार्थीनतामेवाह । लोका इति सप्तभिः । यस्य वशे स्थिताः स्वयं विवशाः संतः श्वसन्ति चेष्टन्ते । द्विजाः पक्षिणः शिचा
 ख आपतत्तद्विचलद्ग्रहोल्कवन्निरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्रवः ॥ वज्रेण वज्री शतपर्वणाच्छिन्नद्रुजं च तस्योरगराजभोगम् ॥ ३ ॥
 छिन्नैकबाहुः परिधेण वृत्रः संरब्ध आसाद्य गृहीतवज्रम् ॥ हनौ तताडेन्द्रमथाऽमरेभं वज्रं च हस्ताभ्यपतन्मघोनः ॥ ४ ॥ वृत्रस्य
 कर्मातिमहाद्रुतं तत् सुरासुराश्चारणसिद्धसङ्गाः ॥ अपूजयंस्तत् पुरुहूतसंकटं निरीक्ष्य हा हेति विचुक्रुशुर्भृशम् ॥ ५ ॥ इन्द्रो न
 वज्रं जगृहे विलज्जितश्च्युतं स्वहस्तादरिसन्निधौ पुनः ॥ तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रुं न विषादकालः ॥ ६ ॥
 युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः सदैकत्र न वै परार्थीनाम् ॥ विनैकमुत्पत्तिलयस्थितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम् ॥ ७ ॥
 लोकाः सपाला यस्येमे इवसन्ति विवशा वशे ॥ द्विजा इव शिचा बद्धाः स काल इह कारणम् ॥ ८ ॥ ओजः सहो बलं प्राणममृतं
 मृत्युमेव च ॥ तमज्ञाय जनो हेतुमात्मानं मन्यते जडम् ॥ ९ ॥ यथा दारुमयी नारी यथा यन्त्रमयो मृगः ॥ एवं भूतानि मघव-
 न्नीशतन्त्राणि विद्धि भोः ॥ १० ॥ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः ॥ शक्नुवन्त्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात् ॥ ११ ॥
 अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽनीशमीश्वरम् ॥ भूतैः सृजति भूतानि असते तानि तैः स्वयम् ॥ १२ ॥

जालेन । कालः कलयतीति भगवान् इह जयादौ कारणम् ॥ ८ ॥ ओज आदिरूपं कालं तं हेतुमज्ञायाविज्ञाय जडं संतमात्मानं देहं हेतुं मन्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ ननु
 स्वारंभकप्रधानपुरुषादि तन्त्राणीति युक्तं तत्राह । पुरुष इति । व्यक्तं महत्तत्त्वम् । आत्माऽहंकारः ॥ ११ ॥ ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव सृष्ट्यादिहेतुरिति मीमां-
 सका मन्यन्ते तत्राह । एवमविद्वाननीशमेवात्मानमीश्वरं स्वतंत्रं मन्यते । ननु पित्रादयः स्रष्टारो दृश्यन्ते व्याघ्रादयस्तु हंतारस्तत्राह । भूतैरिति । स्वयमीश्वरः

१ आपततं ज्वलितं महोल्कवादिति पाठान्तरम् । २ अमरेशं इति वा पाठः । ३ पराजयः इत्यपि कचित् ।

॥१२॥ ननु त्वया पराजितस्य मम जयादिशंकैव नास्ति किमिति मां बलाद्युद्धे प्रवर्तयसि तत्राह । आयुरिति । तत्काले जयादिकाले । विपर्यया अकीर्त्यादयः
 ॥१३॥ यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समः स्याद्धर्षविषादहीनो भवेत् ॥१४॥ समदृष्टावुपायमाह । सत्त्वमिति । हर्षादिभिर्न बद्धयते ॥१५॥ हर्षविषादानिवृत्त्यै
 तवाहमेव गुरुरित्याह । पश्येति । वृक्कणमायुधं भुजश्च यस्य ॥१६॥ अनियतत्वं द्यूतरूपकेणोपसंहरति । प्राण एव ग्लहः पणो यस्मिन् । इषव एवाक्षाः

आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशिषः पुरुषस्य याः ॥ भवन्त्येव हि तत्काले यथानिच्छोर्विपर्ययाः ॥१३॥ तस्मादकीर्तियशसोर्जयाप-
 जययोरपि ॥ समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्तथा ॥१४॥ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ तत्र साक्षि-
 णमात्मानं यो वेद न स बध्यते ॥१५॥ पश्य मां निर्जितं शक्र वृक्कणायुधभुजं मृधे ॥ घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥१६॥
 प्राणग्लहोऽयं समर इष्वक्षो वाहनासनः ॥ अत्र न ज्ञायतेऽमुष्य जयोऽमुष्य पराजयः ॥१७॥ श्रीशुक उवाच ॥ इन्द्रो वृत्रवचः
 श्रुत्वा गतालीकमपूजयत् ॥ गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गतविस्मयः ॥१८॥ इन्द्र उवाच ॥ अहो दानव सिद्धोऽसि यस्य ते मति-
 रीदृशी ॥ भक्तः सर्वात्मनात्मानं सुहृदं जगदीश्वरम् ॥१९॥ भवानतर्षीन्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ॥ यद्विहायासुरं भावं
 महापुरुषतां गतः ॥२०॥ खल्विदं महदाश्चर्यं यद्रजः प्रकृतेस्तव ॥ वासुदेवे भगवति सत्त्वात्मनि दृढा मतिः ॥२१॥ यस्य
 भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसेश्वरे ॥ विक्रीडतोऽमृताम्भोधौ किं क्षुद्रैः खातकोदकैः ॥२२॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति ब्रुवाणावन्योन्यं
 धर्मजिज्ञासया नृप ॥ युयुधाते महावीर्याविन्द्रवृत्रौ युधांपती ॥२३॥ आविध्य परिघं वृत्रः कार्ष्णायसमरिंदमः ॥ इन्द्राय प्राहिणोद्
 घोरं वामहस्तेन मारिष ॥२४॥

पाशका यस्मिन् । वाहनान्येवेतस्ततश्चाल्यमानान्यासनानि फलका यस्मिन् ॥१७॥ गतालीकं निष्कपटम् ॥१८॥ भक्तः सर्वात्मना जगदीश्वरं सेवितवानसि
 ॥१९॥२०॥२१॥ तस्य तव खातकोदकैर्गर्तादिजलोपमैः स्वर्गादिभिः किम् ॥२२॥ युधां संग्रामाणां पती मुख्यौ ॥२३॥ हे मारिष श्रेष्ठ राजन् ॥२४॥

१ ते काले इति पाठान्तरम् । २ सुखदुःखयोरित्यर्थः । ३ निःश्रेयसं मोक्षस्तस्येश्वरे दातरि उपलक्षणमेतत् धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थदातरि हरौ आधिदैविकादि
 त्रिविधदुःखहर्तरि भगवति यस्य भक्तिरस्ति तस्य तव स्वर्गादिसुखेन किमिति शेषः । ४ अरिंदमेति पाठे परीक्षितसंबोधनम् ।

॥ २५ ॥ उत्कृत्तं मूलं ययोस्ताभ्यां रक्तं स्रवतीति तथा । गोत्रः पर्वतः ॥ २६ ॥ कृत्वा धरामित्यादेर्जग्रासेति तृतीयेनान्वयः । नभोवदंभीरेण वज्रेण । लेलिहः
सर्पस्तद्वदुल्बणया जिह्वया ॥ २७ ॥ कालतुल्याभिर्दंष्ट्राभिर्ग्रसन्निव । आक्षिपन् चालयन् ॥ २८ ॥ निर्जरयन् चूर्णयन् ॥ २९ ॥ महाप्राणो महाबलः ।
महावीर्यो महाप्रभावः महासर्पोऽजगरो द्विपं गजम् ॥ ३० ॥ महापुरुषेण कवचरूपेण श्रीनारायणेन सन्नद्धो दंशितः । योगबलेन च ॥ ३१ ॥ बलभिर्दिन्द्रः ।
उच्चकर्तृ चिच्छेद ॥ ३२ ॥ तदेवाह । तस्य कंधरं कंधराम् । आशुवेगोऽतिवेगवान् । ज्योतिषां सूर्यादीनाम् अयने दक्षिणोत्तरगतिरूपे संवत्सरे योऽहर्गणः

स तु वृत्रस्य परिधं करं च करभोपमम् ॥ चिच्छेद युगपदेवो वज्रेण शतपर्वणा ॥ २५ ॥ दोभ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यां बभौ रक्तस्र-
वोऽसुरः ॥ छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद्भ्रष्टो वज्रिणा हतः ॥ २६ ॥ कृत्वाऽधरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुम् ॥ नभोगम्भी-
रवज्रेण लेलिहोल्बणजिह्वया ॥ २७ ॥ दंष्ट्राभिः कालकल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयम् ॥ अतिमात्रमहाकाय आक्षिपंस्तरसा गिरीन्
॥ २८ ॥ गिरिराट् पादचारीव पद्भ्यां निर्जरयन् महीम् ॥ जग्रास स समासाद्य वज्रिणं सहवाहनम् ॥ २९ ॥ महाप्राणो महावीर्यो
महासर्प इव द्विपम् ॥ वृत्रग्रस्तं तमालक्ष्य सप्रजापतयः सुराः ॥ ३० ॥ हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चक्रुः समहर्षयः ॥ निर्गीर्णो-
ऽप्यसुरेन्द्रेण न ममारोदरं गतः ॥ महापुरुषसन्नद्धो योगमायाबलेन च ॥ ३१ ॥ भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिर्द्विभुः ॥
उच्चकर्तृ शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा ॥ ३२ ॥ वज्रस्तु तत्कन्धरमाशुवेगः कृन्तन् समन्तात् परिवर्तमानः ॥ न्यपातयत्तावदहर्ग-
णेन यो ज्योतिषामयने वार्त्रहत्ये ॥ ३३ ॥ तदा च खे दुन्दुभयो विनेदुर्गन्धर्वसिद्धाः समहर्षिसङ्घाः ॥ वार्त्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना
मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥ ३४ ॥ वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिररिन्दम ॥ पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत ॥ ३५ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे वृत्रवधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

षष्ठ्युत्तरशतत्रयात्मकस्तावताऽहर्गणेन वार्त्रहत्ये वृत्रहत्यायोग्ये काले न्यपातयत् । स्वार्थे तद्धितः । वृत्रहत्यायां वृत्रहननार्थं परिवर्तमान इत्यर्थः
॥ ३३ ॥ वार्त्रघ्नलिङ्गैर्वृत्रहंतुर्वीर्यप्रकाशकैः । वार्त्रहत्याय शवसे पृतनासाहाय्यं चैत्यादौस्तमिन्द्रमभिष्टुवाना अभिष्टुवंतः ॥ ३४ ॥ अलोकं लोकातीतं भगवंतम्
॥ ३५ ॥ इति षष्ठस्कन्धे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ ६१ ॥

॥ ६१ ॥

॥ ६१ ॥

त्रयोदशे तु वृत्रस्य ब्रह्महत्यामहाभयात् ॥ चिं नष्टोऽवितः शक्रो विष्णुनेति निरूप्यते ॥ १ ॥ १ ॥ अनिर्वृतं शक्रमपृष्टा स्वयमेव प्रतिजग्मुः ॥ २ ॥ हरे-
रिद्रस्य ॥ ३ ॥ तस्य दुःखहेतुं वक्तुं प्रस्तावकथामाह । वृत्रविक्रमेत्यादिना । आर्थयन्प्रार्थयन्त । बृहद्वधाद्ब्राह्मणवधाद्धीतः सन् ॥ ४ ॥ एनः पापं विभक्तं

श्रीशुक उवाच ॥ वृत्रे हते त्रयो लोका विना शक्रेण भूरिद ॥ सपाला ह्यभवन् सद्यो विज्वरा निर्वृतेन्द्रियाः ॥ १ ॥ देवर्षिपितृभूतानि
दैत्या देवानुगाः स्वयम् ॥ प्रतिजग्मुः स्वधिषण्यानि ब्रह्मेशेन्द्रादयस्ततः ॥ २ ॥ राजोवाच ॥ इन्द्रस्याऽनिर्वृतेर्हेतुं श्रोतुमिच्छामि
भो मुने ॥ येनासन् सुखिनो देवा हरेर्दुःखं कुतोऽभवत् ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृत्रविक्रमसंविन्नाः सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥
तद्वधायार्थयन्निन्द्रं नैच्छद्भीतो बृहद्वधात् ॥ ४ ॥ इन्द्र उवाच ॥ स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवम् ॥ विभक्तमनुगृह्णद्भिर्वृत्रहत्यां
क माज्मर्यहम् ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रुवन् ॥ याजयिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्म भैः ॥ ६ ॥
हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम् ॥ इष्ट्वा नारायणं देवं मोक्ष्यसेऽपि जगद्वधात् ॥ ७ ॥ ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाऽऽचार्यहा-
ऽघवान् ॥ श्वादः पुल्कसको वाऽपि शुष्येरन् यस्य कीर्तनात् ॥ ८ ॥ तमैवमेधेन महामखेन श्रद्धाऽन्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ॥
हत्वाऽपि सब्रह्म चराचरं त्वं न लिप्यसे किं खलुनिग्रहेण ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संचोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् ॥
ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम् ॥ १० ॥ तयेन्द्रः स्मासहत्पापं निर्वृतिर्नाऽमुमाऽऽविशत् ॥ ह्रीमन्तं वाच्यतां प्रातं
सुखयन्त्यपि नो गुणाः ॥ ११ ॥ तां ददर्शानुधावन्तीं चाण्डालीमिव रूपिणीम् ॥ जरया वेपमानाङ्गीं यक्षमग्रस्तामसृक्पटाम् ॥ १२ ॥

विभज्य गृहीतम् । मर्जिम शोधयामि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वृषाकपिमिन्द्रम् ॥ १० ॥ तया देवादिभिः कारिताया । स्मेत्यवधारणे । इन्द्र एव तापमसहत नान्यः ।
अमुमिन्द्रं निर्वृतिर्नाविशत् । ननु धैर्यादिगुणयुक्तस्य कुतोऽनिर्वृतिस्तत्राह । ह्रीमन्तं लज्जावंतम् । वाच्यतां निन्दताम् ॥ ११ ॥ यक्षमग्रस्तां क्षयरोगव्याप्ताम् ॥ १२ ॥

१ यो हि विश्वरक्षां करोति तस्य तव रक्षायां कः प्रयास इति भावः । २ अश्वमेधस्यायमेव महिमेत्याशयेनाहुः महामखेनेति । अनुष्ठाने त्वस्माकं संदेह एव
नास्तीति । विघ्नशंका तु नैव कर्तव्येत्याशयेनाहुः अस्माभिरिति । तव तु श्रद्धामात्रमेवापि क्षतमित्याहुः श्रद्धेति । चराचरग्रहणेनैव तदन्तःपातिब्रह्मणोऽपि ग्रहणा-
त्पृथक्तद्ग्रहणं तद्वधस्य दोषाधिक्येन तदवशेषशंकानिरासार्थम् ।

मीनस्येव गंधो यस्य स मीनगंधिः स चासावसुश्च श्वासवायुस्तस्य गंधेन ॥ १३ ॥ प्रागुदीचीं दिशं गतः संस्तूर्णं मानसं सरः ॥ १४ ॥ स इंद्रः सहस्रं वर्षाणि पुष्करनालस्य तंतून् प्रति आवसत् । कथंभूतः । न लब्धो भोगो येन सः । कुतः । यद्यस्मादिह जले वसन्नग्निदूतश्च स्वयम् । अग्रेष्व स्वदूतस्य हविर्भागा-
न्नेतुर्जले प्रवेशासंभवादलब्धभोग इत्यर्थः । पाठांतरे न लब्धो यज्ञभागो येन सः ॥ १५ ॥ त्रिणाकं न अकं दुःखं यस्मिन्निति नाकः पुण्यलोकः । तृतीयं नाकं स्वर्गम् । ननु मनुष्यस्य कुतः स्वर्गराज्यं तत्राह । विद्यादिभिरनुभावः स्वर्गपालनसामर्थ्यं यस्य सः । तर्हि तस्मिन्सति कथमिन्द्रस्य पुनः स्वर्गप्राप्ति-
स्तत्राह । स नहुषः संपदैश्वर्याभ्यां यो मदस्तेनांधा बुद्धिर्यस्य स इंद्रपत्न्या शच्या तिरश्चां गतिं सर्पयोर्ने नीत उपायेन प्रापितः । एवं ह्याख्यायते । नहुषः

विकीर्य पलितान् केशान् तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीम् ॥ मीनगन्ध्यसुगन्धेन कुर्वतीं मार्गदूषणम् ॥ १३ ॥ नभोगतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशांपते ॥ प्रागुदीचीं दिशं तूर्णं प्रविष्टो नृप मानसम् ॥ १४ ॥ स आवसन् पुष्करनालतन्तूनलब्धभोगो यदिहाग्निदूतः ॥ वर्षाणि साहस्रमलक्षितोऽन्तः स चिन्तयन् ब्रह्मवधाद्विमोक्षम् ॥ १५ ॥ तावत् त्रिणाकं नहुषः शशास विद्यातपोयोगबलानुभावः ॥ स सम्पदैश्वर्यमदान्धबुद्धिर्नीतस्तिरश्चां गतिमिन्द्रपत्न्या ॥ १६ ॥ ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतम्भरध्याननिवारिताघः ॥ पापस्तु दिग्देवतया हतौजास्तं नाभ्यभूदवितं विष्णुपत्न्या ॥ १७ ॥ तं च ब्रह्मर्षयोऽभ्येत्य हयमेधेन भारत ॥ यथावदीक्ष्यां चक्रुः पुरुषा-
राधनेन ह ॥ १८ ॥ अथेज्यमाने पुरुषे सर्वदेवमयात्मनि ॥ अश्वमेधे महेन्द्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥

किल कदाचिदिन्द्राणिमुवाच इंद्रस्तावदहमतस्त्वं मां भजेति तयाचावेदितवृत्तांतो बृहस्पतिस्तामुवाच ब्राह्मणवाह्यशिविकायामारुह्यागतं त्वां भजिष्यामीति बृहि ततोऽसौ ब्रह्मशापात्पतिष्यतीति तया च तथोक्तो नहुषोऽगस्त्यादीन् शिविकां वाहयामास । तदा शीघ्रं सर्पं सर्पेत्यगस्त्यं पदा पस्पर्श । तेन कुपितेन सर्पो भवेति शप्तो महासर्पोऽजगरोऽभूदिति ॥ १६ ॥ तत इंद्रः स्वर्गं गतः प्राप्तः । कथंभूतः । ब्रह्मगिरा ब्राह्मणवाक्येनोपहूतः सन् । ऋतंभरः सत्यपालको हरि-
स्तस्य ध्यानेन निवारितमघं येन । प्रागपि तु पापो ब्रह्मवधस्तमिंद्रं नाभ्यभूत्स्याभिभवं नाकरोत् । कुतः । दिग्देवतया प्रागुदीच्यां दिशि स्थितया श्रीरुद्रेण अवितं रक्षितं संतम् ॥ १७ ॥ पुरुषस्य हरेराराधनं यस्मिन्स्तेन ॥ १८ ॥ सर्वदेवमय आत्मा मूर्तिर्यस्य तस्मिन् । सर्ववेदमयात्मनीति वा पाठः । ब्रह्मवादिभि-

१ सर्वभूतमयात्मनि इति सर्ववेदमयात्मनि इति च पाठः ।

विततेऽनुष्ठितेऽश्वमेधे महेंद्रेणेज्यमाने पुरुषे सति ॥ १९ ॥ तेनैव पुरुषेणैव शून्याय नीतः निःशेषनाशित इत्यर्थः ॥ २० ॥ अधिकृता यज्ञा येन तम् ॥ २१ ॥
पाठादि विधातुमाख्यानं स्तौति । इदमिति । प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनम् । तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन् । भक्तेरुच्छ्रयो यस्मिन् । भक्तजनानामनुवर्णनं
यस्मिन् महेंद्रस्य मोक्षो यस्मिन् । मरुत्वतो विशेषेण जयो यस्मिन् ॥ २२ ॥ इंद्रियं तत्पाटवकरं इंद्रसंबंधीति वा । आयुषमायुष्यम् ॥ २३ ॥ इति
श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ६९ ॥ वृत्रस्य ज्ञानभक्त्यादि श्रुत्वा पृष्ठः परीक्षिता ॥ हेतुमाह चतुर्भिस्तत्प्राग्जन्मच-

स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप ॥ नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना ॥ २० ॥ स वाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन
मरीचिमिश्रैः ॥ इष्ट्वाऽधियज्ञं पुरुषं पुराणमिन्द्रो महानास विधूतपापः ॥ २१ ॥ इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानु-
कीर्तनम् ॥ भक्त्युच्छ्रयं भक्तजनानुवर्णनं महेंद्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः ॥ २२ ॥ पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वन्त्यथो पर्वणि
पर्वणीन्द्रियम् ॥ धन्यं यज्ञस्यं निखिलाघमोचनं रिपुंजयं स्वस्त्ययनं तथाऽऽयुषम् ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
इन्द्राश्वमेधवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ परीक्षिदुवाच ॥ रजस्तमःस्वभावस्य ब्रह्मन् वृत्रस्य पाप्मनः ॥ नारायणे भगवति
कथमासीद् दृढा मतिः ॥ १ ॥ देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम् ॥ भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते ॥ २ ॥ रजोभिः
समसङ्ख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः ॥ तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः ॥ ३ ॥ प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनैव द्विजोत्तम ॥
मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिध्यति ॥ ४ ॥ मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ॥ सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि
महामुने ॥ ५ ॥ वृत्रस्तु स कथं पापः सर्वलोकोपतापनः ॥ इत्थं दृढमतिः कृष्ण आसीत् संग्राम उल्बणे ॥ ६ ॥

रितोक्तिभिः ॥ १ ॥ चतुर्दशे तु सहसा कृच्छ्रलब्धे सुते मृते ॥ चित्रकेतोरतिस्नेहादतिशोको निरूप्यते ॥ २ ॥ रजश्च तमश्च स्वभावो यस्य ॥ १ ॥ २ ॥
भक्तेर्दुर्लभत्वं प्रपंचयति । रजोभिरिति त्रिभिः । पार्थिवै रजोभिः परमाणुभिः समाः संख्याता अनन्ता इत्यर्थः । जंतवो जीवास्तेषां मध्ये ये केचन कतिपये
श्रेयो धर्ममीहन्ते कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ मुच्येत गृहादिसंगाद्विमुच्यते । सिध्यति तत्त्वं जानाति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्युति सिध्यते । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धेः ।

न चेन्द्रभिया कृष्णं शरणं गत इत्याह । यः पौरुषेणेति ॥ ७ ॥ ८ ॥ यथा यथावत् शृणु ॥ ९ ॥ १० ॥ भार्यासहस्राणां दशसहस्राणि कोटिरित्यर्थः । सान्ता-
निकः स्वयं संतानार्होऽपि पुत्रोत्पादनसमर्थोऽपि तासु संततिं न लेभे । सर्वास्ता बंध्या एव दैवयोगेन मिलिता इति भावः ॥ ११ ॥ तदेवाह । बंध्यापतेरिति
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ उपासीदत्तस्य समीपमुपविवेश । समाहितः संयतः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अपि किम् । अनामयमारोग्यम् । तथात्मनः तव प्रकृतीनां
स्वस्ति शुभं किम् । प्रकृत्यधीनमेव हि राज्यमिति सदृष्टांतमाह । यथा महाराजाभिः सप्तभिः प्रकृतिभिः पुमान् जीवो नित्यं गुप्तो भवति नतु तद्व्यतिरेकेण
अत्र नः संशयो भूयान् श्रोतुं कौतूहलं प्रभो ॥ यः पौरुषेण समरे सहस्राक्षमतोषयत् ॥ ७ ॥ मृत उवाच ॥ परीक्षितोऽथ संप्रश्नं भगवान्
बादरायणिः ॥ निशम्य श्रद्धानस्य प्रतिनन्द्य वचोऽब्रवीत् ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमिमं यथा ॥ श्रुतं
द्वैपायनमुखान्नारदादेवलादपि ॥ ९ ॥ आसीद्राजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप ॥ चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत् कामधुङ् मही
॥ १० ॥ तस्य भार्यासहस्राणां सहस्राणि दशाभवन् ॥ सान्तानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु संततिम् ॥ ११ ॥ रूपौदार्यवयोजन्मविद्यै-
श्वर्यश्रियादिभिः ॥ संपन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता बन्ध्यापतेरभूत् ॥ १२ ॥ न तस्य संपदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः ॥ सार्वभौमस्य भूश्चे-
यमभवन् प्रीतिहेतवः ॥ १३ ॥ तस्यैकदा तु भवनमङ्गिरा भगवानृषिः ॥ लोकाननुचरन्नैतानुपागच्छद्यदृच्छया ॥ १४ ॥ तं पूजयित्वा
विधिवत् प्रत्युत्थानार्हणादिभिः ॥ कृतातिथ्यमुपासीदत् सुखार्सीनं समाहितः ॥ १५ ॥ महर्षिस्तमुपासीनं प्रश्रयावनतं क्षितौ ॥
प्रतिपूज्य महाराज समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ अङ्गिरा उवाच ॥ अपि तेऽनामयं स्वस्ति प्रकृतीनां तथात्मनः ॥ यथा प्रकृतिभि-
र्गुप्तः पुमान् राजापि सप्तभिः ॥ १७ ॥ आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा निधाय श्रेय आप्नुयात् ॥ राज्ञा तथा प्रकृतयो नरदेवाऽऽहिताधयः ॥ १८ ॥
क्षणमपि तिष्ठति तथा राजाऽपि सप्तप्रकृतिभिः “ स्वाम्यर्मात्यौ जनपदा दुर्गद्रविणसंचयाः । दंडो मित्रं च तस्यैताः सप्त प्रकृतयो मताः ॥ ” इत्युक्तलक्षणाभि-
नित्यं गुप्तः सन् श्रेय आप्नुयात् इत्युत्तरेणान्वयः । तत्र स्वामी गुरुः स्वयं वा ॥ १७ ॥ आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा साक्षान्निधाय तदनुवर्तिनं कृत्वा श्रेयो
राज्यसुखं प्राप्नुयादित्यर्थः । प्रकृतीनां च सुखं राजाधीनमेवेत्याह । हे नरदेव तथा प्रकृतयोऽपि राज्ञा आहिताधयो निहितनिक्षेपा धनैः समृद्धा भवन्ति ।

१ कर्मसहायोऽर्मात्यः । २ मंत्रसहायो मित्रम् ।

पाठांतरे आ समंततो हताधयो निरस्तमनोदुःखा भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रजाश्च अमात्याश्च श्रेण्यश्च समयविशेषेण संघशो वर्तमाना वणिक्प्रभृतयः । पौराः पुरवासिनः । जानपदास्तत्तद्देशाधिकारिणः मंत्रसहायो मंत्री कर्मसहायोऽमात्य इति भेदः ॥ १९ ॥ तव मनः स्ववशे वा न वेत्यर्थात्पृच्छति । यस्यात्मा मनोऽनुवशोऽनुवर्ती अधीनः स्यात्तस्य वशगा दारादय इमे सर्वे भवन्ति । किं च लोकाश्च तस्य बलिं यच्छन्ति ॥ २० ॥ आत्मा भवान् आत्मना न प्रीयते न तुष्यति

अपि दाराः प्रजामात्या भृत्याः श्रेण्योऽथ मन्त्रिणः ॥ पौरा जानपदा भूपा आत्मजा वशवर्तिनः ॥ १९ ॥ यस्यात्मानुवशश्चेत् स्यात् सर्वे तद्वशगा इमे ॥ लोकाः सपाला यच्छन्ति सर्वे बलिमतन्द्रिताः ॥ २० ॥ आत्मनः प्रीतये नात्मा परतः स्वत एव वा ॥ लक्ष्येऽलब्धकामं त्वां चिन्तया शबलं मुखम् ॥ २१ ॥ एवं विकल्पितो राजन् विदुषा मुनिनाऽपि सः ॥ प्रश्रयावनतोऽभ्याह प्रजाकामस्ततो मुनिम् ॥ २२ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ भगवन् किं न विदितं तपोज्ञानसमाधिभिः ॥ योगिनां ध्वस्तपापानां बहिरन्तःशरीरिषु ॥ २३ ॥ तथापि पृच्छतो ब्रूयां ब्रह्मन्नात्मनि चिन्तितम् ॥ भवतो विदुषश्चापि चोदितस्त्वदनुज्ञया ॥ २४ ॥ लोकपालैरपि प्रार्थ्याः साम्राज्यैश्वर्यसम्पदः ॥ न नन्दयन्त्यप्रजं मां क्षुत्तृकाममिवापरे ॥ २५ ॥ ततः पाहि महाभाग पूर्वैः सह गतं तमः ॥ यथा तरेम दुस्तारं प्रजया तद् विधेहि नः ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यर्थितः स भगवान् कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः ॥ श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विजैः ॥ २७ ॥ ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत ॥ नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोच्छिष्टमदाद्विजः ॥ २८ ॥ अथाह नृपतिं राजन् भवितैकस्तवात्मजः ॥ हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतौ ययौ ॥ २९ ॥

तत्किं परतो वा स्वतो वाऽलब्धकामं त्वां लक्ष्ये ॥ २१ ॥ विदुषा सर्वज्ञेनापि ॥ २२ ॥ अलब्धकामत्वं वक्ष्यन्पुत्रं याचते भगवन्निति चतुर्भिः ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ अप्रजमपुत्रम् । क्षुत्तृभ्यामन्नपानकाममपरे स्रक्चंदनादयो यथा न सुखयन्ति ॥ २५ ॥ पूर्वैः पित्राभिः सह गतं प्राप्तं तमो नरकं प्रजया यथा तरेम तत्तथा विधेहि ॥ २६ ॥ २७ ॥ यज्ञोच्छिष्टं यज्ञशेषम् ॥ २८ ॥ जन्मना हर्ष मरणेन च शोकं प्रददातीति तथा । इत्येवमुक्त्वा ययौ ॥ २९ ॥

१ आत्मनः प्रीतयेऽप्यात्मा इति वा पाठः । तत्र टीका च । आत्मनः भवतः आत्मा अंतःकरणं न प्रीयते न तुष्यति तत्किं इति । २ षष्ठी तृतीयार्थे । यतो विदुषापि भवता त्वयाहं प्रश्नेन चोदितोऽतस्त्वदनुज्ञया वक्तव्यमेवेति शेषः । ३ विभुः इति पाठान्तरम् ।

॥ ३० ॥ शूरसेनानामशिस्य तेजसा धीर्येण यो गर्भः स ववृधे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जातकं जातकर्म ॥ ३३ ॥ अर्बुदं दश कोटयः । वेदे तु कोटिरेवार्बुदम् । नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं चेति प्रयुतानंतरं निर्देशात् ॥ ३४ ॥ धन्यं धनकरम् । आयुष्यमायुष्करम् । महामना अत्युदारः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मोहस्य समुद्भवो यस्मिन् । प्रजाकामरूपो ज्वरस्तापः ॥ ३७ ॥ दार इत्येकवचनमार्षम् ॥ ३८ ॥ आनपत्येनापुत्रत्वनिमित्तेन ॥ ३९ ॥ न गृहे संमतां न बहुमताम् । यद्वा ।

सापि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् ॥ गर्भं कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाऽग्नेरिवात्मजम् ॥ ३० ॥ तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोडुपः ॥ ववृधे शूरसेनेश तेजसा शनकैर्नृप ॥ ३१ ॥ अथ काल उपावृत्ते कुमारः सर्जायत ॥ जनयञ्छूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदम् ॥ ३२ ॥ हृष्टो राजा कुमारस्य स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ वाचयित्वाऽऽशिषो विप्रैः कारयामास जातकम् ॥ ३३ ॥ तेभ्यो हिरण्यं रजतं वासांस्याभरणानि च ॥ ग्रामान् हयान् गजान् प्रादाद्धेनूनामर्बुदानि षट् ॥ ३४ ॥ ववर्ष काममन्येषां पर्जन्य इव देहिनाम् ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं कुमारस्य महामनाः ॥ ३५ ॥ कृच्छ्रलब्धेऽथ राजर्षेस्तनयेऽनुदिनं पितुः ॥ यथा निःस्वस्य कृच्छ्राप्ते धने स्नेहोऽन्ववर्द्धत ॥ ३६ ॥ मातुस्त्वतितरां पुत्रे स्नेहो मोहसमुद्भवः ॥ कृतद्युतेः सपत्नीनां प्रजाकामज्वरोऽभवत् ॥ ३७ ॥ चित्रकेतोरतिप्रीतिर्यथा दारे प्रजावति ॥ न तथान्येषु संजज्ञे बालं लालयतोऽन्वहम् ॥ ३८ ॥ ताः पर्यतप्यन्नात्मानं गर्हयन्त्योऽभ्यसूयया ॥ आनपत्येन दुःखेन राज्ञोऽनादरणेन च ॥ ३९ ॥ धिगप्रजां स्त्रियं पापां पत्युश्चागृहसंमताम् ॥ सुप्रजाभिः सपत्नीभिर्दासीमिव तिरस्कृताम् ॥ ४० ॥ दासीनां को नु संतापः स्वामिनः परिचर्यया ॥ अभीक्ष्णं लब्धमानानां दास्या दासीव दुर्भगाः ॥ ४१ ॥ एवं संदह्यमानानां सपत्न्याः पुत्रसंपदा ॥ राज्ञोऽसंमतवृत्तीनां विद्वेषो बलवानभूत् ॥ ४२ ॥ विद्वेषनष्टमतयः स्त्रियो दारुणचेतसः ॥ गरं ददुः कुमाराय दुर्मर्षां नृपतिं प्रति ॥ ४३ ॥

गृहा दाराः “ दारेष्वपि गृहा ” इत्यमरः । गृहिण्येव गृहं न भार्येति संमतामित्यर्थः ॥ ४० ॥ दास्या दासी यथा तथा वयं दुर्भगाः ॥ ४१ ॥ न संमता वृत्तिर्जीवनं यासाम् ॥ ४२ ॥ विद्वेषेण नष्टा मतिर्विवेको यासां ताः । गरं विषम् । दुर्मर्षा असहमाना ॥ ४३ ॥

१ विद्वेषानृपतिं प्रतीति पाठो क्वचित्पुस्तके दृश्यते ।

॥ ४४ ॥ धात्रीं स्तनदायिनीम् ॥ ४५ ॥ उद्धते तारके कनीनिके ययोस्ते लोचने यस्य तम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ विभ्रष्टाः शिरोरुहा अंबरं च यस्याः सा
 ॥ ४८ ॥ ताश्च सपत्न्योऽपि ॥ ४९ ॥ अलक्षितोऽतको मृत्युहेतुर्यस्य तम् । अनुगताः प्रकृतयोऽमात्यादयो यस्य सोऽनुप्रकृतिः ॥ ५० ॥ बाष्पकलाभिर-
 श्रुविंदुभिरुपरोधतः संवृतत्वेन निरुद्धः कंठो यस्य ॥ ५१ ॥ उरुशुचार्पितं बहुशोकेन व्याप्तम् । एकमेव संततिरूपम् ॥ ५२ ॥ विगलंत्यः स्रजो येभ्यस्तान्
 कृतद्युतिरजानन्ती सपत्नीनामघं महत् ॥ सुप्त एवेति संचिन्त्य निरीक्ष्य व्यचरद्दृहे ॥ ४४ ॥ शयानं सुचिरं बालमुपधार्य मनी-
 षिणी ॥ पुत्रमानय मे भद्रे इति धात्रीमचोदयत् ॥ ४५ ॥ सा शयानमुपव्रज्य दृष्ट्वा चोत्तारलोचनम् ॥ प्राणेन्द्रियात्मभिस्त्यक्तं
 हताऽस्मीत्यपतद्भुवि ॥ ४६ ॥ तस्यास्तदाकर्ण्य भृशातुरं स्वरं घ्नन्त्याः कराभ्यामुर उच्चकैरपि ॥ प्रविश्य राज्ञी त्वरयात्मजान्तिकं
 ददर्श बालं सहसा मृतं सुतम् ॥ ४७ ॥ पपात भूमौ परिवृद्धया शुचा मुमोह विभ्रष्टशिरोरुहाम्बरा ॥ ४८ ॥ ततो नृपान्तःपुरव-
 र्तिनो जना नराश्च नार्यश्च निशम्य रोदनम् ॥ आगत्य तुल्यव्यसनाः सुदुःखितास्ताश्च व्यलीकं रुरुदुः कृतागसः ॥ ४९ ॥ श्रुत्वा
 मृतं पुत्रमलक्षितान्तकं विनष्टदृष्टिः प्रपतन् स्वलन् पथि ॥ स्नेहानुबन्धैधितया शुचा भृशं विमूर्च्छितोऽनुप्रकृतिद्विजैर्वृतः
 ॥ ५० ॥ पपात बालस्य स पादमूले मृतस्य विस्रस्तशिरोरुहाम्बरः ॥ दीर्घं श्वसन् बाष्पकलोपरोधतो निरुद्धकण्ठो न शशाक
 भाषितुम् ॥ ५१ ॥ पतिं निरीक्ष्योरुशुचाऽर्पितं तदा मृतं च बालं सुतमेकसंततिम् ॥ जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृद्भुजं सती दधाना
 विललाप चित्रधा ॥ ५२ ॥ स्तनद्वयं कुङ्कुमगन्धमण्डितं निषिञ्चती साञ्जनबाष्पविन्दुभिः ॥ विकीर्य केशान्विगलत्स्रजः सुतं
 शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वरम् ॥ ५३ ॥ अहो विधातस्त्वमतीवबालिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे ॥ परेऽनुजीवत्यपरस्य
 या मृतिर्विपर्ययश्चेत्त्वमसि ध्रुवः परः ॥ ५४ ॥

केशान् ॥ ५३ ॥ आत्मसृष्टेरप्रतिरूपमननुरूपं चेष्टसे । तदेवाह । नु अहो परे वृद्धे जीवत्यपरस्य बालस्य या मृतिस्तत् । तदा हि वृद्धस्य सृष्टिसामर्थ्याभावे
 बाले च मृते सति तव सृष्टिर्नष्टा स्यादित्यर्थः । ननु सांप्रतं स्वसृष्टेर्विपरीतोऽस्मीति चेत्तत्राह । विपर्ययो विपरीतोऽसि चेत्तर्हि त्वं प्राणिनामतिदुःखकारित्वात्
 ध्रुवो नित्यः परः शत्रुरसि । न तु कृपालुरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु जीवकर्मानुसारेण जन्मादि कुर्वती मम कोऽपराधस्तत्राह । न हीति । पुत्रे जीवत्येव पिता म्रियते पितरि जीवत्येव पुत्रो जायत इति च क्रमो नास्ति ।
 कर्माधीनत्वादिति चेत्तर्ह्यात्मकर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु किं त्वया कृत्यम् । ननु मयेश्वरेण विना जडैः कर्मभिरिदं कथं सिध्येत् । भवतु नाम तथाऽपि निज-
 सर्गवृद्धये ते त्वया यः स्नेहपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव विवृश्वसि छिनत्सीत्यादि क्रोशाति । न ह्येवंविधं दुःखं दृष्ट्वा कश्चिदपि पुत्रादिषु स्नेहं करिष्यतीति भावः
 ॥ ५५ ॥ अप्रजदुस्तरमप्रजानां दुस्तरं ध्वान्तं तमिस्रम् अंजः अनायासेन तरेम । अकरुणेन सह ॥ ५६ ॥ अशनया क्षुधा ॥ ५७ ॥ तनुज हे पुत्र नाहं
 न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनो शरीरिणामस्तु तदात्मकर्मभिः ॥ यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृश्वसि ॥ ५५ ॥
 त्वं तात नार्हसि च मां कृपणामनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तम् ॥ अञ्जस्तरेम भवताऽप्रजदुस्तरं यत् ध्वान्तं न याह्य-
 करुणेन यमेन दूरम् ॥ ५६ ॥ उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो वयस्यास्त्वामाह्वयन्ति नृपनन्दन संविहर्तुम् ॥ सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवा-
 न्परीतो भुङ्क्ष्व स्तनं पिव शुचो हर नः स्वकानाम् ॥ ५७ ॥ नाहं तनूज ददृशे हतमङ्गला ते मुग्धस्मितं मुदितवीक्षणमाननाब्जम् ॥
 किं वा गतोऽस्य पुनरन्वयमन्यलोकं नीतोऽघृणेन न शृणोमि कला गिरस्ते ॥ ५८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विलपन्त्या मृतं पुत्रमिति
 चित्रविलापनैः ॥ चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ५९ ॥ तयोर्विलपतोः सर्वे दम्पत्योस्तदनुव्रताः ॥ रुरुदुः स्म नरा नार्यः
 सर्वमासीदचेतनम् ॥ ६० ॥ एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् ॥ ज्ञात्वाङ्गिरा नाम मुनिराजगाम सनारदः ॥ ६१ ॥ इति श्रीभा०
 महापुराणे षष्ठस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऊचतुर्मृतकोपान्ते पतितं मृतकोपमम् ॥ शोकाभिभूतं राजानं
 बोधयन्तौ सदुक्तिभिः ॥ १ ॥ कोऽयं स्यात्तव राजेन्द्र भवान्यमनुशोचति ॥ त्वं चास्य कतमः सृष्टौ पुरेदानीमतः परम् ॥ २ ॥
 प्रथमं त्वत्पार्श्वमागता संती तव मुग्धस्मितं वक्त्रं ददृशे दृष्टवत्यस्मि । इदानीमपि गिरो न शृणोमि । तर्हि किमपुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भविष्यति तथा
 परलोकम् अघृणेन यमेन नीतः किं वा गतोऽसि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति श्रीमद्भागवते षष्ठस्कन्धे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ६२ ॥ ततः
 पंचदशे चित्रकेतोः शोकापनोदनम् ॥ कृतं तत्त्वोपदेशेन नारदेनांगिरोयुजा ॥ १ ॥ कश्मलं शोकं प्राप्तं सर्वमनाथं ज्ञात्वा सनारदः नारदेन सह मृतकोपान्ते शव-
 समीपे ॥ १ ॥ त्वं चास्य बंधूनां मध्ये कतमः सृष्टौ प्रजारूपायाम् । अयं पुत्रोऽहं चास्य पितेति चेत्तत्राहतुः । पुरेति । ये पूर्वजन्मनि पित्रादिरूपेण संयुक्ता

आसंस्त एव मरणेन वियुक्ताः संतो वर्तमानजन्मनि कदाचित्तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति । ते जन्मांतरे तस्यैवान्यस्य वा कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा भवन्त्यतो नायं नियम इति भावः ॥ २ ॥ तमेवाभिप्रायं प्रकटयति । यथेति । स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन यथा प्रयांति वियुज्यन्ते संयांति संयुज्यन्ते तथा काल-वेगेन देहिनो जीवा अपि ॥ ३ ॥ तथाऽप्येतावंतं कालं मम पुत्रो नाभूद्वार्धके जातो मृत इति दुःखमिति चेत्तत्राहतुः । यथा धानासु बीजेषु धाना बीजांतराणि भवन्ति कासुचित्कदाचिन्न भवन्ति नोत्पद्यन्ते नश्यन्ति च न तु भवन्त्येव तिष्ठन्त्येवेति वा नियमः । एवमेव भूतानि पुत्रादिरूपाणि भूतेषु पित्रादिषु । अतो धानानां जन्यजनकत्वेऽपि यथा पितृपुत्रादिभावो नास्त्येवमत्रापीति न शोकः कार्य इति भावः । ईशमायाप्रेरितानामेव भवनमभवनं न वस्तुतः ॥ ४ ॥ तस्य च सर्वसाधारणत्वान्न पुत्र एव शोचनीय इत्याहतुः । वयं चेति । तुल्यकाला वर्तमानकालीनाः जन्मनः प्राक् मृत्योः पश्चाच्च यथा न संत्येवमधुनापि न संति । भो

यथा प्रयान्ति संयान्ति स्रोतोवेगेन बालुकाः ॥ संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ॥ ३ ॥ यथा धानासु वै धाना भवन्ति न भवन्ति च ॥ एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ॥ ४ ॥ वयं च त्वं च ये चेमे तुल्यकालाश्चराचराः ॥ जन्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्राङ् नैवमधुनापि भोः ॥ ५ ॥ भूतैर्भूतानि भूतेशः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ आत्मसृष्टैरस्वतन्त्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ ६ ॥ देहेन देहिनो राजन्देहादेहोऽभिजायते ॥ बीजादेव यथा बीजं देह्यर्थ इव शाश्वतः ॥ ७ ॥ देहदेहिविभागोऽयमविवेककृतः पुरा ॥ जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पितः ॥ ८ ॥

राजन् । आद्यंतयोरतत्त्वात्स्वमवदित्यर्थः ॥ ५ ॥ असत्त्वे कथं प्रतीतिः कथं वाऽहमस्य जनक इत्याद्यभिमानस्तत्राहतुः । भूतैरिति । ईश्वरेण मायया सृष्टत्वात्प्रतीतिर्निमित्तमात्रत्वेनैव च भूतानामभिमान इति भावः । नन्वीश्वरस्य सृष्ट्यादिभिः साध्यमस्ति चेत्तर्ह्यूर्णकामता प्राप्ता नास्ति चेत्कुतः प्रवृत्तिस्तत्राहतुः । अनपेक्षोऽपि बालवल्लीलया करोतीति ॥ ६ ॥ अयं च जन्मादिव्यवहारो देहानामेव न त्वात्मन इत्याहतुः । देहिनः पितुर्देहेन देहिनः पुत्रस्य देहो मातुर्देहिनो देहादभिजायते यथा बीजादेव बीजं जायते देही तु शाश्वत एव । अर्थो भूम्यादिर्यथा तद्वत् ॥ ७ ॥ ननु नश्वरदेहप्रतियोगित्वादेह्यपि न शाश्वतः स्यात्तत्राहतुः । देहदेहिनोरयं परस्परप्रतियोगिविभागः । पुराऽनादिरविवेककृतोऽज्ञानकल्पितः । जातिः सामान्यं व्यक्तिर्विशेषस्तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः । परस्परापेक्षासिद्धत्वेनानिरूप्यत्वात्तद्वत् ॥ ८ ॥

आधिना शोकेन म्लानं वक्रम् ॥ १९ ॥ १० ॥ उन्मत्तस्येव लिंगं येषां ते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मम प्रभू रक्षकौ बोधे समर्थाविति वा ।
अतो युवाभ्यां ज्ञानदीपः प्रवर्त्यताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ महापुरुषगोचरं हरिभक्तं त्वाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तदैव यदा पूर्वमागतोऽस्मि ॥ २० ॥ रायः अर्थाः

॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ॥ प्रमृज्य पाणिना वक्रमाधिम्लानमभाषत ॥ १ ॥ राजोवाच ॥
कौ युवां ज्ञानसंपन्नौ महिष्ठौ च महीयसाम् ॥ अवधूतेन वेषेण गूढाविह समागतौ ॥ १० ॥ चरन्ति ह्यवनौ कामं ब्राह्मणा भगव-
त्प्रियाः ॥ मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिङ्गिनः ॥ ११ ॥ कुमारो नारद ऋभुरङ्गिरा देवलोऽसितः ॥ अपान्तरतमो व्यासो
मार्कण्डेयोऽथ गौतमः ॥ १२ ॥ वसिष्ठो भगवान् रामः कपिलो बादरायणिः ॥ दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातूकर्ण्यस्तथाऽरुणिः
॥ १३ ॥ रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः सपतञ्जलिः ॥ ऋषिर्वेदशिरा बोध्यो मुनिः पञ्चशिरास्तथा ॥ १४ ॥ हिरण्यनाभः कौशल्यः
श्रुतदेव ऋतध्वजः ॥ एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः ॥ १५ ॥ तस्माद्युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू ॥ अन्धे तमसि
मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम् ॥ १६ ॥ अङ्गिरा उवाच ॥ अहं ते पुत्रकामस्य पुत्रदोऽस्म्यङ्गिरा नृप ॥ एष ब्रह्मसुतः साक्षान्नारदो
भगवानृषिः ॥ १७ ॥ इत्थं त्वां पुत्रशोकेन मग्नं तमसि दुस्तरे ॥ अतदर्हमनुस्मृत्य महापुरुषगोचरम् ॥ १८ ॥ अनुग्रहाय भवतः
प्राप्तावावामिह प्रभो ॥ ब्रह्मण्यो भगवद्भक्तो नावसीदितुमर्हति ॥ १९ ॥ तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ॥ ज्ञात्वान्याऽभि-
निवेशं ते पुत्रमेव ददावहम् ॥ २० ॥ अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते ॥ एवं दारा गृहा रायो विविधैश्वर्यसंपदः ॥ २१ ॥
शब्दादयश्च विषयाश्चला राजविभूतयः ॥ मही राज्यं बलं कोशो भृत्यामात्याः सुहृज्जनाः ॥ २२ ॥ सर्वेऽपि शूरसेनेमे शोकमो-
हभयार्तिदाः ॥ गन्धर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः ॥ २३ ॥

॥ २१ ॥ चला अनित्याः । किंच महीति ॥ २२ ॥ हे शूरसेन । इमे सर्वेऽपि शोकादिप्रदाः । किंच । आगमापायित्वे गन्धर्वनगरतुल्याः । गन्धर्वनगरं ह्यकस्मादेव
क्वचिदायात्यपयाति चेति प्रसिद्धम् । तदेवमनित्यत्वं शोकादिहेतुत्वं चागमापायित्वं चोक्तम् । मिथ्यात्वमप्याह । स्वप्नश्च माया च मनोरथश्च यथा तद्वत् ॥ २३ ॥

१ पञ्चशिखस्तथेति पा० ।

मनोभवा मनोमात्रविजृम्भिताः । अत्र हेतुः । अर्थेन तात्त्विकस्वरूपेण विनैव दृश्यमानाः । तत्कुतः । यस्मात्क्षणांतरे न दृश्यन्ते तात्त्विकत्वे हि क्षणांतरे बाधो न स्यात् । अतो मनोमात्रविजृम्भितत्वेन स्वमादिवन्मिथ्याभूता इत्यर्थः । नन्वेते पुण्यापुण्यकृता इति मीमांसकाः प्राहुस्तत्कुतो मनोभवत्वं तत्राह । कर्मभिः कर्मवासनाभिरर्थान्ध्यायतः पुंसो मनस एव निमित्तात्कर्माण्यभवन् । पाठांतरे कर्म ईप्सिततममभिध्यायत इत्यर्थः । कर्मणोऽपि मनोभवत्वात्तत्साध्या अर्था अपि मनोभवा एवेति भावः ॥ २४ ॥ तदेवं ममतास्पदानां पुत्रादीनां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्र देहसंबंधो मूलमित्याह । अयं हीति । हीत्यवधारणे । अयं द्रव्यज्ञानक्रियात्मकोऽधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपो देह एव देहिनो देहोऽहमिति मन्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधान्क्लेशान् सन्तापांश्च करोतीति तथा ॥ २५ ॥

दृश्यमाना विनार्थेन न दृश्यन्ते मनोभवाः ॥ कर्मभिर्ध्यायतो नाना कर्माणि मनसोऽभवन् ॥ २४ ॥ अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञान-
क्रियात्मकः ॥ देहिनो विविधक्लेशसन्तापकृदुदाहृतः ॥ २५ ॥ तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः ॥ द्वैते ध्रुवार्थविश्रम्भं
त्यजोपशममाविश ॥ २६ ॥ नारद उवाच ॥ एतां मन्त्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम ॥ यां धारयन्सप्तरात्राद्रष्टा सङ्कर्षणं प्रभुम्
॥ २७ ॥ यत्पादमूलमुपसृत्य नरेन्द्र पूर्वं शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य ॥ सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महित्वं प्राप्नुर्भवानपि परं
न चिरादुपैति ॥ २८ ॥ इति श्रीभा० महा० षष्ठ० पुत्रशोकातुरचित्रकेतोरङ्गिरोज्ञानदानवर्णनं नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ देवऋषी राजन् संपरेतं नृपात्मजम् ॥ दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचताम् ॥ १ ॥

स्वस्थेनाव्यग्रेण । गतिं तत्त्वम् । ध्रुवोऽयमर्थ इति विश्रम्भं विश्वासं प्रणयं वा त्यज ततश्चोपशममाविशाश्रय ॥ २६ ॥ अंगिरसोपदिष्टं तत्त्वं परमेश्वरप्रसादं विना न प्राप्यत इति तत्प्रसादाय मन्त्रविद्यां नारद उपदिशति । एतामिति । उपनिषणं परं श्रेयोऽस्यामित्युपनिषत् । मन्त्र एवोपनिषत्तां प्रतीच्छ गृहाण । द्रष्टा द्रक्ष्यति भवान् ॥ २७ ॥ अतुलं च तदनधिकं च समानाधिकशून्यं परं महिमानं प्रापुः । उपैत्युपैष्यति ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भा० षष्ठे टीकायां पंचदशोऽ-
ध्यायः ॥ १५ ॥ षोडशे तत्सुतोक्त्यैव विशोकीकृत्य तं नृपम् ॥ आदिदेश महाविद्यां नारदः शेषतोषणीम् ॥ १ ॥ आदौ तावत् तत्पुत्रमुखेनैव पितृपुत्रा-

१ कर्माभिध्यायत इ० पा० । २ अतः परं " भोजो नाम नृपः स्वप्ने शत्रुग्रस्तान्नभोजनः ॥ दुःखं दुर्विषहं प्राप्तः शोकमोहभयार्तिदम् ॥ १ ॥ केचिद्विलुपुर्भो-
गानपरेऽवधिषुः श्रितान् ॥ पूर्ववैरग्रहैर्जाया अन्य आत्मशिरोऽहरन् ॥ २ ॥ इत्थं दुरंतदुःखौघादुत्थितस्तदनुस्मरन् ॥ तावद् भृशं सुनिर्विण्णो निर्जगाम ततो गृहात् ॥ ३ ॥
दर्शयन्नात्मनात्मानं निःसंगः शांतविग्रहः ॥ प्रविष्टो ब्रह्म निर्वाणं कुलार्यं नाविदच्च तम् ॥ ४ ॥ " इति श्लोकचतुष्टयं विजयध्वजीसमेतपुस्तकेऽधिकमुपलभ्यते ।

द्विपो गज इव ॥ १५ ॥ कृताः पुण्यजलक्रियाः पितृतर्पणाद्या येन । संयतप्राणो नियतेन्द्रियः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नमो धीमहि ध्यायेम । मनसा नमस्याम इत्यर्थः ॥ १८ ॥ निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्यस्मात् ॥ १९ ॥ न्यस्ता निरस्ताः शक्त्यूर्मयो मायानिमित्ता रागद्वेषादयो येन ॥ २० ॥ मनसा सह वचस्यप्राप्योपरते सति य एक एव प्रकाशते । वचसीति सर्वेन्द्रियोपलक्षणम् । सोऽस्मानव्यात्सदसत्परः कार्यकारणयोः कारणम् ॥ २१ ॥ तदेवाह । यस्मिन्निति । यस्मिन्निदं कार्यकारणं तिष्ठति अप्येति प्रलीयते च यतश्च जायते मृन्मयेषु घटादिषु मृज्जातिर्मृन्मात्रमिव सर्वानुस्यूतं यत्तस्मै ॥ २२ ॥ ननु सर्वानुस्यूतं चेन्मृज्जातिवत्प्रतीयेत कथं मनोवचसोरप्राप्तिस्तत्राह । यद्ब्रह्म व्योमवद्विततमपि असवः प्राणाः क्रियाशक्त्या न स्पृशन्ति मनआदीनि च ज्ञानशक्त्या न विदुः तद्ब्रह्म नतोऽस्मि ॥ २३ ॥ तेषां तदज्ञाने कालिन्द्यां विधिवत्स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः ॥ मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्राववन्दत ॥ १६ ॥ अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने ॥ भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह ॥ १७ ॥ ॐ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय नमः संकर्षणाय च ॥ १८ ॥ नमो विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तये ॥ आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ १९ ॥ आत्मानन्दानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः ॥ हृषीकेशाय महते नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ २० ॥ वचस्युपरते प्राप्य य एको मनसा सह ॥ अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः ॥ २१ ॥ यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते ॥ मृन्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥ यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः ॥ अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तं नतोऽस्म्यहम् ॥ २३ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु ॥ नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्रष्टृपदेशमेति ॥ २४ ॥

हेतुमाह । देहेन्द्रियादयोऽमी विकाराः यदंशविद्धा यच्चैतन्यांशेनाविष्टाः संतः कर्मसु स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति जाग्रत्स्वप्नयोरन्यदा सुषुप्तिमूर्च्छादौ नैव प्रचरन्ति यथा अप्रतप्तं लोहं न दहति । अतो यथा लोहमग्निशक्त्यैव दाहकं सदग्निं विना न दहति एवं ब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां प्रवर्तमाना देहादयस्तन्न स्पृशन्ति न विदुश्चेति भावः । जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वात् जानातु नेत्याह । स्थानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञां तदेवैति प्राप्नोति । नान्यो जीवो नामास्ति । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिश्रुतेः । यद्वा । द्रष्टृपदेशं द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि तदेवैति जानाति । न तु जीवस्तज्जानातीत्यर्थः । तदुक्तं हंसगुह्यस्तोत्रे । “देहोऽसवोऽक्षा” इत्यादि ॥ २४ ॥

१ नमस्तेऽनंतमूर्तये इ० पा० ।

सकला ये सात्वतपरिवृढास्तेषां निकरः समूहस्तस्य करकमलानां कुङ्गलैर्मुकुलैरुपलालितं चरणारविन्दयुगलं यस्य तस्य संबोधनम् । परमं उत्कृष्टं परमेष्ठिन् सर्वेश्वर ॥ २५ ॥ पूर्वं सनारदोऽगिरा आजगामेत्यंगिराः प्राधान्येनोक्तः । चित्रकेतोः पुत्रप्रदत्वेन तस्य पृथगुक्तत्वात् । इह तु नारदोऽगिरसा साकं ययाविति नारदस्य प्राधान्यनिर्देशः । तदुपदेशेन तस्य वैराग्योत्पत्तेः । प्रभो हे समर्थ ॥ २६ ॥ यथा यथावद्धारयामास ॥ २७ ॥ विद्याधराधिपत्यं चावांतरफलं लेभे । अप्रतिहतमस्खलितम् ॥ २८ ॥ कतिपयैरहोभिः विद्ययेद्धेन दीप्तेन मनसा गतिर्यस्य ॥ २९ ॥ मृणालवद्गौरं शितिवाससं नीलांबरम् । स्फुरन्ति किरीटादीनि

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सकलसात्वतपरिवृढनिकरकरकमलकुङ्गलोपलालितचरणारविन्दयु-
गल परम परमेष्ठिन्नमस्ते ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः ॥ यथावद्गिरसा साकं धाम स्वायं-
भुवं प्रभो ॥ २६ ॥ चित्रकेतुस्तु विद्यां तां यथा नारदभाषिताम् ॥ धारयामास सप्ताहमम्भक्षः सुसमाहितः ॥ २७ ॥ ततश्च सप्त-
रात्रान्ते विद्यया धार्यमाणया ॥ विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रतिहतं नृप ॥ २८ ॥ ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः ॥ जगाम
देवदेवस्य शेषस्य चरणान्तिकम् ॥ २९ ॥ मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटित्रकङ्कणम् ॥ प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं तं
ददर्श सिद्धेश्वरमण्डलैः प्रभुम् ॥ ३० ॥ तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वच्छामलान्तःकरणोऽभ्ययान्मुनिः ॥ प्रवृद्धभक्त्या
प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमाऽनमदादिपूरुषम् ॥ ३१ ॥ स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुलेशैरुपमेहयन्मुहुः ॥ प्रेमोपरुद्धा-
खिलवर्णनिर्गमो नैवाशक्तं प्रसमीडितुं चिरम् ॥ ३२ ॥

यस्य । कटित्रं कटिसूत्रम् । प्रसन्नानि वक्त्राणि यस्य अरुणानि लोचनानि यस्य तं च तं च ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा च तमादिपूरुषमभ्ययाच्छरणं गतः । अन-
मन्ननाम । कथंभूतः । तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य स्वच्छममलं चांतःकरणं यस्य प्रणयेनाश्रुयुक्ते लोचने यस्य प्रहृष्टानि रोमाणि यस्य सः
॥ ३१ ॥ तं प्रसमीडितुं स्तोतुं चिरं नैवाशक्तं शशाक । तत्र हेतुः । उत्तमश्लोकस्य पादाब्जयोर्विष्टरमासनमुपमेहयन् अभिषिचन् प्रेम्णा उपरुद्धः अखि-
लानां वर्णानां निर्गम उच्चारणं यस्य सः ॥ ३२ ॥

१ परमेष्ठिशब्दस्य ब्रह्मणि रूढत्वाद्भगवदादिपदानां गौण्यात्तत्र प्रयोगदर्शनाच्च तत्रातिप्रसंगवारणाय परमेति विशेषणम् । २ मृणकंदस्तद्वद्गौरमित्यर्थः ।
३ तमनादिपूरुषामि०पा० ।

भा० ष०
॥ ४२ ॥

मनीषया बुद्ध्या मनः समाधायैतद्वक्ष्यमाणं बभाषे । प्रतिलब्धा वाग्येन सात्वतशास्त्रोक्तो विग्रहो यस्य तम् ॥ ३३ ॥ अन्योऽन्यप्रेमजानंदनिभृतान्स्वामिसेवका-
न् ॥ अभिनंदन्मुदा स्तौति दशभिः पंचभिर्विभुम् ॥ १ ॥ हे अजित । अन्यैरजितोऽपि भवान्साधुभिर्भक्तैर्जितः स्वाधीन एव कृतः । यतो भवानतिकरुणः । तेऽ-
पि च निष्कामा अपि भवता विजिताः । यो भवानकामात्मनामात्मानमेव ददाति ॥ ३४ ॥ ननु भक्तैरेव जित इति कथं स्पर्धमानैरपि सृष्ट्यादिकर्तृभिरन्यै-
रीश्वरैर्जयसंभवात्तत्राह । तवेति । जगत उदयादीनि तवैव विभवो विभवनं महिमा लीलेति यावत् । आदिशब्देन प्रवेशनियमनादीनि । विश्वसृजस्तु ब्रह्मादयो
नेश्वराः किंतु ते तवांशो यः पुरुषस्तस्यांशाः । तत्र एवं स्थितेऽपि पृथक्पृथगीश्वरा वयमित्यभिमानेन कृत्यैव स्पर्धते ॥ ३५ ॥ त्वमेव सृष्ट्यादिकर्तृत्येतदुप-
ततः समाधाय मनो मनीषया बभाष एतत्प्रतिलब्धवागसौ ॥ नियम्य सर्वेन्द्रियबाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम् ॥ ३३ ॥
चित्रकेतुरुवाच ॥ अजित जितः सममतिभिः साधुभिर्भवाञ्जितात्मभिर्भवता ॥ विजितास्तेऽपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदो-
ऽतिकरुणः ॥ ३४ ॥ तव विभवः खलु भगवञ्जगदुदयस्थितिलयादीनि ॥ विश्वसृजस्तेऽशांशास्तत्र मृषा स्पर्धन्ते पृथगभिमत्या
॥ ३५ ॥ परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यन्तान्तरवर्ती त्रयविधुरः ॥ आदावन्तेऽपि च सत्त्वानां यद्भ्रुवं तदेवान्तरालेऽपि ॥ ३६ ॥
क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैराण्डकोशः ॥ यत्र पतत्यणुकल्पः सहाण्डकोटिकोटिभिस्तदनन्तः ॥ ३७ ॥ विष-
यतृषो नरपशवो य उपासते विभूतीर्न परं त्वाम् ॥ तेषामाशिष ईश तदनु विनश्यन्ति यथा राजकुलम् ॥ ३८ ॥
पादयति । परमाणुः सूक्ष्ममूलकारणं परममहदंतिमं कार्यं तयोस्त्वमेवाद्यन्तांतरवर्ती । आदावन्ते चांतरे मध्ये च वर्तितुं शीलं यस्य सः । अत एव त्रयविधुर
आद्यन्तमध्यशून्यो ध्रुवः ते च त्वया सृज्यन्ते न तु ध्रुवाः । कुत इत्यत आह । सत्त्वानां सत्त्वेन प्रतीतानां कार्याणामादावन्तेऽपि यद्भ्रुवमनपाद्यन्तरालेऽपि च
तदेव ध्रुवं सुवर्णादिवत् ॥ ३६ ॥ एवं ध्रुवत्वेन कालतः परिच्छेदो नास्तीत्युक्तम् । देशतोऽप्यपरिच्छेदमाह । क्षित्यादिभिरिति । पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरोत्तरै-
रधिकैरावृतो यत्र त्वद्यणुकल्पोऽणुतुल्यः पतति परिभ्रमति तत्तस्मादनन्तस्त्वम् ॥ ३७ ॥ यस्मादेवं परमेश्वरस्त्वमेवान्ये देवास्तव विभूतयोऽतस्त्वां विहाय विषय-
कामनयाऽन्योपासका अतिमंदा इत्याह । विषयेषु तृट् तृष्णा येषां ते नराकाराः पशवः । कुतः । ये विभूतीरिन्द्राद्या उपासते न तु परं त्वाम् । ततः किं

१ यत्र भगवत्यणुभ्योऽणुकल्पः सहाण्डकोटिभिस्तदनन्तम् इ० वि० पा० ।

श्री० टी०
अ० १६

॥ ४२ ॥

तत्राह । तेषामिति । तदनु उपास्यनाशानंतरम् । यथा राजकुलमनु राजकुलनाशानंतरं तत्सेवकानामाशिषो नश्यन्ति तद्वत् । अयं च परमोऽवधिर्मध्येऽपि नश्य-
त्येव ॥ ३८ ॥ विषयकामेनापि कृता त्वत्सेवा मोक्षफलैवेत्याह । कामधियो विषयकामना अपि हे परम त्वयि रचिताः कृताश्चेन्न रोहन्ति देहांतरोत्पत्तये न
भवंति करंभवीजानि भर्जितबीजानि यथा । यतोऽस्य जीवस्य गुणगणादेव द्वंद्वसमूहा भवंति अतः कामेनापि निर्गुणस्य तव भजनाच्छनैर्नैर्गुण्यं भवतीत्यर्थः
॥ ३९ ॥ फलकामनयापि त्वदाराधनं यदा मोक्षहेतुस्तदा किं वक्तव्यं भगवद्धर्ममाहात्म्यमिति वक्तुं तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन च भगवंतं स्तौति । जितमिति ।
यदा भवान्भागवतं धर्ममाह तदा हे भगवंस्त्वया जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितम् । तत्र हेतुः । ये निष्किंचनाः सनत्कुमारादयो मुनयस्ते यं भवंतमपवर्गाय सेवंते
तेन भवता जितम् । यं धर्ममिति वा ॥ ४० ॥ अनवद्यतामेवाह । विषममतिर्यत्र यस्मिन् भागवते धर्मे नास्ति यदन्यत्र यथाऽन्यस्मिन्काम्ये धर्मे । ननु सोऽपि
कामधियस्त्वयि रचिता न परम रोहन्ति यथा करंभवीजानि ॥ ज्ञानात्मन्यगुणमये गुणगणतोऽस्य द्वन्द्वजालानि ॥ ३९ ॥ जितम-
जित तदा भवता यदाह भागवतं धर्ममनवद्यम् ॥ निष्किंचना ये मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ॥ ४० ॥ विषमम-
तिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र ॥ विषमधिया रचितो यः स ह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ॥ ४१ ॥ कः क्षेमो
निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण ॥ स्वद्रोहात्तव कोपः परसंपीडया च तथाऽधर्मः ॥ ४२ ॥ न व्यभिचरति तवेक्षा यया
ह्यभिहितो भागवतो धर्मः ॥ स्थिरचरसत्त्वकदम्बेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः ॥ ४३ ॥

वेदोक्तत्वादनवद्य एव तत्राह । विषमधिया शत्रुमरणादिकामनया रचितो विहितो यः स ह्यविशुद्धः रागद्वेषादिमत्त्वात् । क्षयिष्णुश्च नश्वरफलत्वात् ।
अधर्मबहुलश्च हिंसादिबाहुल्यात् । तदुक्तं शबरस्वामिभिः । “ उभयमिह चोदनायां लक्ष्यतेऽर्थोऽनर्थश्च ” इत्यादि ॥ ४१ ॥ एतत्प्रपंचयति । कः क्षेमः
किं कुशलं न किंचित् । निजपरयोः स्वस्य परस्य च । स्वपरद्रुहा स्वस्मै परस्मै च दुह्यतीति स्वपरध्रुक् तेन यतः स्वद्रोहादत्यंतकायक्लेशात्तव कोपः पीडा
संभवति । तदुक्तं गीतासु । “ कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ” इति । तथा परसंपीडयाऽधर्मः ।
चशब्दात्तव कोपश्च । अतः त्वया रागांधमपि कथंचिद्वेदमार्गे प्रवर्तयितुं काम्यधर्मोऽभिहितो न तत्त्वदृष्ट्या ॥ ४२ ॥ भागवतधर्मेण तु न द्रोह इत्याह । नेति ।

१ पुनरारोहन्ति इ० पा० । २ निष्किंचनाः लोकेषणावित्तेषणासुतेषणारहिताः ।

न व्यभिचरति न परमार्थं जहाति । तवेक्षा दृष्टिः । अव्यभिचारे हेतुः । स्थिरेति । स्थावरजंगमप्राणिसमूहेषु समबुद्ध्यो भागवता यं धर्मं सेवन्ते ॥ ४३ ॥ एवं-
भूतस्य भागवतधर्मप्रवर्तकस्य तव दर्शनात्सर्वपापक्षयो भवतीति किं चित्रमित्याह । न हीति ॥ ४४ ॥ अतोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह । अथेति । अथ अतो
हेतोः । तवावलोकनेन परिमृष्टा निरस्ता आशये चित्ते मला येषां ते । त्वदर्शनं च मम नारदोपदेशेन जातमित्याह । सुरक्रपिणेति ॥ ४५ ॥ यथा चाहं पूर्वमतिमूढ
आसं यथा च नारदेनानुगृहीतोऽस्मि तत्सर्वान्तर्यामिणस्तव मया किं प्रकाशनीयमित्याह । विदितमिति । विशेषेण ज्ञाप्यं प्रकाशनीयं कियदिव न किमपीत्यर्थः ।

नहि भगवन्नघटितमिदं त्वदर्शनामृणामखिलपापक्षयः ॥ यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुल्कसकृदपि विमुच्यते संसारात् ॥ ४४ ॥ अथ
भगवन्वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः ॥ सुरक्रपिणा यदुदितं तावकेन कथमन्यथा भवति ॥ ४५ ॥ विदितमनन्त समस्तं
तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ॥ विज्ञाप्यं परमगुरोः कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥ ४६ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थि-
तिलयोदयेशाय ॥ दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भिदा परमहंसाय ॥ ४७ ॥ यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः श्वसन्ति यं चेकितान-
मनुचित्तय उच्चकन्ति ॥ भूमण्डलं सर्षपायति यस्य मूर्ध्नि तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ॥ ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ संस्तुतो
भगवानेवमनन्तस्तमभाषत ॥ विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरुद्वह ॥ ४९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यन्नारदाङ्गिरोभ्यां ते व्याहृतं
मेऽनुशासनम् ॥ संसिद्धोऽसि तथा राजन्विद्यया दर्शनाच्च मे ॥ ५० ॥ अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ॥ शब्दब्रह्म परं
ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ॥ ५१ ॥

सवितुर्यथा खद्योतैः प्रकाशनीयं नास्ति तद्वत् ॥ ४६ ॥ उक्तलक्षणं भगवंतं प्रणमति । नम इति द्वाभ्याम् । सकलस्य जगतः स्थित्यादीनामीशाय समर्थाय ।
दुरवसिताऽविज्ञाताऽऽत्मगतिर्निजतत्त्वं यस्य तस्मै । केषां कुयोगिनाम् । केन भिदा भेददृष्ट्या ॥ ४७ ॥ श्वसन्ति चेष्टन्ते । चेकितानं पश्यन्तमनु चित्तयो ज्ञानेन्द्रि-
याण्युच्चकन्ति स्वारूढं पश्यन्ति तस्मै नमोऽस्तु ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मे ममानुशासनं मद्भिषय उपदेशः तेन तथा च विद्ययाऽस्माच्च दर्शनात्संसिद्धोऽसि ॥ ५० ॥
तद्बोधदाढ्याय स्वयमप्युपदिशति । अहमित्यादिना । सर्वभूतान्यहमेव । भूतानामात्मा भोक्ताऽप्यहमेव । भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं मद्ब्रह्मतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः ।

यतोऽहं भूतभावनः भूतानां प्रकाशकः कारणं च ननु शब्दब्रह्म प्रकाशकं परंब्रह्म कारणं च प्रकाशं च सत्यं ते उभे ममैव रूपे इत्याह । शब्दब्रह्मेति । शाश्वती शाश्वत्यौ ॥ ५१ ॥ अतस्त्वमेवं पश्येत्याह । लोके भोग्यप्रपंचे भोक्तृत्वेन विततमनुगतमात्मानं लोकं चात्मनि भोग्यत्वेन संततं व्याप्तं तदुभयं च मया कारणात्मना व्याप्तम् । मयि चैवोभयं कृतं प्रकल्पितं स्मरेदिति तृतीयेनान्वयः पश्येदित्यध्याहारो वा ॥ ५२ ॥ ननु जाग्रदाद्यवस्थाभेदेन भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं स्फुटं प्रतीयमानं कथं कल्पितं स्यादित्याशंक्य स्वप्नगतजाग्रदादिदृष्टान्तेन संभावयन्नाह । यथेति द्वाभ्याम् । यथा स्वप्ने सुप्तो विश्वं गिरिवनादिरूपं देशान्तरस्थमात्मन्येव पश्यति । स्वप्नमध्ये सुषुप्तिं स्वप्नं च पश्यतीत्यर्थः । तथा स्वप्न एवोत्थितः सन्नात्मानमेकदेशस्थं शयनदेशे स्थितं मन्यते जाग्रदवस्थामनुभवति ॥ ५३ ॥ एवं प्रसिद्धान्यपि जागरादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धेरवस्थाभूतान्यात्मनो मायामात्राणित्येवं विज्ञाय तेषां द्रष्टारमत एव परं तदव-

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि संततम् ॥ उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ॥ ५२ ॥ यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ॥ आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥ ५३ ॥ एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः ॥ मायामात्राणि विज्ञाय तद्द्रष्टारं परं स्मरेत् ॥ ५४ ॥ येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा ॥ सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि माम् ॥ ५५ ॥ उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्वापप्रतिबोधयोः ॥ अन्वेति व्यतिरिच्येत यज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परम् ॥ ५६ ॥ यदेतद्विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ॥ ततः संसार एतस्य देहादेहो मृतेर्मृतिः ॥ ५७ ॥

स्थारहितमात्मानं स्मरेत् ॥ ५४ ॥ ननु तेषां द्रष्टारमिति कथमुच्यते स्वापे दृश्याभावेन द्रष्टृत्वाभावात्तत्राह । येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवो येन रूपेण तदा स्वापकाले आत्मनः स्वापं निर्गुणमतीन्द्रियं सुखं च वेद तमात्मानं ब्रह्म मामवेहि । तदा स्वापसुखयोरसंवेदने “सुखमहमस्वाप्सम्” इति स्मृतेरसंभवात् ॥ ५५ ॥ ननु स्वापसाक्षिणा दृष्टं कथं जाग्रदवस्थः स्मरेन्न ह्यन्येन दृष्टमन्यः स्मरति तत्राह । उभयं प्रस्वापं प्रतिबोधं च स्मरतोऽनुसंदधतः । तयोः प्रस्वापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन यदन्वेति ताभ्यां व्यतिरिच्येत च । एकैकापायेऽप्यनपायात् । तज्ज्ञानं परंब्रह्म तदेव न तु भिन्नमित्यर्थः । अतो बाल्ये दृष्टस्य ग्रौवने स्मृतिवदवस्थांतरत्वेऽपि स्वापानंदयोः स्मरणं घटत इति भावः । तदेवंभूतं ब्रह्मात्मानमवेहीत्यनुपंगः ॥ ५६ ॥

आ० ष०

॥ ४४ ॥

विपक्षे दोषमाह । यद्यदि एतन्मद्भाषं मत्स्वरूपं ब्रह्म विस्मृतं तदात्मनः सकाशाद्भिन्नं भवति तत एतस्य पुंसः संसारो भवति । संसारस्वरूपमाह । देहादेहो जन्मानंतरं पुनर्जन्म मृतेरनंतरं मृतिश्चेति ॥ ५७ ॥ योन्यन्तरेऽपि भोगादिसंपादनं शक्यं ज्ञानार्थं त्वत्रैव यतितव्यमित्याह । लब्ध्वेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तं विज्ञान-मपरोक्षं तयोः संभवो यस्यां ताम् ॥ ५८ ॥ वैराग्यार्थमाह । ईहायां प्रवृत्तिमार्गे । तत ईहातः अनीहायां निवृत्तिमार्गे त्वभयं मोक्षो भवतीति च स्मृत्वा फलसंकल्पाद्विरमेत् । पाठांतरे नोभयं परिक्लेशः फलविपर्ययश्च नास्तीत्येवं स्मृत्वा ॥ ५९ ॥ एतद्विवृणोति । सुखायेति त्रिभिः । दुःखस्यानिवृत्तिः सुखस्या-लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसंभवाम् ॥ आत्मानं यो न बुध्येत न क्वचिच्छैममाप्नुयात् ॥ ५८ ॥ स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ततः फलविपर्ययम् ॥ अभयं चाप्यनीहायां संकल्पाद्विरमेत्कविः ॥ ५९ ॥ सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वाते दम्पती क्रियाः ॥ ततो निवृ-त्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ६० ॥ एवं विपर्ययं बुद्ध्वा नृणां विज्ञाभिमानिनाम् ॥ आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्ष-णाम् ॥ ६१ ॥ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ॥ ज्ञानविज्ञानसंतुष्टो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ॥ ६२ ॥ एतावानेव मनुजै-र्योगनैपुण्यबुद्धिभिः ॥ स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैकदर्शनम् ॥ ६३ ॥ त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम ॥ ज्ञानविज्ञा-नसंपन्नो धारयन्नाशु सिध्यसि ॥ ६४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ आश्वास्य भगवानित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः ॥ पश्यतस्तस्य विश्वात्मा-ततश्चान्तर्दधे हरिः ॥ ६५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यतश्चान्त-र्हितोऽनन्तस्तस्यै कृत्वा दिशो नमः ॥ विद्याधरश्चित्रकेतुश्चचार गगनेचरः ॥ १ ॥

प्राप्तिः ॥ ६० ॥ विज्ञा उद्यमे प्रवीणा वयमित्यभिमानवताम् । स्थानत्रयविलक्षणां तुरीयां बुद्ध्या ॥ ६१ ॥ दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिरैहिकामुष्मिकैर्विषयैः स्वेन तेजसा विवेकबलेन ॥ ६२ ॥ न चातः परः पुरुषार्थोऽस्तीत्याह । एतावानिति । योगे नैपुणं यस्यां सा बुद्धिर्येषां परस्यात्मनः एकं दर्शनमिति यदेतावानेव ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति श्रीभा० षष्ठे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ततः सप्तदशेऽमोघमहर्द्धिं प्राप्य खे चरन् ॥ विहस्य गिरिशं शापादुमाया वृत्रतां गतः ॥ १ ॥ यतो यस्यां तस्यै दिशे नमः नमनं कृत्वा ॥ १ ॥

१ क्षेममिति बा० प्र० वि० ध्व० अन्यत्र चैकत्र पा० । २ इत्थं चित्रकेतुमाश्वास्य आश्वासनपूर्वकं तत्त्वमुपादिश्य तस्य पश्यत एव ततश्च तत्रैव हरिरंतर्दध इत्यन्वयः । हरिरिति संकर्षणस्य भगवताऽभेदो दर्शितः । तदुपदेशश्च तस्य सफलो भविष्यतीति सूचयन्नाह । जगद्गुरुरिति । तत्र हेतुमाह । विश्वात्मेति ।

श्री० टी०

अ० १७

|| 88 ||

स चित्रकेतुर्विद्याधरस्त्रीभिर्हरिं गापयन् रेम इति द्वयोरन्वयः । अव्याहतं बलमिन्द्रियपाटवं च यस्य ॥ २ ॥ नानाविधाः संकल्पेनैव सिद्धयो यासु तासु ॥ ३ ॥
अकस्मादद्भुतैश्वर्यगर्वात्प्राचीनकर्मतः ॥ आसुरीं योनिमापन्नो भवानीशापतः स तु ॥ १ ॥ तदाह एकदेत्यादिना ॥ ४ ॥ अंकीकृतामुत्संगेनैकीकृत्य स्थापितां
देवीं बाहुनाऽऽलिङ्ग्य स्थितम् । उवाच जहास च । तस्यांतिके स्थितः सन् ॥ ५ ॥ धर्मं वक्ता वदति शरीरिणां मध्ये मुख्यश्च भार्यया मिथुनीभूय चास्ते

स लक्षं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेन्द्रियः ॥ स्तूयमानो महायोगी मुनिभिः सिद्धचारणैः ॥ २ ॥ कुलाचलेन्द्रोणीषु नानासंकल्पसि-
द्धिषु ॥ रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिमीश्वरम् ॥ ३ ॥ एकदा स विमानेन विष्णुदत्तेन भास्वता ॥ गिरिशं ददृशे गच्छन्परीतं
सिद्धचारणैः ॥ ४ ॥ आलिङ्ग्याङ्गीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि ॥ उवाच देव्याः शृण्वन्त्या जहासोच्चैस्तदन्तिके ॥ ५ ॥ चित्रकेतु-
रुवाच ॥ एष लोकगुरुः साक्षाद्धर्मं वक्ता शरीरिणाम् ॥ आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया ॥ ६ ॥ जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादी
सभापतिः ॥ अङ्गीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतद्वीः प्राकृतो यथा ॥ ७ ॥ प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं रहसि विभ्रति ॥ अयं महाव्रतधरो
विभर्ति सदसि स्त्रियम् ॥ ८ ॥ भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप ॥ तूष्णीं बभूव सदसि सभ्याश्च तदनुव्रताः ॥ ९ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ इत्यतर्द्धार्यविदुषि ब्रुवाणे बह्वशोभनम् ॥ रुषाऽऽह देवी धृष्टाय निर्जितात्माभिमानिने ॥ १० ॥ पार्वत्युवाच ॥ अयं
किमधुना लोके शास्ता दण्डधरः प्रभुः ॥ अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत् ॥ ११ ॥ न वेद धर्मं किल पद्मयोनिर्न
ब्रह्मपुत्रा नतु नारदाद्याः ॥ न वै कुमारः कपिलो मनुश्च ये नो निषेधन्त्यतिवर्तिनं हरम् ॥ १२ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अगाधा गंभीरा धीर्यस्य सः ॥ ९ ॥ न तस्य वर्यं प्रभावं विद्वानतर्द्धार्यविद्वांस्तस्मिन् । निर्जितात्माभिमानिने । जितेन्द्रियोऽहमित्यभिमानवते
इति रुषा क्रोधेनाह ॥ १० ॥ विरुद्धं प्रकर्षेण करोतीति विप्रकृत् ॥ ११ ॥ अतिवर्तिनं शास्त्रमतिक्रम्य वर्तनशीलं ये नो निषेधन्ति न निवारयन्ति ॥ १२ ॥

१ सतांपतिरिति पा० । २ गंभीरा पराभिप्रायावधारणे समर्था इत्यर्थः । अयं भावः । नायमज्ञानी मामज्ञात्वा निंदति । एष इत्यादिना प्राकृतदृष्टान्तेन
चेश्वरत्वस्याप्राकृतत्वस्य च स्पष्टतयोक्तत्वात् किं त्वीश्वरस्य दोषाभावेऽप्येवं दृष्टवान्येपि कुर्युरेनं निंदेयुर्वा तदा ते विनश्येयुरेवेति लोककल्याणार्थं विष्णुवत्सदाचार एव
युक्त इत्यभिप्रायेण मामाक्षिपति तदुक्तमेवेति विचार्य प्रहसन् तूष्णीं बभूवेति ।

एषां ब्रह्मादीनामनुध्येयं पदाब्जयुग्मं यस्य तम् । मंगलमलं परमधर्ममूर्तिं सूरिन्परिभूयाज्ञान्कृत्वा जगद्गुरुं यः प्रशास्ति तत्तस्मात् ॥ १३ ॥ ननु हरिभक्तोऽयं
 न दंडार्ह इति चेत्तत्राह । नायं साधुभिः परिसेवितं वैकुण्ठस्य पादमूलोपसर्पणमर्हति । यतः संभाविता अहमधिक इति कृता मतिर्येन । अत एव स्तब्धोऽनघः
 ॥ १४ ॥ तदेवं स्वयं दंड्यत्वं निश्चित्य तं प्राह । अत इति । हे पुत्र यथा भूयो महतां किल्बिषमपराधं न कर्ता न करिष्यसि तथा याहीत्यर्थः ॥ १५ ॥
 ॥ १६ ॥ पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्मप्राप्तमेव ॥ १७ ॥ अयं च संसारचक्रस्वभाव एव न चित्रमित्याह । संसारचक्र इति ॥ १८ ॥ अत एवात्र मम च तव न
 एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मं जगद्गुरुं मङ्गलमङ्गलं स्वयम् ॥ यः क्षत्रबन्धुः परिभूय सूरिन् प्रशास्ति धृष्टस्तदयं हि दुण्ड्यः ॥ १३ ॥
 नायमर्हति वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् ॥ संभावितमतिः स्तब्धः साधुभिः पर्युपासितम् ॥ १४ ॥ अतः पापीयसीं योनिमासुरीं याहि
 दुर्मते ॥ यथेह भूयो महतां न कर्ता पुत्र किल्बिषम् ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं शप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य सः ॥ प्रसादयामास
 सतीं मूर्ध्ना नम्रेण भारत ॥ १६ ॥ चित्रकेतुरुवाच ॥ प्रतिगृह्णामि ते शापमात्मनोऽञ्जलिनाऽम्बिके ॥ देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि
 तस्य तत् ॥ १७ ॥ संसारचक्र एतस्मिन् अन्तुरज्ञानमोहितः ॥ भ्राम्यन्सुखं च दुःखं च भुङ्क्ते सर्वत्र सर्वदा ॥ १८ ॥ नैवात्मा न परश्चापि
 कर्ता स्यात्सुखदुःखयोः ॥ कर्तारं मन्यते प्राज्ञ आत्मानं परमेव च ॥ १९ ॥ गुणप्रवाह एतस्मिन् कः शापः को न्वनुग्रहः ॥ कः स्वर्गो
 नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा ॥ २० ॥ एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया ॥ एषां बन्धं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः
 ॥ २१ ॥ न तस्य कश्चिद्दयितः प्रतीपो न ज्ञातिबन्धुर्न परो न च स्वः ॥ समस्य सर्वत्र निरञ्जनस्य सुखेन रागः कुत एव रोषः ॥ २२ ॥
 कोऽपि दोष इत्याह । नैवेति ॥ १९ ॥ एवं तावत्सुखदुःखादिकमङ्गीकृत्योक्तमिदानीं तदपि वस्तुतो नास्तीत्याह । गुणानां मायामयानां प्रवाहे संसारे ॥ २० ॥
 ननु मायागुणानां चेदयं प्रवाहस्तर्हि तेषां जडत्वाद्बन्धमोक्षाद्यनुभवो न स्यात्तत्राह । एकः परमेश्वरो मायया निमित्तभूतया भूतानि प्राणिनः सृजति । एषां
 बन्धादिकं च सृजति निष्कलः स्वयं बन्धादिशून्यः ॥ २१ ॥ नन्वेवंभूतविषमसृष्टौ तस्य किं कारणं प्रियादिवैषम्याभावादित्याशङ्क्य यद्यपि प्रियादयो न संति
 तथापि तत्तत्कर्मवशात्सर्वं घटत इत्याह । न तस्येति द्वाभ्याम् । प्रतीपोऽप्रियः । न ज्ञातिर्बन्धुश्चेत्यर्थः । तत्र हेतुः । सर्वत्र समस्य । तत्कुतः । निरञ्जनस्य

१ तत्र मायांशभूतया अविद्यया बन्धः विद्यया च मोक्षः सत्त्वेन सुखं तमसा च दुःखमिति विवेकः ।

निःसंगस्य । अत एव तन्निमित्ते सुखं रागो नास्ति रागानुबन्धी रोषः कुतः स्यात् ॥ २२ ॥ यद्यप्येवं तथाऽपि तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः पुण्यपापा-
दिलक्षणं कर्म एषां शरीरिणां सुखाद्यर्थमवकल्पते समर्थो भवति । यथोक्तं गीतासु । “ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः । ” इति ॥ २३ ॥ अथ
तस्माद्भामिनि हे कोपने त्वां केवलं प्रसादयामि न तु शापमोक्षाय । तर्हि किं प्रसादनेनात आह । ममोक्तमुक्तिं साध्वप्यसाधुवन्मन्यसे तत्त्वया क्षम्यताम्
॥ २४ ॥ गिरिशौ भवानीशंकरो प्रसाद्य स्मयतोर्विस्मयं कुर्वतोः सतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वर्गादावेव तुल्योऽर्थः प्रयोजनमिति द्रष्टुं शीलं येषां ते
तथापि तच्छक्तिविसर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय ॥ बन्धाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते
॥ २३ ॥ अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि ॥ यन्मन्यसे असाधूक्तं मम तत्क्षम्यतां सति ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुररिन्दम ॥ जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः ॥ २५ ॥ ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणी-
मिदमब्रवीत् ॥ देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वताम् ॥ २६ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ दृष्टवत्यसि सुश्रोणि हरेरद्भुतकर्मणः ॥
माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् ॥ २७ ॥ नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति ॥ स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि
तुल्यार्थदर्शिनः ॥ २८ ॥ देहिनां देहसंयोगाद्द्वन्द्वानीश्वरलीलया ॥ सुखं दुःखं स्मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥ २९ ॥ अविवे-
ककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मनि ॥ गुणदोषविकल्पश्च भिदेव स्रजिवत्कृतः ॥ ३० ॥ वासुदेवे भगवति भक्तिमुद्रहतां नृणाम् ॥
ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चिद्व्यपाश्रयः ॥ ३१ ॥

तथा ॥ २८ ॥ तत्र तदुक्तमेव हेतुमाह द्वाभ्याम् । देहिनां सुखं दुःखमित्यादि द्वन्द्वानीश्वरस्य लीलया मायया भवन्ति । तेषु च गुणदोषविकल्पश्चेत्यन्वयः
॥ २९ ॥ इष्टानिष्टभेद इव यः स्फुरति स आत्मन्यर्थभेदः सुखादिभेदः पुंसः स्वमे यथा अविवेककृतो भवति स्रजिवत्सर्पमालादिभिर्यथा तथैव कृत इत्यर्थः ।
स्रग्वदिति वक्तव्ये स्रजिवदित्यार्षम् । पाठांतरे तु सुगमम् ॥ ३० ॥ अतो भागवतानां निःस्पृहत्वमुचितमेवेत्याह । वासुदेव इति । ज्ञानवैराग्ययोर्वीर्यं बलं
येषां तेषां व्यपाश्रयो विशिष्टबुद्ध्या आश्रयणीयोऽर्थो नास्तीति ॥ ३१ ॥

१ तत्कृत इति पाठे तु आविवेककृत इत्यर्थः । प्रथमपाठे भित्ति इति क्बन्तः । द्वितीयपाठे भिदा इति टाबन्तः ।

अस्य च हरिदासत्वेन तत्स्वभावत्वाद्यैतच्चित्रमिति वक्तुं हरेर्माहात्म्यमाह नाहमिति द्वाभ्याम् । ईहितमभिप्रायं लीलां वा यदा वयं न विद्मस्तदा तस्य स्वरूपं-
मंशकांशका अपि संतः पृथगीशमानिनो न विदुरेव ॥ ३२ ॥ अत एव हरिरपि सर्वेषां भूतानां प्रियः ॥ ३३ ॥ अयं चैवाच्युतस्य प्रियः तस्मान्ममास्मिन्
क्रोधो नाभूदिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रतिशतुं प्रतिशापं दातुमलंतमः समर्थतमोऽपि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ असुरजातेरसुरभावेनोत्पत्तेर्भगवति

नाहं विरिञ्चो न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः ॥ विदाम यस्येहितमंशकांशका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ॥ ३२ ॥
न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा ॥ आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ॥ ३३ ॥ तस्य चायं महाभाग-
श्चित्रकेतुः प्रियोऽनुगः ॥ सर्वत्र समदृक् शान्तो ह्यहं चैवाच्युतप्रियः ॥ ३४ ॥ तस्मान्न विस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु ॥ महा-
पुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शिषु ॥ ३५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति श्रुत्वा भगवतः शिवस्योमाभिभाषितम् ॥ बभूव शान्तधी राजन्
देवी विगतविस्मया ॥ ३६ ॥ इति भागवतो देव्याः प्रतिशतुमलंतमः ॥ मूर्ध्ना संजगृहे शापमेतावत्साधुलक्षणम् ॥ ३७ ॥ जज्ञे त्वष्टुर्द-
क्षिणाग्रौ दानवीं योनिमाश्रितः ॥ वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ३८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥
वृत्रस्यासुरजातेश्च कारणं भगवन्मतेः ॥ ३९ ॥ इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः ॥ माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बन्धाद्वि-
मुच्यते ॥ ४० ॥ य एतत्प्रातरुत्थाय श्रद्धया वाग्यतः पठेत् ॥ इतिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते
षष्ठस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पृश्निस्तु पत्नी सवितुः सावित्री व्याहृतिं त्रयीम् ॥ अग्निहोत्रं पशुं सोमं
चातुर्मास्यं महामखान् ॥ १ ॥ सिद्धिर्भगस्य भार्याङ्ग महिमानं विभुं प्रभुम् ॥ आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रताम् ॥ २ ॥
मतेष्व ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एतदेतम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीभा० षष्ठस्कन्धे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ४२ ॥ आदित्यानां चतुर्थस्य त्वष्टुर्वंशप्रसंगतः ॥
प्रोक्तमिन्द्रकृतं विश्वरूपवृत्रवधादिकम् ॥ १ ॥ अदितेः पंचमादीनां पुत्राणामन्वयोक्तिभिः ॥ अष्टादशे दितेर्गर्भे शक्रेण मरुतां भिदा ॥ २ ॥

१ "समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥" इति वाक्यादयं चित्रकेतुः प्रिय इत्यर्थः । २ न ह्यस्या-
तिप्रियः कश्चिदिति पाठोऽस्ति कुत्रचित् ।

त्वष्टुर्वंशमनुक्रम्य सप्रसंगं यथाक्रमम् ॥ आदित्यानामथान्येषां वंशानाह मुनीश्वरः ॥ ३ ॥ दक्षकन्यान्वयानुक्रमेण अदित्या द्वादश पुत्राः प्रोक्ताः । “विवस्वानर्यमा
पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः । धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥” इति । तत्र षष्ठाध्यायांतमारभ्य विश्वरूपवृत्रचित्रकेतूपाख्यानेस्त्वष्टुर्वंशमनुवर्ण्येदानीं
सवितुर्वंशमाह । पृथ्विस्त्विति । सावित्रीमित्यादिषु प्रासूतेत्मुत्तरस्यानुषंगः । पशुं पशुयागम् । महामखान्पंचयज्ञान् ॥ १ ॥ २ ॥ धातुर्भार्या कुहूः सायं पुत्रं प्रासूत ।
एवं सिनीवाली दर्शमित्याद्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥ समनंतरो विधाता क्रियायां भार्यायां पुरीष्यानग्रीन्पंचचितीन् । “पुरीष्यासो अग्रय इति पंच वा एतेऽग्नयो यच्चि-
त्तयः ” इति श्रुतेः । चर्षणी वरुणस्य भार्याऽऽसीत् । पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रो भृगुर्यस्यां पुनर्जातः ॥ ४ ॥ वाल्मीकिर्वरुणस्यैव पुत्रोऽभवत् । एतौ वरुणस्यासाधारणौ

धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा ॥ सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥ ३ ॥ अग्रीन्पुरीष्यानाधत्त क्रियायां समन-
न्तरः ॥ चर्षणी वरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः ॥ ४ ॥ वाल्मीकिश्च महायोगी वल्मीकादभवत्किल ॥ अगस्त्यश्च
वसिष्ठश्च मित्रावरुणयोर्ऋषी ॥ ५ ॥ रेतः सिषिचतुः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ द्रुतम् ॥ रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात्
॥ ६ ॥ पौलोम्यामिन्द्र आधत्त त्रीन्पुत्रानिति नः श्रुतम् ॥ जयन्तमृषभं तात तृतीयं मीढुषं प्रभुः ॥ ७ ॥ उरुक्रमस्य देवस्य
मायावामनरूपिणः ॥ कीर्तौ पत्न्यां बृहच्छ्लोकस्तस्यासन्सौभगादयः ॥ ८ ॥ तत्कर्मगुणवीर्याणि काश्यपस्य महात्मनः ॥
पश्चाद्वक्ष्यामहेऽदित्यां यथैवावततार ह ॥ ९ ॥ अथ काश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्तयामि ते ॥ यत्र भागवतः श्रीमान्प्रह्लादो बलिरेव च
॥ १० ॥ दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववन्दितौ ॥ हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्तितौ ॥ ११ ॥

पुत्रौ तथोत्सर्गादयोऽपि मित्रस्यासाधारणाः । तयोरेव साधारणौ द्वौ पुत्रावाह । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च ऋषी मित्रावरुणयोरभवताम् ॥ ५ ॥ यत उभावपि कुम्भे रेतः
सिषिचतुः । “सत्रे ह जाता विशिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम्” इति श्रुतेः । द्रुतं स्कन्नम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पश्चादष्टमस्कन्धे ॥ ९ ॥ अथेति । काश्यपस्यादितेः
पुत्राणां द्वादशादित्यानाम् । संततिमुक्त्वा दितेः पुत्रान्कथयामीत्यर्थः ॥ १० ॥ हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षश्चेति प्रथमं द्वावेव तौ च कीर्तितौ तृतीयस्कन्धे ॥ ११ ॥

१ पंचचितानिति पुस्तकद्वये । २ तत्रामावास्याभिमानिनी कुहूः । कृष्णपक्षचतुर्दश्यभिमानिनी सिनीवाली । पौर्णमास्यभिमानिनी राका । शुक्लपक्षचतुर्दश्यभिमा-
निनी अनुमतिः । इदमपि कल्पभेदज्ञापकं चतुर्थस्कन्धेऽगिरसः पत्न्यां श्रद्धायां सिनीवाल्यादीनामुत्पत्तेरुक्तत्वात्सायं प्रातः इत्येतयोः प्रभायां पुष्पार्णपुत्रतयोक्तत्वाच्च ।

॥ १२ ॥ विप्रचितो दानवाद्भुः सकाशाद्गुहं पुत्रमग्रहीत् ॥ १३ ॥ ततः संह्लादादसूत ॥ १४ ॥ यो मेषरूपं वातापि अगस्त्यार्थं पेचे तमिल्वलम् । यं पेचे तं वातापि चासूतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ततो बलेः सकाशादभवत् । तस्य बलेरनुभावः सुश्लोक्यः पुण्यकीर्त्यर्हः । यद्वा । अनुभाव्यते सद्भिः स्तूयत इत्यनुभावं सुश्लोक्यं यश इति शेषः । पश्चादष्टमस्कन्धे ॥ १७ ॥ तस्य गणेषु मुख्यतां प्राधान्यम् ॥ १८ ॥ सात्मतां समानरूपताम् ॥ १९ ॥ सात्म्यं देवत्वं

हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी ॥ जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् ॥ १२ ॥ संह्लादं प्रागनुह्लादं ह्लादं प्रह्लादमेव च ॥ तत्स्वसा सिंहिका नाम राहुं विप्रचितोऽग्रहीत् ॥ १३ ॥ शिरोऽहरद्यस्य हरिश्चक्रेण पिवतोऽमृतम् ॥ संह्लादस्य कृतिर्भार्याऽसूत पञ्चजनं ततः ॥ १४ ॥ ह्लादस्य धमनिर्भार्याऽसूत वातापिमिल्वलम् ॥ योऽगस्त्याय त्वतिथये पेचे वातापिमिल्वलम् ॥ १५ ॥ अनुह्लादस्य सूर्यार्यां बाष्कलो महिषस्तथा ॥ विरोचनस्तु प्राह्लादिर्देव्यास्तस्याभवद्बलिः ॥ १६ ॥ बाणज्येष्ठं पुत्रशतमशनायां ततोऽभवत् ॥ तस्यानुभावः सुश्लोक्यः पश्चादेवाभिधास्यते ॥ १७ ॥ बाण आराध्य गिरिशं लेभे तद्गुणमुख्यताम् ॥ यत्पार्श्वे भगवानास्ते ह्यर्घ्यापि पुरपालकः ॥ १८ ॥ मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः ॥ त आसन्नप्रजाः सर्वे नीता इन्द्रेण सात्मताम् ॥ १९ ॥ राजोवाच ॥ कथं त आसुरं भावमपोह्यौत्पत्तिकं गुरो ॥ इन्द्रेण प्रापिताः सात्म्यं किं तत्साधु कृतं हि तैः ॥ २० ॥ इमे श्रद्धधते ब्रह्मन्मृषयो हि मया सह ॥ परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ २१ ॥ सूत उवाच ॥ तद्विष्णुरातस्य स बादरायणिर्वचो निशम्यादृतमल्पमर्थवत् ॥ सभाजयन्संनिभृतेन चेतसा जगाद् सत्रायण सर्वदर्शनः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिग्राहेण विष्णुना ॥ मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥

प्रापिताः ॥ २० ॥ २१ ॥ आदृतं सादरम् । अल्पं मिताक्षरम् । अर्थवद्बह्वर्थयुक्तम् । सत्रमयनमाश्रयो यस्य हे सत्रायण शौनक ॥ २२ ॥ शक्रस्य पार्ष्णिग्राहेण पृष्ठतः सहायेन ॥ २३ ॥

१ कचनैते संह्लादादयो लसहिताः संति सर्वेऽपि यथा । 'संह्लादं प्रागनुह्लादं ह्लादं प्रह्लादमेव च ।' इति । सर्वत्राप्येवम् । तत्र वक्तुरिच्छानुसारेण शब्दप्रयोग उपादेयः । २ सूर्यार्यामिति बा० प्र० पा० । ३ अत्र प्राह्लादिः प्रह्लादपुत्रः विरोचनः तस्य देवीनाम्नी भार्या तस्याः सकाशात् बलिरभवत् । ४ केतुशतमि० पा० । ५ अस्यापि विस्तारो दशमस्कन्धे उषाहरणप्रसंगे वक्ष्यत इति सूचनाय हिशब्दप्रयोगः । ६ विद्वन्निति वि० पा० । ७ निशम्यादृतमर्थवन्मुनिरि० पा० ।

भ्रातृहन्तारमिदं मारयित्वा सुखं शये स्वपिभि सुखिनी कदा स्यामिति चिंतयामास दितिः । उत्बणं क्रूरम् । अक्लिन्नहृदयं कठिनचित्तम् ॥ २४ ॥ ननु राजा स्वदेहरक्षार्थमन्येषां घातं करोत्येव किमत्र चित्रं तत्राह । कृमीति । ईशः प्रभुरित्यभिहितस्यापि यस्य पूर्वेषां राज्ञां देहस्य मरणानंतरं द्वित्रिदिनावस्थितस्य कृमय इति श्वादिभिर्भक्षितस्य तु विष्टेति दग्धस्य तु भस्मेति संज्ञा आसीत्तत्कृते तस्य देहस्यार्थं यो भूतेभ्यो द्रुह्यति स किं स्वार्थं वेदं न वेदैव । तत्र हेतुः । यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति ॥ २५ ॥ इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यमाशासानस्य मन्यमानस्यात उन्नद्धमुच्छृंखलं चेतो यस्य तस्यैद्रस्य यो मदस्तस्य शोषकः

कदानु भ्रातृहन्तारमिन्द्रियाराममुल्बणम् ॥ अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा शये सुखम् ॥ २४ ॥ कृमिविड्भस्मसंज्ञासीद्यस्येशा-
भिहितस्य च ॥ भूतध्रुकू तत्कृते स्वार्थं किं वेदं निरयो यतः ॥ २५ ॥ आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः ॥ मदशोषक
इन्द्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे ॥ २६ ॥ इति भावेन सा भर्तुराचचारासकृत्प्रियम् ॥ शुश्रूषयानुरागेण प्रश्रयेण दमेन च ॥ २७ ॥
भक्त्या परमया राजन्मनोजैर्वल्गुभाषितैः ॥ मनो जग्राह भावज्ञा सुस्मितापाङ्गवीक्षणैः ॥ २८ ॥ एवं स्त्रियाजडीभूतो विद्वानपि
विदग्धया ॥ बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति ॥ २९ ॥ विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः ॥ स्त्रियं चक्रे
स्वदेहार्थं यया पुंसां मतिर्हता ॥ ३० ॥ एवं शुश्रूषितस्तात भगवान्कश्यपः स्त्रिया ॥ प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनन्द्य च
॥ ३१ ॥ कश्यप उवाच ॥ वरं वरय वामोरु प्रीतस्तेऽहमनिन्दिते ॥ स्त्रिया भर्तारि सुप्रीते कः काम इह चागमः ॥ ३२ ॥ पतिरेव
हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतम् ॥ मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः ॥ ३३ ॥

पुत्रो मे येन हेतुना भूयाद्भवेत् ॥ २६ ॥ तत्र भर्तुः प्रियाचरणमेव हेतुरिति भावेन सा भर्तुः प्रियमसकृदाचचार ॥ २७ ॥ २८ ॥ विवशः स्त्रीपरतंत्रः सन्बाढं
तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह तत्र चित्रम् ॥ २९ ॥ तत्र हेतुमाह । विलोक्येति । एकांतभूतानि निःसंगानि मैथुनेन सृष्टिवृद्धयर्थं स्वदेहार्थमेव स्त्रियं
चक्रे ॥ ३० ॥ एवं स्त्रिया शुश्रूषितः सन् ॥ ३१ ॥ इह चकारात्परत्र च अगमोऽप्राप्यः ॥ ३२ ॥ ननु परमेश्वरे सुप्रीते सर्वकामप्राप्तिरिति प्रसिद्धं तत्राह ।
पतिरेवेति । ननु मनसि स्थितः श्रीवासुदेव एव लक्ष्मीपतिः परं दैवतमिति प्रसिद्धम् । सत्यम् । स एव स्वाधिकारेण रूपभेदैः पूज्यत इत्याह । मानस इति सार्धेन ॥ ३३ ॥

देवतालिंगैर्मूर्तिभिरुपलक्षितः । तान्येवाह । नाम इंद्रादि रूपं वज्रहस्तत्वादि ताभ्यां विविधं कल्पितैः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इंद्रहणम् इंद्रहंतारम् । अमृत्युं
मृत्युशून्यम् । येनेद्रेण विष्णुना सहायेन घातितौ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ स्वभावमनुवर्तमानाया योषितः कोऽतिक्रमोऽपराधः ॥ ४० ॥ स्वभावमेवाह
द्वाभ्याम् । शरत्पद्मस्येवोत्सवो विकासो यस्मिन् । श्रवणे श्रुती तयोरमृतम् । क्षुरधारोपमं चित्तम् ॥ ४१ ॥ स्वाशिषात्मनां स्वार्थकामनयात्मवत्प्रेष्ठत्वेन प्रती-
यमानानाम् ॥ ४२ ॥ तत्रेदमुपकल्पते योग्यं भवति । अयं भावः । वैष्णवं व्रतं तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याः शुद्धचित्ताया इंद्रं प्रति क्रोधो निवर्तिष्यते पुत्र-
स एव देवतालिङ्गैर्नामरूपविकल्पितैः ॥ इज्यते भगवान्पुंभिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ॥ ३४ ॥ तस्मात्पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः
सुमध्यमे ॥ यजन्तेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरम् ॥ ३५ ॥ सोऽहं त्वयाऽर्चितो भद्रे ईदृग्भावेन भक्तितः ॥ तत्ते संपादये कामम-
सतीनां सुदुर्लभम् ॥ ३६ ॥ दितिरुवाच ॥ वरदो यदि मे ब्रह्मपुत्रमिन्द्रहणं वृणे ॥ अमृत्युं मृतपुत्राऽहं येन मे घातितौ सुतौ ॥ ३७ ॥
निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत ॥ अहो अधर्मः सुमहानद्य मे समुपस्थितः ॥ ३८ ॥ अहो अद्येन्द्रियारामो योषिन्म-
य्येह मायया ॥ गृहीतचेताः कूपणः पतिष्ये नरके ध्रुवम् ॥ ३९ ॥ कोऽतिक्रमोऽनुवर्तन्त्याः स्वभावमिह योषितः ॥ धिक् मां
वताबुधं स्वार्थे यदहं त्वजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥ शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं वचश्च श्रवणामृतम् ॥ हृदयं क्षुरधाराभं स्त्रीणां को वेद चेष्टितम्
॥ ४१ ॥ न हि कश्चित्प्रियः स्त्रीणामञ्जसा स्वाशिषात्मनाम् ॥ पतिं पुत्रं भ्रातरं वा घ्नन्त्यर्थे घातयन्ति च ॥ ४२ ॥ प्रतिश्रुतं ददामीति
वचस्तन्न मृषा भवेत् ॥ वधं नार्हति चेन्द्रोऽपि तत्रेदमुपकल्पते ॥ ४३ ॥ इति संचिन्त्य भगवान्मारीचः कुरुनन्दन ॥ उवाच किञ्चित्कु-
पित आत्मानं च विगर्हयन् ॥ ४४ ॥ कश्यप उवाच ॥ पुत्रस्ते भविता भद्रे इन्द्रहा देवबान्धवः ॥ संवत्सरं व्रतमिदं यद्यञ्जो धारयि-
ष्यसि ॥ ४५ ॥ दितिरुवाच ॥ धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन्ब्रूहि कार्याणि यानि मे ॥ यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं घ्नन्ति यानि तु ॥ ४६ ॥

स्त्वमर्त्यो भविष्यति दीर्घकालत्वे च व्रतस्य कथंचिद्वैगुण्ये सतीन्द्रस्य वधोऽपि न भविष्यतीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ हे भद्रे अञ्जः यथावद्यदि धारयिष्यसि
तर्हीन्द्रहा भविष्यति । वैगुण्ये तु देवबान्धवो भविष्यति । वैष्णवत्वाद्ब्रतस्य कथंचिद्वैगुण्येऽपि सति सर्वथा वैकल्याणाभावात् ॥ ४५ ॥ कार्याण्यावश्यकानि ।
व्रतं यानि न घ्नन्ति नावश्यकानि न च निषिद्धानि किं त्वभ्यनुज्ञातानि तानि सर्वाण्यपि ब्रूहि ॥ ४६ ॥

तत्रैकत्रिंशन्निषेधानाह । न हिंस्यादिति पंचभिः । न शपेन्नाक्रोशेत् । यदमंगलं कपालास्थ्यादिकं तन्न स्पृशेत् ॥ ४७ ॥ नाप्सु प्रविश्य स्नायात् । पूर्वं विधृतां
 स्रजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥ भोजने पंच निषेधानाह । नोच्छिष्टमिति । चण्डिकान्नं भद्रकाल्यै निवेदितं पिपीलिकादिदूषितं वा । अंजलिना त्वपो न पिबेत्
 ॥ ४९ ॥ गृहाद्वहिर्निर्गमे सप्त निषेधानाह । नोच्छिष्टेति । अनर्चिता मंडनहीना । असंवीताऽप्रावृता ॥ ५० ॥ शयनेऽष्टौ निषेधानाह । नाधौतपादेति ।

कश्यप उवाच ॥ न हिंस्याद्भूतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत् ॥ न च्छिन्द्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद्यदमङ्गलम् ॥ ४७ ॥ नाप्सु स्नायान्न
 कुप्येत न संभाषेत दुर्जनैः ॥ न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित् ॥ ४८ ॥ नोच्छिष्टं चण्डिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतम् ॥
 भुञ्जीतोदकयया दृष्टं पिबेदञ्जलिना त्वपः ॥ ४९ ॥ नोच्छिष्टाऽस्पृष्टसलिला संध्यायां मुक्तमूर्धजा ॥ अनर्चिता संयतवागसंवीता
 बहिश्चरेत् ॥ ५० ॥ नाधौतपादाऽप्रयता नार्द्रपान्नो उदक्शिराः ॥ शयीत नापराङ् नान्यैर्न नग्रा न च संध्ययोः ॥ ५१ ॥ धौतवासाः
 शुचिर्नित्यं सर्वमङ्गलसंयुता ॥ पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्राञ्छ्रियमच्युतम् ॥ ५२ ॥ स्त्रियो वीरवतीश्चार्चैत्स्रग्गन्धबलिमण्डनैः ॥
 पतिं चाचर्योपतिष्ठेत् ध्यायेत्कोष्ठगतं च तम् ॥ ५३ ॥ सांवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविष्णुतम् ॥ धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रहा भविता
 सुतः ॥ ५४ ॥ बाढमित्यभिप्रेत्याथ दिती राजन्महामनाः ॥ काश्यपं गर्भमाधत्त व्रतं चाञ्जो दधार सा ॥ ५५ ॥ मातृष्वसुरभिप्राय-
 मिन्द्र आज्ञाय मानद ॥ शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितीं पर्यचरत्कविः ॥ ५६ ॥ नित्यं वनात्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान् ॥ पत्राङ्कु-
 रमृदोपश्च काले काल उपाहरत् ॥ ५७ ॥ एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ॥ प्रेप्सुः पर्यचरजिह्वो मृगहेव मृगाकृतिः
 ॥ ५८ ॥ नाध्यगच्छद्ब्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते ॥ चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिद्रं त्विह ॥ ५९ ॥

नापराक्पश्चिमशिराः ॥ ५१ ॥ कार्याण्याह । धौतवासा इति द्वाभ्याम् । प्रातराशात्प्रथमभोजनात् ॥ ५२ ॥ वीरवतीजीवद्भर्तृकाः । आचर्य संपूज्य ।
 कोष्ठगतं कुक्ष्यंतरगतम् ॥ ५३ ॥ पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकरम् । तुभ्यं तव ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ हरिर्निद्रो व्रतस्य छिद्रं प्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः ।
 जिह्वः कुटिलः साधुवेषः । मृगहा लुब्धको यथा मृगवंचनाय मृगवेषो भवति तद्वत् ॥ ५८ ॥ केन मे शिवं स्यादिति चिन्तां प्राप्तः छिद्रान्वेषणे तत्परः ॥ ५९ ॥

१ गोविप्राञ्छ्रियमव्ययाम् इ० मुद्रित एकस्मिन्पुस्तके पा० । २ कश्यमाद्गर्भमाधत्तेति वि० पा० । ३ एवं तस्यां व्रतस्थायां इ० पा० ।

अस्पृष्टवारिश्वासावधौतांघ्रिश्च ॥ ६० ॥ निद्राऽपहतं चेतो यस्याः ॥ ६१ ॥ मा रोदीरित्युपललयन्निव ताञ्छकलीकृतान् पुनः एकैकं सप्तधा
चकर्त चिच्छेद ॥ ६२ ॥ पात्यमानाः चिद्यमानाः ॥ ६३ ॥ कौशिक इन्द्रः । गणान्सप्त “ सप्तगणा वै मरुतः ” इति श्रुतेः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

एकदा सा तु सन्ध्यायामुच्छिष्टा व्रतकर्षिता ॥ अस्पृष्टवार्यधौताङ्घ्रिः सुष्वाप विधिमोहिता ॥ ६० ॥ लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो
निद्राऽपहतचेतसः ॥ दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥ ६१ ॥ चकर्त सप्तधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ॥ रुदन्तं सप्तधैकैकं
मा रोदीरिति तान्पुनः ॥ ६२ ॥ ते तमूचुः पात्यमानाः सर्वे प्राञ्जलयो नृप ॥ नो जिघांससि किं इन्द्र भ्रातरो मरुतस्तव ॥ ६३ ॥
मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं यूयमित्याह कौशिकः ॥ अनन्यभावान्पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ॥ ६४ ॥ न ममार दितेर्गर्भः श्रीनि-
वासानुकम्पया ॥ बहुधा कुलिशक्षुण्णो द्रौण्यस्त्रेण यथा भवान् ॥ ६५ ॥ सकृदिष्ट्वादिपुरुषं पुरुषो याति साम्यताम् ॥ संवत्सरं
किञ्चिदूनं दित्या यद्धरिर्चितः ॥ ६६ ॥ सजूरिन्द्रेण पञ्चाशद्देवास्ते मरुतोऽभवन् ॥ व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः
॥ ६७ ॥ दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननलप्रभान् ॥ इन्द्रेण सहितान् देवी पर्यतुष्यदनिन्दिता ॥ ६८ ॥ अथेन्द्रमाह ताताहमा-
दित्यानां भयावहम् ॥ अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतत्सुदुष्करम् ॥ ६९ ॥ एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्त सप्ताभवन्कथम् ॥ यदि ते
विदितं पुत्र सत्यं कथय मा मृषा ॥ ७० ॥ इन्द्र उवाच ॥ अम्ब तेऽहं व्यवसितमुपधार्यागतोऽन्तिकम् ॥ लब्धान्तरोऽच्छिदं
गर्भमर्थबुद्धिर्न धर्मवित् ॥ ७१ ॥ कृतो मे सप्तधा गर्भ आसन्सप्त कुमारकाः ॥ तेऽपि चैकैकशो वृक्णाः सप्तधा नापि मन्त्रिरे ॥ ७२ ॥
ततस्तत्परमाश्चर्यं वीक्ष्याध्यवसितं मया ॥ महापुरुषपूजायाः सिद्धिः कार्यानुषङ्गिणी ॥ ७३ ॥

॥ ६६ ॥ सजूः सह मातृदोषं सप्तभावम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ दित्या निष्कपटमुक्ते सतीन्द्रोऽपि निष्कपटमेवाह । अंबेति । लब्धमन्तरं येन ।
अर्थे एव बुद्धिर्यस्य ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

१ अयं यथा यथेद्रेण गर्भश्छिन्नस्तथा तथा तत्र भगवदिच्छया जीवाः प्रविष्टाः यद्वैकस्यैव जीवस्य योगिवत्सर्वत्र प्रवेशो ज्ञेयः भगवता सर्वं कर्तुं शक्यत्वादि-
त्यर्थः । २ कार्यानुषंगिणी इ० वि० पा० ।

अपि परं मोक्षमपि ॥ ७४ ॥ गुणस्पर्शं विषयभोगं बुधः को वृणीते यद्यस्मान्नरकेऽपि विषयभोगः स्यात् ॥ ७५ ॥ महीयसि हे महत्तमे । मृतः सन्नुत्थितः ॥ ७६ ॥
॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति श्रीमद्भागवते षष्ठस्कंधे टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ६९ ॥ ऊनविंशे तु यत्प्रोक्तं कश्यपेन दितेर्व्रतम् ॥ तदेव विवृतं लोकहिताय
हरितोषणम् ॥ १ ॥ तस्य प्रकारमिति शेषः ॥ १ ॥ मार्गशिरे मासे शुक्लपक्षे । आदितः प्रतिपदि ॥ २ ॥ अनुमंत्र्य पृष्ठा । शुक्ला दंता यस्याः सा शुक्लदती धौतदंता

आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः ॥ ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥ ७४ ॥ आराध्यात्मप्रदं देवं स्वात्मानं
जगदीश्वरम् ॥ को वृणीते गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेऽपि यत् ॥ ७५ ॥ तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ॥ क्षन्तुमर्हसि
मातस्त्वं दिष्ट्या गर्भो मृतोत्थितः ॥ ७६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इन्द्रस्तयाऽभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ॥ मरुद्भिः सह तां नत्वा
जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥ ७७ ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ मङ्गलं मरुतां जन्म किं भूयः कथयामि ते ॥ ७८ ॥ इति
श्रीभा० म० षष्ठ० मरुद्गणजन्मकथनं नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ राजोवाच ॥ व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन्भवता यदुदीरितम् ॥ तस्य
वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिद्भर्तुरनुज्ञया ॥ आरभेत व्रतमिदं सार्व-
कामिकमादितः ॥ निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्र्य च ॥ २ ॥ स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीताऽलंकृताऽम्बरे ॥ पूजये-
त्प्रातराशात्प्राग्भगवन्तं श्रिया सह ॥ ३ ॥ अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम नमोऽस्तु ते ॥ महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥ ४ ॥
यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महिनौजसा ॥ जुष्ट ईश गुणैः सर्वैस्ततोऽसि भगवान्प्रभुः ॥ ५ ॥

अलंकृता सती पूजयेत् ॥ ३ ॥ आदौ तावन्नमस्कारमंत्रानाह । अलमिति त्रिभिः । ते तुभ्यमलं पर्याप्तमेव सर्वं न किञ्चिदन्यैः कृत्यमस्त्यतः केवलं ते तुभ्यं नमो-
ऽस्तु । पर्याप्तौ हेतवः । निरपेक्षाय हे पूर्णकाम महाविभूतिपतये लक्ष्मीपतये सकलाः सिद्धयोऽणिमाद्या यस्मिंस्तस्मै ॥ ४ ॥ भो ईश यथा यथावत् त्वं कृपा-
दिभिर्जुष्टः महिना महत्त्वेन अन्यैश्च सत्यसंकल्पत्वादिभिः सर्वैर्गुणैः । ततस्तस्मात् ॥ ५ ॥

१ तर्हि तदास्ये ततः कदाचिद्भयमपि स्यादित्याशंक्याह । स्वात्मानामिति । नहि स्वस्मात्स्वस्य भयं संभवति तद्विमुखस्य तु सर्वत्र भयं स्यादेव जगदीश्वर
त्वादिति भावः । अनेन त्वयापि भोगार्थमेव सोऽर्चित इति त्वमप्यज्ञेवेति सूचितम् । २ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि इ० पा० ।

महापुरुषस्य परमेश्वरस्येव लक्षणानि निरपेक्षत्वादीनि यस्यास्तस्याः संबोधनम् ॥ ६ ॥ पूजामंत्रमाह । ओं नम इति ॥ ७ ॥ हविःशेषमुपहारावाशिष्टम् । होम-
मंत्रं दर्शयति । ओमिति ॥ ८ ॥ प्रकर्षेण भवंत्याभ्यामिति प्रभवौ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इज्या यज्ञाभिनिवर्तकः पुरुषव्यापारो भावनाख्यः । क्रिया

विष्णुपत्नि महामाये महापुरुषलक्षणे ॥ प्रीयतां मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥ ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महा-
नुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्बलिमुपाहराणीति ॥ अनेनाहरहर्मन्त्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवा-
सउपवीतविभूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहाराद्युपचारांश्च समाहित उपाहरेत् ॥ ७ ॥ हविःशेषं तु जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ॥ ॐ
नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति ॥ ८ ॥ श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवानुभौ ॥ भक्त्या संपूजयेन्नित्यं
यदीच्छेत्सर्वसंपदः ॥ ९ ॥ प्रणमेद्वण्डवद्भूमौ भक्तिप्रह्वेण चेतसा ॥ दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥ १० ॥ युवां तु
विश्वस्य विभू जगतः कारणं परम् ॥ इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा माया शक्तिर्दुरत्यया ॥ ११ ॥ तस्या अधीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः
परः ॥ त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ॥ १२ ॥ गुणव्यक्तिरियं देवी व्यञ्जको गुणभुग् भवान् ॥ त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा
श्रीः शरीरेन्द्रियाशया ॥ नामरूपे भगवति प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥ १३ ॥ यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ॥ तथा म
उत्तमश्लोक सन्तु सत्या महाशिषः ॥ १४ ॥ इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह ॥ तन्निःसार्योपहरणं दत्त्वाऽऽचमनमर्चयेत्
॥ १५ ॥ ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रह्वेण चेतसा ॥ यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्धरिम् ॥ १६ ॥ पतिं च परया भक्त्या
महापुरुषचेतसा ॥ प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयं पतिः ॥ विभूयात्सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च ॥ १७ ॥

लौकिकी ॥ १२ ॥ प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशकः अपाश्रयस्तयोराधारः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्ध्योपनमेद्भजेत् ।
पतिश्च स्वयं प्रेमशीलः सन् पत्न्याः सर्वकर्माणि विभूयात् । तदनुकूलो भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

१ उपाहरामीति, उपाहराणीति च पुस्तकद्वये पाठौ । २ समाहितोपाहरेदिति पाठे स्वीकर्तृकत्वं बोद्धव्यम् । ३ तथेमा इ० पा० ।

यतो दंपत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति ॥ १८ ॥ न विहन्यान्न विच्छिन्नात् ॥ १९ ॥ २० ॥ द्वादशमासानित्युक्ते कदाचित्तन्मध्ये मलमासे सति तेन सह द्वादशसंख्यायां सत्यां शुद्धस्यैकस्य त्यागः स्यात् । हायनमित्युक्ते तन्मध्यपतितस्य तस्यापि प्रसंगः स्यात् । तदुभयं वारयितुमुभयमुक्तम् । उपच-

कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ॥ पत्न्यां कुर्यादनर्हायां पतिरेतत्समाहितः ॥ १८ ॥ विष्णोर्व्रतमिदं विभ्रन्न विहन्यात्कथंचन ॥ विप्रान्स्त्रियो वीरवतीः स्रग्गन्धबलिमण्डनैः ॥ अर्चेदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः ॥ १९ ॥ उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि तन्निवेदितमग्रतः ॥ अद्यादात्मविशुद्धयर्थं सर्वकामर्द्धये तथा ॥ २० ॥ एतेन पूजाविधिना मासान्द्वादशहायनम् ॥ नीत्वाऽथोपचरेत्साध्वी कार्तिके चरमेऽहनि ॥ २१ ॥ श्वोभूतेऽप उपस्पृश्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्ववत् ॥ पयःश्रुतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा ॥ पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥ २२ ॥ (ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या त्वन्नाद्यैर्द्वादशात्मवित् ॥ तेभ्यो दद्यात्तिलान् राजन्सोदपात्रानि डान्वितान् ॥ १ ॥) आशिषः शिरसाऽऽदाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः ॥ प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुञ्जीत तदनुज्ञया ॥ २३ ॥ आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः ॥ दद्यात्पत्न्यै चरोः शेषं सुप्रजास्त्वं सुसौभगम् ॥ २४ ॥ एतच्चरित्वा विधिवद्भूतं विभोरभीप्सितार्थं लभते पुमानिह ॥ स्त्री त्वेतदास्थाय लभेत सौभगं श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥ २५ ॥ कन्या च विन्देत समग्रलक्षणं वरं त्ववीरा हतकिल्बिषा गतिम् ॥ मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्र्यम् ॥ २६ ॥ विन्देद्विरूपा विरुजा विमुच्यते यं आमयावीन्द्रियकल्पदेहम् ॥ एतत्पठन्नाभ्युदये च कर्मण्यनन्ततृप्तिः पितृदेवतानाम् ॥ २७ ॥

रेदुपवसेत् ॥ २१ ॥ श्वोभूते प्रभाते सति । पयसि श्रुतेन पक्वेन । पाकयज्ञविधानेन पार्वणस्थालीपाकविधानेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ सुप्रजास्त्वं सत्पुत्रत्वकरमित्यर्थः । वाग्यतः सन् तद्यतस्तं शेषम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ अवीरा विधवा । धनेश्वरी सत्यपि या सुदुर्भगा सा सुभगा भवति ॥ २६ ॥ य आमयावी रोगी स विरुजा

१ अयमेकः श्लोको वि० पुस्तकेऽधिक उपलभ्यते । तत्र द्वादशात्मवित्केशवादिद्वादशमूर्तिलक्षणवेत्ता ब्राह्मणान् द्वादश तत्प्रीतये भोजयेत् । इडान्वितान्भूमि-साहितान्सोदपात्रांश्च तिलांस्तेभ्यो दद्यात् इत्यादिरर्थः । २ यथामयादीन्द्रियदेहकल्पतेति पाठस्तदा इन्द्रियं च देहश्च इन्द्रियदेहौ तयोः कल्पता सामर्थ्यम् । विगता इन्द्रियदेहकल्पता यस्याः सेति विग्रहः । आमयात् देहेन्द्रियशक्तिरहिता या सा यथावत् मुच्यते ।

भा० ष०
॥ ५१ ॥

विशिष्टया रुजा विमुच्यते । इंद्रियैः सहितं कल्पं देहं च विंदेदिति शेषः । पठन्यो वर्तेत तस्य पितॄणां देवतानां चानंता तृप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ उपसं-
हरति । राजन्निति । महत्पुण्यं जन्म महद्भूतं च ॥ २८ ॥ षष्ठस्कंधनिगूढार्थपदभावार्थदीपिका ॥ सद्भिरासेव्यतामेषा यतिश्रीधरनिर्मिता ॥ १ ॥ इति श्रीम-

तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान्होमावसाने हुतभुक् श्रीर्हरिश्च ॥ राजन् महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेर्व्रतं चाभिहितं महत्ते ॥ २८ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पुंसवनव्रतकथनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ संपूर्णोऽयं षष्ठः स्कन्धः ॥ ६ ॥

द्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां टीकायां भावार्थदीपिकायामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ समाप्तोऽयं षष्ठस्कंधः ॥ ६ ॥

इदं पुस्तकं कल्याणनगर्या श्रीकृष्णदासात्मजेन गंगाविष्णुना स्वकीये
“ लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर ” यन्त्रालयेऽङ्कित्वा प्रकाशितम् ।

श्री० टी०
अ० १९

॥ ५१ ॥

इति श्रीधरीयटीकासहिते श्रीमद्भागवते षष्ठस्कंधः

[OrderDescription]
,CREATED=18.03.20 14:44
,TRANSFERRED=2020/03/18 at 15:01:23
,PAGES=105
,TYPE=STD
,NAME=S0002977
,Book Name=M-2743-SHRIMAD BHAGWAT
,ORDER_TEXT=
[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF

FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF

FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF

FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF

FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF

FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,